

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

УДК 261.7:[061.234:34]

На правах рукопису

МЕЛЬНИЧУК ОЛЕГ ПЕТРОВИЧ

**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ В ДЕМОКРАТИЧНІЙ ДЕРЖАВІ**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і
правових учень

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник –
О. М. КОВАЛЬЧУК,
кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ВЗАЄМОВІДНОСИН РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА	
ДЕРЖАВИ.....	14
1.1. Історія формування взаємовідносин релігійних організацій та держави.....	14
1.2. Методологія дослідження взаємовідносин релігійних організацій та держави.....	43
Висновки до розділу 1.....	51
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВІ МОДЕЛІ ВІДНОСИН РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ	
ТА ДЕРЖАВИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН	54
2.1. Аналіз взаємодії релігійних організацій та держави у країнах пострадянського простору.....	54
2.2. Сучасна правова модель відносин релігійних організацій та держави у європейських країнах.....	70
2.3. Сучасна правова модель відносин релігійних організацій та держави у Сполучених Штатах Америки	92
Висновки до розділу 2.....	111
РОЗДІЛ 3. ОПТИМІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНО-РЕЛІГІЙНОГО ПАРТНЕРСТВА	
В УКРАЇНІ.....	113
3.1. Сучасний стан нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій в Україні.....	113
3.2. Партнерство релігійних організацій і державних інституцій у соціальній та гуманітарній сферах.....	130
3.3. Проблематика та перспектива діяльності релігійних організацій в Україні в контексті розбудови демократичної держави.....	154

Висновки до розділу 3.....	170
ВИСНОВКИ.....	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	179

ВСТУП

Актуальність теми. Багаторічний досвід відносин церкви та держави є надзвичайно важливим для розуміння усіх закономірностей та факторів, які впливали на формування державно-правових та соціально-культурних цінностей суспільства. Завдяки дослідженню передумов зародження та розвитку релігійних організацій та держави можна визначити позитивні та негативні моменти їх сучасного стану, змоделювати тенденції подальшого демократичного розвитку України та врегулювання релігійної ситуації в державі, дотримання чинного законодавства, його удосконалення, що сприятиме конструктивній співпраці релігійних організацій та державних інституцій.

Державно-церковна модель діяльності в демократичних державах залишається актуальною і привертає до себе постійну та підвищену увагу з боку суспільства, науковців, політиків, державних діячів, а також релігійних громад та цілих конфесій. Дослідження процесів формування взаємодії релігійних організацій та держави у країнах Європейського Союзу, США, а також країнах пострадянського простору дозволить зробити цінні теоретичні висновки з метою їх подальшого втілення на практиці.

Виокремлення моделей діяльності релігійних організацій та держави у країнах Західної Європи має великий вплив на формування релігійного життя в Україні. Характер та зміст такої діяльності віддзеркалюють особливості історичного, духовного, культурного розвитку тієї чи іншої європейської нації. Сучасна модель церковно-державницьких відносин демонструє відокремленість церкви від держави і водночас готовність до тісної співпраці та взаємокорисної кооперації. Утвердження даного типу взаємодії між державою та релігійними організаціями становить суспільний інтерес. Оскільки дві крайності – цезаропапізм чи папоцезаризм – не задовольняють

соціально-правові потреби будь-якої зі сторін і, як наслідок, призводитимуть до напруги в суспільстві.

Проблематика та перспективи діяльності релігійних організацій в Україні, в контексті розбудови демократичного суспільства, вимагають удосконалення чинного законодавства через призму обставин, що склалися в державі.

Таким чином, можна констатувати, що загалом питання діяльності релігійних організацій та держави не обійдені увагою вітчизняних дослідників та науковців із пострадянських країн. Однак у сучасних дослідженнях недостатньо уваги приділено їх історичному формуванню, ролі, аналізу моделі співпраці релігійних організацій та державних інституцій у демократичних державах. Тому актуальність дослідження є очевидною.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано відповідно до пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2011–2015 рр., затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 24.09.2010 р. № 14-10, а також у межах теми науково-дослідної роботи юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Доктрина права в правовій системі України: теоретичний і практичний аспекти» № 11 БФ 042-01 (державний реєстраційний номер 0111U008337).

Тема дисертаційної роботи затверджена вченою радою юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол від 20 грудня 2013 р.).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є визначення особливостей сучасного стану нормативно-правового регулювання співпраці релігійних організацій та державних інституцій, аналіз проблем їх діяльності, пошук шляхів їх вирішення на основі вітчизняного та зарубіжного досвіду.

Для досягнення поставленої мети в дисертації необхідно, перш за все, виконати такі задачі:

- вивчити історію формування взаємовідносин релігійних організацій та держави;
- з'ясувати методологію дослідження взаємовідносин релігійних організацій та держави;
- встановити особливості взаємодії релігійних організацій та держави у країнах пострадянського простору;
- розглянути сучасні правові моделі відносин релігійних організацій та держави у європейських країнах;
- охарактеризувати правову модель відносин релігійних організацій та держави в Сполучених Штатах Америки;
- виокремити особливості сучасного стану нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій в Україні;
- з'ясувати особливості партнерства релігійних організацій та державних інституцій у соціальній та гуманітарній сферах;
- визначити шляхи вирішення проблем формування моделі діяльності держави та релігійних організацій в Україні в контексті розбудови демократичного суспільства.
- сформулювати пропозиції щодо шляхів вирішення існуючих проблем діяльності релігійних організацій у демократичній державі.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають за участю релігійних організацій.

Предметом дослідження є теоретико-правовий аналіз діяльності релігійних організацій у демократичній державі.

Методи дослідження. З метою досягнення об'єктивності, повноти та всебічності результатів дисертаційного дослідження використано комплекс загальнонаукових, спеціальнонаукових та окремонаукових методів пізнання. Вибір і застосування окремих методів дослідження обумовлені специфікою поставлених задач. Зокрема, застосовано наступні методи: діалектичний, системний, структурно-функціональний, аналітичний, історико-правовий,

порівняльно-правовий, статистичний, формально-юридичний, раціональної критики тощо. Системний метод у процесі дослідження діяльності релігійних організацій і держави застосовано для встановлення чіткого підходу до аналізу наукових матеріалів з даної тематики, визначення конкретних елементів системи діяльності між релігійними організаціями та державою, структурованого їх розгляду (підрозділи 1.2, 3.1). Структурно-функціональний підхід при вивченні діяльності релігійних організацій та держави передбачив дослідження залежності між різними явищами і навколишнім середовищем (соціальних, економічних, правових, політичних, культурних чинників), які у своїй сукупності мають вплив на процес взаємодії та співпраці між релігійними організаціями та державою (підрозділи 2.1 – 2.3). За допомогою історичного методу вивчено виникнення, розвиток та становлення діяльності релігійних організацій і держави (підрозділ 1.1). Порівняльно-правовий метод було застосовано для окреслення специфіки регулювання даного питання в різних правових актах, що дозволило зробити узагальнення та визначити напрями вдосконалення регулювання даного питання, а також шляхи запозичення зарубіжного досвіду (підрозділи 2.1 – 2.3, 3.3).

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять наукові праці фахівців у галузі загальної теорії держави і права, релігійного, церковного права та інших галузевих правових наук.

Діяльність релігійних організацій та держави досліджували багато вчених, зокрема М. Ю. Бабій, І. А. Бальжик, В. О. Балух, О. М. Биков, С. В. Бобровник, В. Д. Бондаренко, Л. Д. Владиченко, Д. О. Вовк, О. М. Дядюшкін, А. М. Зачепа, О. М. Ковальчук, М. І. Козюбра, О. Б. Костенко, А. М. Колодний, В. О. Котюк, А. А. Красіков, Ю. В. Кривенко, М. В. Крумаленко, О. В. Кулакевич, Г. В. Лаврик, Л. А. Луць, П. М. Любченко, О. Л. Львова, Н. М. Мадей, Б. В. Малишев, Б. І. Мар'янов, Д. В. Миронович, І. В. Міма, Н. М. Оніщенко, С. В. Павлов, М. М. Палінчак, Н. М. Пархоменко, В. Ф. Піддубна, І. В. Процюк, О. В. Петришин, Г. Л. Сергієнко, Н. В. Синіцина, О.

Д. Тихомиров, П. П. Толочко, О. В. Фатхутдінова, Ю. Ю. Фисун, В. Д. Фучеджі, Ю. С. Шемшученко, П. П. Яшин тощо.

Нормативну базу дослідження становлять Конституція України, міжнародно-правові акти, закони України, укази Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, а також нормативно-правові акти міністерств та інших центральних органів влади, що так чи інакше регламентують діяльність релігійних організацій; конституції та нормативно-правові акти зарубіжних країн.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших комплексних наукових досліджень діяльності релігійних організацій в демократичній державі. За результатами дисертаційного дослідження сформульовано положення, які містять елементи наукової новизни, зокрема:

вперше:

– комплексно виокремлено такі особливості сучасного стану нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій в Україні, як: 1) нормативно-правове регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій є різновидом соціального регулювання, за допомогою якого відносини між релігійними організаціями та державними інституціями набувають певної правової форми; 2) має конкретно визначений та цілеспрямований характер, тобто спрямоване на регулювання діяльності зареєстрованих релігійних організацій і державних інституцій та задоволення їх законних інтересів; 3) правове регулювання здійснюється за допомогою правових засобів, системи нормативно-правових актів, які забезпечують його ефективність, а також правове регулювання гарантує доведення норм права до їх виконання, що забезпечує урегулювання діяльності релігійних організацій в правовій площині демократичної держави; 4) стан нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій знаходиться в прямій залежності від концепції взаємовідносин між релігійними організаціями та державою; 5) у сфері

нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій, а також державно-церковних відносин, окрім виключних випадків, діє принцип невтручання, що нівелює можливість прямого впливу на релігійні організації з боку державних інституцій та участь релігійних організацій у державних справах; 6) відокремлення світської та духовної освіти; 7) характеризується застосуванням договірної форми для регулювання відносин між державними інституціями та релігійними управліннями та центрами, але у рамках діючого законодавства не визначено, у якій формі здійснюється така домовленість; 8) державні інституції не користуються методами державно-правового контролю або примусу щодо регулювання діяльності релігійних організацій, якщо така діяльність не порушує законів держави та встановленого суспільного порядку; 9) нормативно-правове регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій згідно з чинним законодавством здійснюється не для забезпечення контролю з боку держави за діяльністю релігійних організацій та державних інституцій, а для гарантування дотримання ними законодавства щодо реалізації гарантування релігійних прав особи; 10) відділення внутрішньоцерковного або канонічного нормативного регулювання діяльності релігійних організацій від нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій у правовому полі держави, що обумовлює підпорядкованість релігійних організацій двом нормативним системам, які регулюють внутрішні та зовнішні відносини у процесі провадження релігійної діяльності; 11) варіативність нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій залежно від обраної організаційної форми реалізації такої діяльності безпосередньо релігійними організаціями; 12) нерозривний зв'язок нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій з релігією та віровченнями – так дана специфічна ознака виявляється у конституційному приписі моральної відповідальності державних діячів та політиків перед Богом;

– визначено перелік шляхів вирішення проблем діяльності релігійних організацій в Україні в контексті розбудови демократичної держави: 1) відновлення та розширення діяльності Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій при Кабінеті Міністрів України; 2) налагодження ефективної взаємодії релігійних організацій з державними інституціями, такими як Президент України та Кабінет Міністрів України; 3) врахування керівних принципів для аналізу законодавства стосовно релігії чи віри, які схвалено парламентською асамблеєю ОБСЄ та Венеціанською комісією у 2004 році; 4) організація співпраці правоохоронних органів з метою запобігання розпалюванню релігійної ворожнечі через акти вандалізму релігійних пам'яток та захоплення церковних будівель;

удосконалено:

– класифікацію етапів історичного формування моделі діяльності релігійних організацій та держави, причому узагальнено й охоплено виключно найбільш значущі періоди: 1) IX – XIII століття – період формування моделі діяльності релігійних організацій та держави у Київській Русі; 2) XIV – початок XX століття – період моделі діяльності релігійних організацій та держави за умов перебування територій України у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії, Австро-Угорської імперії; 3) 1917 рік – 1991 рік – період моделі діяльності релігійних організацій та держави за радянської доби; 4) 1991 рік – донині – період розвитку моделі діяльності релігійних організацій та держави в умовах незалежності України;

– характеристику особливостей партнерства релігійних організацій з відповідними державними інституціями, що виявилось в таких аспектах: основна мета співпраці релігійних організацій та військових формувань, що виражена у задоволенні релігійних, духовних, духовно-психологічних потреб військовослужбовців, досягається за допомогою діяльності капеланів у межах відповідних установ та формувань, а також у відповідних місцях позбавлення волі; діяльність релігійних організацій та конфесій як суб'єктів партнерства з відповідними установами; співпраця між основними релігійними конфесіями

та Міністерством освіти і науки України щодо формування, удосконалення, впровадження механізму богослов'я як науки; співпраця релігійних організацій та державних інституцій у сфері охорони здоров'я та соціального забезпечення населення; основні напрями спільної діяльності релігійних організацій та відповідних відомств Національної поліції України щодо захисту прав дитини;

дістали подальшого розвитку:

– трактування поняття нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій в Україні як використання компетентними органами держави засобів правового впливу на суспільні відносини у зазначеній сфері, метою упорядкування яких є охорона та забезпечення всебічної реалізації права особи на свободу совісті та віросповідання;

– теоретико-правовий аналіз моделей діяльності релігійних організацій та держави в країнах Європи та розкрито їх прикладний характер. Резюмовано особливості тієї чи іншої моделі взаємовідносин держави та релігійних організацій: 1) у Франції – проголошені фундаментальні права на свободу віросповідання, обмежено упереджене ставлення до представників різноманітних конфесій; 2) в Італії – характеризується гнучким регулюванням процедури створення та діяльності релігійних об'єднань; 3) у Німеччині – існує відокремлення церкви від держави, і водночас конституційно допускається співпраця між обома інститутами; 4) у Швеції – привілеї у релігійній сфері надаються лютеранській церкві, яка є основною часткою конфесійної структури країни; 5) у Греції – сформована унікальна модель діяльності церкви та держави. Незважаючи на те, що Греція є членом Європейського Союзу, вона зберегла свою національну ідентичність на законодавчому рівні, виокремивши православну віру в національну та панівну релігію республіки.

– дослідження моделі діяльності релігійних організацій та державних інституцій у США. Виокремлено наступні особливості сучасної правової

моделі діяльності релігійних організацій та держави в Сполучених Штатах Америки: 1) релігійний плюралізм; 2) тісна співпраця релігійних організацій та держави у суспільній та освітній сферах; 3) участь релігійних організацій у політичному процесі.

Практичне значення одержаних результатів проведеного дослідження полягає в тому, що викладені в дисертації висновки і пропозиції можуть бути використані у:

– науково-дослідній роботі – для подальших загальних і спеціальних наукових досліджень теоретичних і практичних проблем діяльності релігійних організацій і держави;

– правотворчості – при перегляді та вдосконаленні положень чинного законодавства, зокрема Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», підзаконних нормативних актів, які регулюють діяльність релігійних організацій та держави;

– правозастосовній діяльності – результати дослідження дозволять удосконалити практичну діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування, що реалізують державну політику у сфері діяльності релігійних організацій;

– навчально-методичній роботі – в процесі вивчення навчальної дисципліни «Теорія права та держави», «Історія права та держави», «Релігієзнавство», під час написання підручників, навчально-методичних посібників, при проведенні семінарських занять зі студентами й для написання ними рефератів, курсових і дипломних робіт.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційного дослідження були оприлюднені на всеукраїнських та міжнародних конференціях: «Сучасний стан розвитку правової системи України» (м. Дніпропетровськ, червень 2015 р.), «Пріоритетні проблеми юридичної науки: сучасний стан та перспективи вдосконалення» (м. Київ, червень 2015 р.), «Пріоритетні проблеми реформування системи законодавства України» (м. Київ, липень 2015 рік).

Публікації. Основні результати дисертації, висновки та пропозиції знайшли відображення у восьми наукових статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях України, двох статтях – у наукових виданнях інших держав, а також у трьох тезах доповідей і повідомлень на конференціях.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВЗАЄМВІДНОСИН РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ДЕРЖАВИ

1.1. Історія формування взаємовідносин релігійних організацій та держави

Державно-церковні відносини є одним із видів суспільних відносин, які характеризуються рівнем взаємозв'язків церкви, об'єднань, рухів та інших релігійних організацій із державою, ступенем їхнього взаємозв'язку, а також загальнолюдськими моральними принципами [1, с. 13]. Тематика діяльності релігійних організацій та держави не втрачає своєї актуальності, оскільки право і мораль як дві відокремлені категорії є найвищими цінностями для кожної людини у процесі її життєдіяльності.

Багаторічний досвід діяльності церкви та держави є надзвичайно важливим для розуміння усіх закономірностей та факторів, які впливали на формування державно-правових та соціально-психологічних цінностей у суспільстві. Завдяки дослідженню передумов зародження та розвитку моделі діяльності релігійних організацій та держави можна визначити позитивні та негативні моменти їх сучасного стану, сконструювати тенденції подальшого демократичного проєвропейського розвитку України та врегулювання складної релігійної ситуації в Україні до проведення її абсолютної стабілізації, що вимагає тісної співпраці релігійних організацій та держави.

Проблематиці історичного становлення діяльності релігійних організацій та держави були присвячені наукові праці багатьох учених, головними з яких були такі: І. А. Бальжик, О. М. Биков, Д. О. Вовк, О. Б. Костенко, В. О. Котюк, Ю. В. Кривенко, М. В. Крумаленко, О. В. Кулакевич, Г. В. Лаврик, І. В. Міма, В. Ф. Піддубна, Г. Л. Сергієнко, Н. В. Синіцина, Ю. Ю. Фисун, В. Д. Фучеджі тощо. Також визначне місце при дослідженні даної тематики посіли праці митрополита Макарія [2], П. Знаменського [3], І. Огієнка [4], М. Теодоровича [5], протоієрея В. Ципіна [6], Ф. Титова [7] тощо. Разом з тим, оскільки досі

точаться дискусії з приводу даної тематики і немає єдиної позиції серед науковців, питання періодизації формування та розвитку діяльності релігійних організацій та держави потребує комплексного дослідження і пропозиції найбільш аргументованого підходу.

Узагалі, правова держава – це особлива форма організації політичної влади в громадянському суспільстві, при якій визнаються і забезпечуються суверенітет народу, верховенство правового закону, правова захищеність людини і громадянина, взаємна відповідальність держави і особи, поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову [8, с. 79]. При цьому забезпечуються духовний та матеріальний розвиток особи, право на реалізацію нею релігійних потреб.

Правова держава є такою, якщо у ній сконцентровано суверенітет народу, націй і народностей, які населяють нашу країну; здійснюючи своє верховенство, така держава забезпечує свободу природніх відносин, заснованих на справедливості, для усіх без виключення громадян; примус у даній державі здійснюється на основі права, тому й виключає беззаконність та свавілля [9, с. 27].

Держава визначається як суверенна політико-територіальна організація влади певної частини населення в соціально неоднорідному суспільстві, що має спеціальний апарат управління і примусу, здатна за допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими для населення всієї країни, а також здійснювати керівництво та управління загальносуспільними справами [10, с. 98]. Водночас держава не втручається у релігійну діяльність фізичних чи юридичних осіб, не перешкоджає їй, а навпаки, взаємодіє з метою досягнення спільних цілей.

Держава є формою організації суспільства, носієм публічної влади, сукупністю взаємопов'язаних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством від імені народу [11, с. 188]. Держава покликана забезпечувати захист і погодження індивідуальних, групових та загальносуспільних інтересів за допомогою права на певній території [12, с. 39]. Важливо відзначити, що

відстоювання даних інтересів відбувається із застосуванням, у разі потреби, легального примусу [13, с. 238].

Держава, на нашу думку, це інститут, який є формою організації політичної спільноти, що наділена публічною владою, має спеціальний апарат управління і за необхідності використовує легальний примус для забезпечення реалізації прав людини і громадянина, а також задоволення індивідуальних, групових та загальносуспільних інтересів.

Термін «конфесія» має кілька значень: 1) у загальному традиційному значенні слово «конфесія» (від лат. *confessio* – визначення, сповідання) вживається для означення окремої церкви як організованої структури, що має своє віровчення та культові особливості; 2) у загальному нетрадиційному значенні слово «конфесія» вживається для означення: а) певної релігії взагалі; б) конкретного, в рамках тієї чи іншої релігії, сповідання; в) будь-якої окремої церкви; г) будь-якого культу. Нетрадиційне вживання слова «конфесія» досить часто призводить до непорозумінь і некоректних висловлювань на кшталт тих, де конфесіями називають нехристиянські релігії чи різноманітні релігійні спільноти або говорять про міжконфесійний діалог у розумінні міжрелігійного діалогу; 3) у специфічному значенні слово «конфесія» вживається для означення: а) гробниці святого мученика в католицькому храмі; б) вишуканого скульптурного оздоблення такої гробниці (часто у вигляді балдахіну, навіси з каменю на колонках чи стовпах, покрови) [14]. Поняття конфесії часто вживається для характеристики різних християнських церков (течій), наприклад православ'я, католицизму і багатьох варіантів протестантизму.

Що ж до визначення релігійної організації, то нею є самостійна організаційно-правова форма юридичних осіб [15, 16, 17]. Слід зауважити, що релігійні організації, за винятком релігійних об'єднань, є самостійним функціональним видом непідприємницьких юридичних осіб, хоча вони можуть здійснювати підприємницьку діяльність з метою виконання своїх статутних завдань [18]. Релігійна організація є однією з форм релігійних об'єднань, які відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»

утворюються у вигляді релігійних громад, управлінь і центрів, монастирів, релігійних братств, місіонерських товариств (місій), духовних навчальних закладів. Законодавець указує, що релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно зі своїми статутами (положеннями) [17].

В Україні держава у правовому контексті створила засади для діяльності релігійних організацій і, відповідно, для задоволення духовних інтересів громадянина та людини, право і можливість кожного сповідувати ту релігію, яку він обирає, а також не сповідувати жодної. Тому зазначене свідчить про добровільний характер даних організацій.

Релігійна організація – це добровільне, організаційно оформлене, постійно діюче об'єднання віруючих, що базується на єдності віросповідання, культовій, обрядовій практиці, створене ними для задоволення своїх релігійних і пов'язаних з ними потреб, інтересів та проведення необхідної для нього відповідної діяльності [19, с. 228].

Таким чином, релігійна організація – це об'єднання людей у вигляді форми юридичних осіб, які сповідують однакову віру, відстоюють спільні духовні інтереси без мети отримання прибутку, за винятком необхідності виконання статутних завдань.

Кожним із дослідників у ході вивчення історії формування діяльності релігійних організацій та держави обрано специфічний підхід.

Як приклад, І. В. Міма у своєму дисертаційному дослідженні «Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин» запропонувала наступну класифікацію етапів формування діяльності релігійних організацій із державою: 1) XVI – XVII століття – у даний період часу діяльність розцінюється достатньо складною та невизначеною; 2) друга половина XVI – початок XVIII століття – посилюються переслідування православних, відбувається зниження вагомості православної церкви у суспільстві, державна

влада все більше намагалась поставити церкву під свій контроль; зростає значення нормативно-правових актів, виданих органами державної влади, а використання релігійних норм зводиться до мінімуму; 3) ХХ століття – посилився контроль з боку місцевих органів влади за церковними приходами та поширилась атеїстична пропаганда; 4) сучасний етап (від дати здобуття Україною незалежності) – держава і церква відокремлені (однак відбувається взаємодія та співпраця) [20, с. 120–141]. Дана періодизація розвитку моделі діяльності релігійних організацій та держави є ґрунтовною, проте вона виглядала б більш повно за умови врахування періоду формування діяльності релігійних організацій та держави за часів Київської Русі.

Досліджуючи політику держави щодо католицької та православної церкви у Великому князівстві Литовському, М. В. Крумаленко виділив наступні періоди: 1) ХІІІ століття – у 1251 році Міндовг, великий князь Литовський, хрестився і у 1253 році отримав корону з рук Римського Папи, що з боку останнього, крім суто релігійних мотивів, було дипломатичним прийомом у контексті формування широкого фронту проти татар, які наступали на Європу з південного сходу; 2) ХІV століття – перша половина ХVІ століття – володіння Київською митрополічною кафедрою, а ширше – боротьба за домінування над православною церквою була головним контрапунктом у литовсько-руських відносинах; 3) ХVІ – ХVІІІ століття – з посиленням польсько-шляхетського панування на українських землях становище православної церкви невпинно погіршувалося; міжконфесійні відносини, у тому числі і на державно-правовому рівні, були напружені, складні і не такі уже й однозначні; 4) перша половина ХІХ століття – характерна етнічна і релігійна толерантність, де закони захищали православних і католиків, татар, караїмів і євреїв [21, с. 28–63]. Наведена класифікація періодів моделі діяльності релігійних організацій та держави має вузький характер, оскільки стосується в основному періоду існування Великого князівства Литовського, що не охоплює багато факторів, які існували в той час на інших територіях нинішньої України, що не входили до складу Великого князівства Литовського.

Ю. В. Кривенко, у свою чергу, виділяє наступні етапи становлення та формування релігійних організацій на території України: 1) до VIII – IX століть – язичницька релігія східних слов'ян набула порівняно розвинених форм; культ поклоніння передбачав жертвопринесення поставленим на пагорбах «ідолам» – кам'яним або дерев'яним статуям богів; система язичництва хоча й не досягла вищих щаблів розвитку, характеризується виділенням головних богів, загальних для всього народу, з ієрархією, яка склалася; 2) X – XII століття – православ'я перетворилось в пануючу релігію руської держави, одночасно це привело до створення міцної та впливової організації на Русі – православної церкви. По всій країні з'явилися монастирі, які зосередили у своїх руках значні матеріальні кошти, які отримувалися за допомогою князівської влади; 3) XII – до кінця XV століття – Руська Православна Церква ділилася на єпархії, якими керували єпископи. Церкві були передані важливі державні функції внаслідок чого РПЦ виступає однією з ланок феодального апарату влади; 4) початок XVI – початок XVIII століття – духовні феодалі підтримували сильну центральну владу, розраховуючи за її допомогою не тільки забезпечити підкорення залежних людей, але й домогтися розгрому «єресей» як форми протесту проти офіційної церкви; 5) початок XVIII – початок XIX століття – церква підпадає під державну централізацію; цар став головою церкви, держава перетворюється на імперію, але невизнаного зразка – з двома головами; 6) XIX століття – 1917 рік – спроба відокремити церкву від держави та надати їй статусу юридичної особи приватного права; 7) 1917 – 1920 роки – церква на території сучасної України на відміну від Росії не була відокремлена від держави, а навпаки, встановлювались тісні взаємовідносини між ними; 8) 1920-ті – початок 1990-х років – нестабільне становище релігійних організацій, що характеризувалося постійними змінами їх прав (включаючи їх ліквідацію у 1929 році), однак наприкінці вказаного періоду права релігійних організацій на території сучасної України було значно розширено; 9) 1991 рік – донині – даний період характеризується розвитком прав релігійних організацій; створено нормативно-правову базу регулювання їх діяльності; існують різні можливості щодо

взаємодії та співпраці із державою [22, с. 25–52]. Вказана періодизація є однією із найбільш аргументованих, оскільки охоплює максимально можливі етапи становлення взаємовідносин релігійних організацій та держави, враховуючи специфіку того чи іншого сторіччя. Проте вести мову про язичницьку релігію східних слов'ян як один із етапів розвитку діяльності релігійних організацій та держави на території України не зовсім правильно, тому що, по суті, не було ще сформовано держави як такої в її закінченому вигляді. Однак доцільно говорити про зародження передумов виникнення першого етапу діяльності релігійних організацій та держави завдяки язичницькій релігії як першого прототипу неофіційної релігії у Київській Русі.

На думку В. Ф. Піддубної, процес виникнення і становлення релігійних організацій на території України на прикладі Української православної церкви можна поділяти на декілька етапів: 1) від заснування Української православної церкви при князі Володимирі Великому до занепаду Києва і Київської держави (988 – 1240 роки) – характеризується виникненням монастирів, які за своїм первинним походженням є приватними релігійними товариствами; 2) 1240 – 1458 роки – занепад Київської держави і поділ Київської митрополії на Київську (Литовську) і Московську; 3) 1458 – 1686 роки – окреме існування Української православної церкви у Литовсько-Польській державі і підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії; 4) 1686 – 1917 роки – перебування Української православної церкви (українських єпархій) у складі Руської Православної Церкви до початку революції 1917 року; 5) від 1917 року і до теперішнього часу – характеризується неоднозначно з огляду на те, що Українська православна церква пережила і часи занепаду, і часи відродження [23, с. 9]. Ця класифікація найбільш об'ємно охоплює огляд діяльності релігійних організацій та держави, проте третій та четвертий етапи потрібно об'єднати в єдиний, а п'ятий – розділити на радянський період до здобуття Україною незалежності і на сучасний (від 1991 року – донині).

Н. В. Синіцина виокремлює відносини між державою та церквою у XV – XVI століттях. Серед них три важливі періоди, коли принцип симфонії був

особливо конструктивним і плідним, а ідеал наближався до здійснення на практиці: 1) це час святительства єпископа Іони (з 1448 року – митрополит), коли погоджені дії церковної і світської влади дозволили відмовитися від Флорентійської унії; 2) це й початок царювання Іоанна IV і час митрополита Макарія (1547 – 1563 роки), коли в Росії почалася епоха царства і зароджувалися земські собори; 3) третій період – з моменту затвердження патріаршества [24, с. 67].

На думку А. Колодного, державно-церковні відносини в історичному минулому мають наступний вигляд:

1. Києворуська модель – симфонія держави і церкви;
2. Козацька та могилянська моделі (XVI – XVII століття), які вирізняються наданням православної церкві захисту не з боку держави, як на попередньому етапі, а з боку інших, недержавних сил. Православ'я було гаслом Визвольної війни українського народу середини XVII століття.
3. Модель повного включення церкви до державних структур (синодальний період).
4. Моделі часів українського державного будівництва у 1917 – 1919 роках
5. Радянська модель державно-церковної діяльності [25, с. 603–604].

Г. Л. Сергієнко переконана, що починаючи з 1917 року можна виокремити три основні періоди розвитку конституційно-правового регулювання взаємозв'язків держави і об'єднань віруючих на території сучасної України: 1) демократичний (1917 – 1920 роки) – у межах першого періоду (охоплює юридичну регламентацію вказаних взаємозв'язків, здійснювану нормативними актами Центральної Ради Української Народної Республіки, гетьманату П. Скоропадського, Директорії Української Народної Республіки, Тимчасового Робітничо-селянського Уряду Української Соціалістичної Радянської Республіки) конституційно-правове регулювання діяльності держави і релігійних організацій в цілому було більш демократичним у порівнянні із законодавством Російської імперії; 2) репресивний (1921 – 1990 роки) – у межах другого періоду виокремлюються такі етапи: 1921 – 1942, 1943

– 1959, а також 1960 – 1990 роки; 3) сучасний період (1991 рік – понині) – лібералізація конституційно-правового регулювання моделі діяльності держави і об'єднань віруючих розпочалася з прийняття Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», який закріпив вагомі позитивні зміни в механізмі гарантування свободи віросповідання [26, с. 8–9]. Проте, звичайно, неврахування у такій класифікації етапів розвитку діяльності релігійних організацій та держави, починаючи з часів Київської Русі суттєво впливає на розуміння усіх закономірностей та тенденцій формування позиції релігійних організацій в сучасних умовах державотворення.

Тому необхідно виділяти в історії формування моделі діяльності релігійних організацій та держави наступні чотири етапи: 1) IX – XIII століття – період формування моделі діяльності релігійних організацій та держави у Київській Русі; 2) XIV – початок XX століття – період моделі діяльності релігійних організацій та держави за умов перебування територій України у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії, Австро-Угорської імперії; 3) 1917 рік – 1991 рік – період моделі діяльності релігійних організацій та держави за радянської доби; 4) 1991 рік – донині – період розвитку моделі діяльності релігійних організацій та держави в умовах незалежності України.

Зародження релігійно-державної діяльності розпочалося на території України внаслідок впливу держави Візантії, адже основні засади церковно-державної діяльності були сформовані у Візантії і дістали назву симфонії держави і церкви. Суть її становлять обопільна співпраця, взаємопідтримка і взаємовідповідальність, без втручання однієї сторони у сферу виключної компетенції другої. У шостій новелі святого Юстиніана сформульовано принцип, який лежить в основі симфонії церкви і держави: «Величезні блага даровані людям вищою прихильністю Божою, суть священство і царство, із яких перше (священство, церковна влада) турбується про божественні справи, а друге (царство, державна влада) керує і дбає про людські справи, а обидвоє походючи з одного й того ж джерела, становлять прикрасу людського життя... І

якщо священство буде у всьому благоустроєно та угодно Богові, а державна влада буде по правді управляти ввіреною їй державою, то буде повна згода між ними у всьому, що слугує на користь і благо людського роду...» [27, с. 96]. Однією із визначальних ідей православ'я, яка сягає корінням до Візантії, була така: єдина віра – єдина держава, які співіснують за принципом симфоній (союзу, співзвуччя) церкви та світської держави. Візантія як православна імперія мала сакрально-православний, в значенні єдино істинної релігії, статус. Таким чином, православ'я на той час ототожнювалося з однією імперією і одним народом, у чому, власне, й полягає основа статистської (державницької) ідеї та ідеї тогочасної православної есхатології – спасіння можливе лише в православної імперії, яка в світі лише одна [28, с. 138]. Визначене в Євангелії розуміння державної влади як наданої Богом («Немає влади, як не від Бога» Рим 13:1) вимагало від християн покійного виконання громадського обов'язку, але разом із тим відмова перших християн визнати постать імператора божественною робила їх державними злочинцями та породжувала жорстокі переслідування [29, с. 42].

У літописному оповіданні християнство у формі православного віровчення офіційно було визнано державною релігією Київської Русі у 988 році. Дану подію у вітчизняній науковій літературі прийнято вважати важливим етапом правової моделі діяльності між церквою та державою [30, с. 143].

Аналізуючи причини запровадження християнства як державної релігії часто підкреслюються особливості реформ, які мали не виключно релігійний, а релігійно-політичний характер [31, с. 69–70]. Науковий інтерес викликає позиція, відповідно до якої Київська Русь до прийняття християнства фактично не була державою у тому розумінні, що склалося на той час у Візантії та Західній Європі. У Візантії церква від початку свого існування діяла в умовах сильної держави, інколи навіть деспотичної. На Заході Європи папський престол, як інституція, складався в умовах зруйнованої державності. На Сході Європи церква діяла в умовах становлення державності. Саме тому вона змогла виступити як суб'єкт державотворення; в особі церковних ієрархів вона брала

активну участь у формуванні більшості визначальних елементів державності [32, с. 80].

Руська православна церква, одержавши свій початок у Кафолічній Східній церкві, від неї ж прийняла основні засади внутрішнього і зовнішнього устрою. Руська православна церква стала фактично своєрідним каналом, за допомогою якого знання і досвід століть приходили на Русь і засвоювалися великокнязівською владою спочатку в Києві, потім Володимирі і Москві [33, с. 112] і, певною мірою, із застереженнями, – Литовсько-Руською державою.

Візантійське право виступало в Київській Русі нормативною основою державного і церковного будівництва. У сфері релігійного життя візантійське право характеризувалося найтіснішим союзом держави і церкви [34, с. 42]. Вчений С. С. Алексєєв підкреслює, що саме воно і стало серцевиною самобутньої російської цивілізації. Це право спирається на догми православ'я і має за змістом позитивні риси (схильність до примирливих процедур) [35, с. 188–192]. Отже, беззаперечний вплив на розвиток моделі діяльності релігійних організацій та держави мало візантійське право, яке Київська Русь імплементувала у власну систему державно-релігійної діяльності.

Охрещення Русі, яке зробив князь Володимир у 988 році, є надзвичайно вагомою подією для культури і політики нашої держави [21, с. 14]. Нової Християнської Віри глибше не знали, ідеологію її низи мало розуміли, а жити й мислити треба було й далі, хотілось і розуміти все те, що робиться навкруги, – і предки наші позоставалися і при старих віруваннях, і при старій ідеології, сприйнявши з нового головні зовнішні форми, що допомагали їм в житті [36, с. 314].

Таким чином, можна резюмувати, що із прийняттям християнства як державної релігії державна влада і духовенство намагалися впорядкувати всі сфери шлюбно-сімейних правовідносин виключно канонічними нормами. Слід зазначити, що вплив християнства на суспільні відносини здійснювався різними шляхами – насамперед, впливом нової релігії на існуючі традиції і

звичаї, а також шляхом впровадження окремих християнських принципів через їх законодавче закріплення. Церковні правила почали з'являтися вже у перших законодавчих збірниках давньоруської держави [37, с. 173]. Розповсюдження християнства на Русі розвивалося швидкими темпами, що сприяло розвитку культури та освіти у середньовічних формах. Християнство на Русі не свідчило про фіктивну підміну вірувань. Християнство, ставши домінуючою релігією, відобразилося у ряді нових установ. З Візантії запозичено ієрархію, в Києві почав жити митрополит, наставлений Константинопольським патріархом, щоб управляти церквою на Русі [21, с. 14].

Отже, перший період діяльності релігійних організацій та держави (IX – XIII століття) ознаменувався тим, що християнство проголошено офіційною релігією в державі. Православна церква була матеріально забезпеченою завдяки державній владі та князівству. Окрім того, вона брала безпосередню участь у політичних процесах, відкрито впливала на державотворення.

Православна церква після занепаду Київської держави потрапила у складне геополітичне становище, їй довелося співіснувати з різними державними устроями, політичними та релігійними центрами. Вона перебувала у складі держав із різною релігійною та конфесійною орієнтацією: Галицько-Волинського князівства, монголо-татарської Орди, Польщі, Литви. Монголо-татарська навала взагалі внесла корективи в організацію та функціонування православної церкви на українських і білоруських землях. На початку XIV століття митрополичий престол було перенесено спочатку до Володимира (на Клязьмі), а згодом і до Москви. У 1448 році відбулося розділення Київської митрополії на дві частини – Київську і Московську, причому певну роль у цьому відіграла позиція Рима [38, с. 193].

У другій половині XIII століття становище католицької церкви зовсім змінилось. Роз'єднані князі П'ястовичі, влада яких була ослаблена взаємним суперництвом, звертались до покровительства апостольського престолу, що був верховною політичною інстанцією для тодішньої Європи. Польські князі випрошували у пап санкціонувань своїх різних домагань і вимагали дозволу на

здійснення власних планів. Таким чином, католицька церква, яка доти вважалася в Польщі політичним закладом і абсолютно залежала від короля, піднялася над князями і замість того, щоб підкоритись їх постановам, нав'язувала їм своє канонічне право.

На початку формування Великого князівства Литовського як держави її правителі потребували підтримки руської православної шляхти, чим і було викликане досить прихильне ставлення до православ'я та православної церкви, що знайшло свій відбиток у прийнятті православ'я частиною політичної еліти, а також у численних династичних шлюбах литовських князів та православних княжен (так, матір'ю Ягелло – творця Кревської унії – була православна княжна Іуліанія). У межах князівства існувала православна церковна організація, яка, подібно до інших європейських країн та Московської Русі, розглядалася правителями як частина політичної організації держави. Так, у 1317 році була створена, а в 1354 році відновлена Литовська митрополія православної церкви, яка підпорядковувалася безпосередньо Константинопольському патріарху. Разом з тим повноваження литовського митрополита не поширювалися власне на Русь, яка юридично була у підпорядкуванні київського митрополита, хоча фактично київський митрополит вже давно переніс свою кафедру до Москви. Київ все ще залишався у свідомості суспільства духовним центром Русі і тому контроль над митрополичою кафедрою у Києві надавав суттєву перевагу Москві у боротьбі із своїм постійним супротивником – Литвою. Володіння київською митрополичою кафедрою, а ширше – боротьба за домінування над православною церквою було головним контрапунктом у литовсько-руських відносинах другої половини XIV – першої половини XVI століття. Політика перших князів Великого князівства Литовського щодо православної церкви була спрямована на опанування київською митрополичою кафедрою і досягнення автономії від Руської Православної Церкви. На той момент православна церква розглядалась як ймовірний варіант державної церкви для Великого князівства Литовського. Цей варіант не був реалізований через історичний вибір іншої гілки християнства – католицької релігії – як державної

[21, с. 58–59]. Таким чином, можна констатувати, що політика великокнязівської влади відносно православної церкви була досить толерантною та прагматичною.

Боротьба за вплив державної влади на православну церкву завершилась тим, що була створена окрема від Москви православна митрополія, але при цьому право призначення київського митрополита не перейшло до князівської влади і залишилось за Константинопольським патріархом [21, с. 62–63].

Юридичне становище церкви в польсько-литовській державі вказаного періоду визначалося внутрішніми (церковно-канонічне право) та зовнішніми (державно-правові акти) джерелами права, які регламентували права, обов'язки й функції церкви як суспільної інституції. Основними державними актами щодо церкви у зазначений час є привілеї, листи, підтверджувальні записки великих князів литовських та польських королів. Усі ці документи мають характер законодавчих пам'яток загального змісту і трактують права церкви й духовенства в державі як у цілому, так і зосібно (у кожному окремому випадку). Аналіз цих документів дає змогу реконструювати політику польсько-литовської держави стосовно церкви, показати основні етапи її розвитку та напрям еволюції. Варто спеціально наголосити, що дана проблема має два аспекти, які слід розглядати в комплексі: державна політика щодо церковної організації й щодо вірних православної церкви в цілому (релігійне питання в громадському законодавстві) [39, с. 107].

За часів правління великого князя Олександра (в тому числі, на землях, що належали до території сучасної України) у його загальноземському привілеї 6 серпня 1492 року не згадувалося про конфесійну різницю, підтверджувалися права й вольності духовенству, князям, боярам, шляхті. 20 березня 1499 року на прохання митрополита Іосифа великий князь підтвердив норми Свитка Ярослава про недоторканність церковного суду, майна, юрисдикцію влади ієрархів і священнослужителів тощо. Щоправда, після одруження Олександра з Оленою Іванівною (донькою московського князя) її, як і її православне оточення, примушували до переходу в католицизм [39, с. 112]. Проте це

стосувалося виключно державної католицької влади і не було загально визнаним традиційним явищем. Більше того, такі дії не були законодавчо закріплені й нормовані.

Загалом, період 1563 – 1590 років був часом успішної боротьби протестантів і православних у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій за релігійну свободу. Офіційна влада пішла на ряд поступок і законодавчо задекларувала свободу та соціальну рівність віросповідань, православні отримали низку осібних королівських привілеїв. У державно-правовому відношенні церква на території сучасної України була забезпечена, її привілеї й права підтверджені й гарантовані. Однак після Люблінської унії змінився фактичний стан речей. Якщо раніше обмеження православ'я існували в документах, а на практиці не виконувалися, то тепер почали не виконуватися на практиці надані церкві та православним вірним офіційні привілеї й права. Державно-правове становище православної церкви на території сучасної України в 1458 – 1596 роках регламентувалося офіційними законодавчими документами різних рівнів [20, с. 129–131].

Православна церква у межах Великого князівства Литовського, Польського королівства (які з 1569 року об'єднали в Річ Посполиту два народи) не стояла осторонь від питання відносин із державою. Православна церква тут перебувала у становищі недержавної і більше того – схизматичної церкви. Більше двох століть тривала міждержавна боротьба за митрополичу кафедру, в результаті якої єдина для православного Сходу Київська митрополія поділяється на дві окремі – Київську і Московську (1458). Київська митрополія була не тільки церковно-релігійним, але й національно-культурним (і певною мірою національно-політичним) центром, що поєднував український етнос. Але прихильникам православ'я не доводилося порушувати питання про поділ влади з державою чи взаємодію з нею, а скоріше, боротися за збереження власного статусу і пастви. Особливо загострилася ситуація у зв'язку з Берестейською церковною унією 1596 року, в результаті якої православ'я виявилось поза законом [32, с. 39].

Так, у 1596 році на Церковному соборі в м. Бересті була укладена Берестейська унія, відповідно до якої Київську митрополію поділено на православну і католицьку. Але і в православній церкві в єпархіях аж до 1620 року усі сфери церковного життя – побудова і посвячення нових церков, монастирів, церковний суд, духовна освіта – були позбавлені православного ієрархічного керівництва, бо з восьми православних єпископів шість перейшло в католицьку віру. Окатоличеними стали Львівська, Черемиська, Луцька єпархії та Почаївська Лавра. Саме в цей час відбувається утворення православних релігійних братств, які розпочали боротьбу православної церкви Київської митрополії проти католицької віри. Братства створювалися при церквах і монастирях з метою служіння православної церкві, що проявлялося в протидії посяганням на її права з боку іновірців, у здійсненні релігійно-освітньої, місіонерської, благодійної діяльності, в побудові і реставрації православних храмів тощо. Найбільш відомі на той час такі релігійні братства, як Львівське, Віленське, Київське, Луцьке [40, с. 23–24].

До прийняття Соборного уложення 1649 року усі справи, що належали до юрисдикції церковної влади, розглядались на підставі канонічного права та у церковному суді (наприклад, справи про злочини проти моральності, про укладання шлюбу та розлучення, суб'єктами яких могли бути представники різних соціальних груп) [41, с. 15]. Стоглавом регламентувався порядок церковної діяльності та церковних відносин, юрисдикція церковного суду, тощо [42, с. 23–51]. За цих часів зведена Кормча книга стала основним джерелом як церковного, так і цивільного права у період від Іоанна III до Петра I. Наприклад, її релігійними нормами регулюються шлюбно-сімейні відносини та спадкування, визначаються права та обов'язки мирян у процесі відправлення культу тощо [43, с. 105–150].

З другої половини XVI століття посилюються переслідування православних, відбувається зниження вагомості православної церкви у суспільстві, державна влада все більше намагається поставити релігійні конфесії під свій контроль. Хоча продовжує зберігатись вплив релігійних норм та ідей під

час укладання Зводу законів Російської імперії (1832 рік) та Уложення про покарання кримінальні та виправні (1845 рік). Укази та закони, що стосувались церкви, склали I том Зводу законів Російської імперії. За умови, що реалізація релігійних норм забезпечується державним примусом, вони перетворюються в норми позитивного права. Наприклад, такі норми склали окремі розділи Зводу законів Російської імперії і поширювалися на все населення імперії. Зокрема, у Книзі першій «О правах и обязанностях семейственных» (Зводу законів цивільних), стаття 2 містить: «монашествующим и посвященным в Иерейский или Дияконский сан, доколе они в сем сани пребывают, брак вовсе запрещается на основании церковных постановлений»; стаття 31: «главным доказательством брачного союза суть приходския (метрические) книги» [44, с. 246] тощо.

Підтвердженням впливу релігійних норм на прийняття світських правових норм є зміст норм постанов Соборного уложення 1649 року, порівняно з Прохіроном та Еклогою. Наприклад: 1) «злоумышление против особы Государя» – глава II стаття 1 Уложення – Прохірон т. 39 глава 10; 2) «второй брак при наличности первого признается недействительным» – Еклога т. 17 глава. 35 – Уложення глава XX стаття 84 тощо [45, с. 14]. Так, будь-які розпорядження та заходи церковного уряду мали для підданих не тільки церковно-юридичне зобов'язання, а й державно-юридичне, наче вони походять від державного уряду [46, с. 23].

Давня боротьба національних церков за незалежність набуває наприкінці XVI століття (після 1591 року – часу визнання Московського патріарха) нових рис, хоча, як вже зазначалося, Константинопольський патріарх дуже важко і неохоче погоджувався на нові автокефалії. З цього часу змінюється й характер боротьби православних народів за свою незалежність [28, с. 139].

Український національний рух XVI – XVII століття проходив під знаком релігійним, властиво – церковним: відродження українсько-білоруської православної церкви. В руху сім були сильні елементи відродження національного і культурного, він ставив своїм завданням піднести «руський» (український і білоруський) народ з його занепаду, пасивності і пониження,

відновити його колишню славу не тільки в політичній, а і в культурному житті, піднести освіту і письменство на колишній високий рівень часів руської державності. Питання повернення українсько-білоруській суспільності прав над православною церквою, котрі загорнув собі польсько-литовський уряд, входило як складова частина до ширшої політичної програми, яка не формулювалась і не розгортувалась виразно, але відчувалась в різномірних політичних виступах. Сформульовано її в рамках польської державності при гадяцьких пактах 1658 року під диктат унітарія Ю. Немирича: «було се виборенне для «руського» народу політичного представництва рівнорядного з польським і литовським як третього члена федерації Польщі, Литви і Русі. Сей політичний ідеал, хоч може не продуманий до кінця і не сформульований, мусів присвічувати шляхецьким українським політикам вже від Люблінської унії 1569 року» [47, с. 41–42].

Щодо становища православної церкви в Речі Посполитій у цей період, то варто зауважити, що у 1632 році уповажнений сеймом королевич Владислав скликав спеціальну раду, спільно з якою опрацював Пункти щодо громадян Корони і Великого Князівства Литовського руської національності, визнавців грецької релігії. Пункти надавали православним право вільного проведення богослужінь, ремонту і будівництва святинь, заснування церковних братств, притулків, шкіл, друкарень. Під час коронаційного сейму король виявив прихильність не тільки єпископам, а й православним братствам. Дозвіл на легальну діяльність отримали від короля Львівське ставропігійне братство та братства з Бельська Підляського, Могилева і Пінська. 18 березня 1633 року король затвердив православне братство при церкві Святого Духа у Вільно. Монастир, що знаходився під опікою цього братства, за згодою короля, мав контролювати інші монастирі в Мінську, Євю (троцьке воєводство), Цеперську, Сновську (новогородське воєводство), в Новому Дворі, Куп'ятичах (пінський повіт) та Селецьку (мінське воєводство). Віленське православне братство і монастир Святого Духа могли отримувати від них дари як у вигляді нерухомості, так і рухоме майно, а в судових справах вони могли підлягати тільки головному трибуналу. Разом з віленським братством король затвердив

також церковне братство Мінська, яке діяло від початку свого існування як нелегальне. Православним мав належати монастир Святого Петра і Павла в Мінську. Король дозволив їм також будівництво нової церкви [48, с. 117].

На території сучасної України зв'язок республіканських і конфесійних питань не виявлявся настільки явно, як у Нідерландах або Британії. Сеймова боротьба, виступи братчиків, що передують повстанню Богдана Хмельницького, були більш пов'язані з теологічними, а свобода православної церкви не передбачала автоматичного звільнення від влади польської корони або встановлення немонархічного державного устрою. Зв'язок між релігійними питаннями і республіканськими ідеями на території сучасної України стає більш виразним пізніше, під час війни 1648 – 1654 років [49, с. 82].

Науковий інтерес викликає розвиток взаємодії релігійних організацій та держави у Європі в період XVIII століття. Першим із трьох загальноєвропейських процесів стала Реформація і Контрреформація. Європейську Реформацію не варто розуміти вузько тільки як боротьбу католицизму і протестантизму. Це процес більш широкий і розгорнутий, початий ще до Лютера (гусити у Чехії, Джон Вікліф у Британії). Часто він навіть не був пов'язаний з виникненням ідей протестантизму, як на території сучасної України, де супротивником католицизму стало православ'я. Основний зміст реформаційних процесів полягав у руйнації духовної монополії католицизму. Другим загальноєвропейським процесом стало утворення національних держав і пов'язане з ним прагнення національних правителів знищити саме поняття священної Римської імперії, універсальної загальноєвропейської держави, в ідеалі керованої імператором та папською владою. Національні государі бажали самостійності і не бажали бути підвладними ніяким верховним правителям [49, с. 76].

На початку XVIII століття на теренах Російської імперії явища церковного життя тісно сплелися з політичними явищами, тому що церква, починаючи з 20-х років XVIII століття стає однією зі складових державного тогочасного апарату. Саме в цей час скасовується патріаршество, церкву

позбавлено самостійності і перетворено на одну з установ державного управління, обмежено право землеволодіння і майно церкви потрапило під державний контроль [22, с. 31].

Значна частина державних рішень щодо церкви, релігійних організацій, духовенства тепер вже стосувалася і православної церкви на території, що зараз належить сучасній Україні, щоправда, з деякими істотними корективами, які враховували, наприклад, специфіку церкви на недавно приєднаних землях Правобережжя, Поділля, Волині, небезпеку можливого тут опору надто рішучим діям російської адміністрації з боку місцевого населення, що все ще перебувало під активним впливом католицьких факторів. Так, секуляризацію церковних та монастирських населених маєтків Правобережжя, подібну актам 1764 року у Росії, 1786 року у Центральній та Лівобережній Україні, царський уряд наважився провести лише в 1841 – 1843 роках, поволі реалізуючи її протягом майже 20 років. Своїми указами щодо церкви й духовенства, самодержавство та Синод намагалися примусити запрацювати громіздкий і все ще не уніфікований у цілому церковний механізм по всій території Російської імперії. Складовими частинами централізації, уніфікації та бюрократизації церковної системи були: формування єдиної структури церковної організації в імперії, ліквідація при цьому будь-яких історичних, національних, територіальних можливостей релігійно-церковної практики і традицій. За зразком державно-чиновницьких установ перебудовувалися й вводилися нові церковно-адміністративні органи на місцях, наприклад консисторії, що вже відверто моделювалися зі зразків державних «присутственных мест» [50, с. 232–233].

З огляду на розвиток моделі діяльності держави і релігійних організацій в зазначений період (XIV – початок XX століття), можна говорити, що властивими для того часу є боротьба за релігійні ідеї (православ'я, католицизм, протестантизм тощо), нестабільність відносин між церквою та державою (залежно від того, до якої держави належали ті чи інші території нинішньої України), неодноразові спроби держави здійснювати тотальний контроль над

релігією, уніфікація та централізація церковної влади. Наявність нормативно-правової бази, яка регламентувала деякі питання відносно релігійних організацій (слаборозвинене законодавство щодо церковно-державних відносин), спостерігається значний розвиток джерел церковного права.

Починаючи з 1917 року для церкви настали суттєві зміни. Репресивні заходи були спрямовані, перш за все, на православну церкву, яка колись була частиною державного апарату Російської імперії і мала найбільшу суспільну підтримку. За таких умов церква прагнула пом'якшити протистояння, знайти прийнятні форми співіснування з державою. Вона намагалася використовувати для цього весь авторитет Помісного Собору, який 2 грудня 1917 року прийняв спеціальну постанову, що виражала соборний погляд церкви на її правове становище в державі. У цій Постанові йшлося про те, що «для забезпечення свободи і незалежності Православної Церкви в Росії, при державному ладі, що змінився, повинні бути прийняті державою» основні положення, які визначали би побудову церковно-державної діяльності. Церква вважала важливим, зокрема, щоб держава визнала, що: «Православна Церква, складаючи частину єдиної Вселенської Христової церкви, посідає в Російській державі чільне серед інших сповідань публічно-правове місце, що належить їй, як найбільшій святині величезної більшості населення і як великій історичній силі, що творила Російську Державу» [32, с. 110].

Після 1917 року законодавство про релігійні організації характеризувалося тим, що не визнавало за релігійними організаціями статусу юридичної особи і обмежило їх право власності на майно. Держава визнавала тільки групи прихожан, які укладали з місцевою владою договір про оренду храму для богослужіння, а не духовенство. Так, відповідно до Декрету Ради Народних Комісарів Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки від 23 січня 1918 року «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», «ніякі церковні і релігійні товариства не мають права володіти власністю [21, с. 22]. Правами юридичних осіб вони не наділяються». Цей же Декрет визначав, що все рухоме і нерухоме майно релігійних

організацій визначалось народним надбанням. До категорії «народне надбання» були віднесені культові будівлі і предмети богослужбового призначення, які надавалися державою в безоплатне користування релігійним організаціям [51, с. 98].

Після війни проведення єдиної загальносоюзної політики по відношенню до релігії, релігійних організацій і віруючих громадян, необхідність єдиного застосування законодавства про свободу совісті на всій території Союзу Радянських Соціалістичних Республік, розроблення нових нормативно-правових актів, поліпшення державного контролю в цій сфері зумовили створення загальносоюзних державних органів зі справ, що стосуються релігії. Так, при Раді Народних Комісарів Радянської Соціалістичної Республіки 14 вересня 1943 року була створена Рада зі справ Руської Православної церкви, а 19 травня 1944 року – Рада зі справ релігійних культів. На рівні союзних республік теж створюються відповідні ради, у тому числі в Українській Радянській Соціалістичній Республіці, де створено Раду зі справ релігій при Раді Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки, яка у своїй діяльності була підзвітна Раді Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки і Раді зі справ релігії при Раді Міністрів Радянської Соціалістичної Республіки [40, с. 32].

Окремо варто відзначити, що після приєднання до Української Радянської Соціалістичної Республіки у 1939 – 1940 роках західних земель України розпочався новий етап так званого «подолання релігії» радянською владою з перенесенням центру уваги саме на ці землі за відпрацьованою вже технологією (пік припадає на 1959 – 1962 роки). Згідно з вимогами постанови Ради Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки від 31.12.1958 № 1844 «Про оцінку будівель церков, монастирів та інших молитовних будинків» проведено роботи щодо оцінки будівель церков та інших молитовних будинків за рахунок церковних і релігійних громад, а також зобов'язано фінансові відділи «обчислювати податкові і страхові платежі в 1959 році, виходячи з нових оцінок» [52]. Базовою в так званій «боротьбі»

радянської влади з релігійними організаціями стала постанова Ради Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки від 29.04.1961 року № 590 «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури».

З точки зору державної безпеки, віруючі були ненадійним, а отже, серйозно небезпечним середовищем. Така позиція істотно суперечила Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки, адже Основним Законом громадянам України гарантувалася свобода совісті. Хоч як не розхвалювали офіційні інституції найдемократичніший характер Радянської Конституції, положення про права людини державою спотворювались або відверто ігнорувались [53, с. 83–85].

Про перелом у державно-церковній діяльності можна говорити лише з часу зустрічі Московського патріарха та постійних Членів Синоду Російської православної церкви із Генсеком Комуністичної партії Радянського Союзу М. Горбачовим у квітні 1988 року, незадовго до святкування 1000-річчя хрещення Русі. Під час зустрічі було поставлено знак рівності між церквою та іншими суспільними інституціями, висловлено готовність юридично закріпити позитивні зрушення в державній політиці щодо церкви. Проте ми маємо розуміти, що програмні положення зустрічі не відразу стали керівництвом до дії на всіх рівнях влади і в усіх регіонах радянської імперії. Інерцію попередніх років подолати було не так просто. Владні структури на місцях, десятиліттями борючись з «релігійними пережитками», дуже непросто засвоювали нові принципи демократичного суспільства з його громадянськими свободами. На території сучасної України і далі знімали з реєстрації громади: і в 1986 році (15 громад), і в 1987 році (ще 6). Усього наприкінці 1987 року на території сучасної України зареєстровано 3971 православну громаду Руської православної церкви. І це при тому, що лише в 1987 році в республіканські органи надійшло близько 300 заяв з десятків населених пунктів з проханням зареєструвати громади [50, с. 548].

Таким чином, констатуємо, що третій період історичного формування діяльності держави та релігійних організацій (1917 – 1991 роки) мав свою

специфіку і характеризувався наступним: боротьба радянської влади з релігійними організаціями, застосування репресивних заходів щодо ліквідації релігії, пропаганда атеїстичної ідеології, прийняття відповідних нормативно-правових актів стосовно забезпечення такої політики щодо церкви; незначна лібералізація та демократизація державно-релігійної діяльності на завершенні вказаного етапу.

Четвертий період історичного формування моделі діяльності держави та релігійних організацій (1991 рік – донині) розпочався зі здобуттям Україною незалежності. Релігійний ренесанс кінця 80-х років ХХ століття отримав новий імпульс із проголошенням Україною державної незалежності. Зростання рівня релігійності населення, кількості діючих храмів, монастирів, релігійних громад різних конфесій, масових публічних богослужінь, присутність релігійних діячів на багатьох важливих державних заходах, поява та поширення різноманітних новітніх релігійних течій, повернення до релігійних традицій у повсякденному побуті – все це стало звичними рисами сучасності. Вплив релігії на національну духовність виявляється, у першу чергу, в системі тієї культури, до якої належить той чи інший етнос. Релігійний фактор у процесі суспільно-політичного розвитку українського народу завжди відігравав помітну роль. Зокрема, варто згадати релігійні реформи князя Володимира, Берестейську унію 1598 року, приєднання Київської митрополії до Московського патріархату (1686 рік), «саморозпуск» Української автокефальної православної церкви (1930 рік), «саморозпуск» Української греко-католицької церкви (1946 рік), сучасний розкол православних церков. Релігійне відродження, крім позитивних, може мати й негативні наслідки, наприклад прояви релігійної нетерпимості, ствердження конфесійної винятковості претендування (явне чи приховане) на єдино вірну істину, поширення релігійних новоутворень, що несуть загрозу суспільству в цілому та його окремим членам зокрема, втручання релігійних організацій у державні справи і, навпаки, політизацію релігійних інституцій. Для релігійної ситуації 90-х років ХХ століття на території сучасної України є характерними дві взаємодоповнюючі та

взаємоспонукаючі тенденції: повернення до ортодоксального віровчення, насамперед православ'я, пошук нових ціннісно-релігійних орієнтирів, нових ідеалів, потяг до чогось таємничого [54, с. 109].

Незалежній Україні, як правонаступниці колишньої Української Радянської Соціалістичної Республіки, дісталось чимало проблем, закладених радянською політикою щодо релігійних організацій. Конфлікти між віруючими за право користування храмами часто супроводжувались зіткненнями, а часом і побоями. На початку 1990-х років таких міжконфесійних конфліктів у західних областях України було понад 1,5 тисячі [55, с. 13].

Серйозним чинником, який ускладнив релігійну ситуацію в Україні, став міжправославний конфлікт 1992 року, що привів до утворення Української православної церкви Київського патріархату. Новим для України явищем на той час стали зміни релігійними громадами, або більшістю їх членів, конфесійної та церковної належності та майнові спори між ними щодо користування сакральними спорудами та культовим майном [56, с. 423–424].

Дані процеси знайшли своє відображення й закріпились у 35 статті Конституції України, прийнятій на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Символічне й те, що в преамбулі Конституції говориться: «Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України усіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, ... усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю ... приймає цю Конституцію – Основним Законом України» [57, с. 42].

Сталою для України традицією є активний вплив соціально-політичних умов, державних інституцій та окремих політичних сил на церкву. Не вдаючись до методів компаративізму, потрібно зазначити, що церковна історія України є практично невіддільною від політичної історії народу [58, с. 63]. Так, ще з часів проголошення християнства на землях Київської Русі й аж донині чітко спостерігається, що на переломних, визначальних моментах церковної історії відзначилися позацерковні, політичні фактори, що об'єднувало державу та релігійні організації.

За незалежності Україна є світською державою, проте вплив на релігію є неоднозначним, багатоплановим. Держава виконує контрольню-регулюючу функцію, встановлює межі функціонування релігійних спільнот, їх статус та права, і водночас не має можливості втручатися у внутрішнє життя релігійних організацій. Досвід останніх десятиліть дозволяє говорити про залежність ситуації, пов'язаної з релігійним сектором, від політичної ситуації в Україні. І у зворотному порядку також часто релігійні переконання впливають на міжконфесійну ситуацію, взаємовідносини між соціальними групами та на політичну систему в цілому [59, с. 185–187].

Відстоюючи інтереси та права людини, держава підтримує різноманітні релігійні організації та створює усі умови для її автономного розвитку, у разі виникнення порушень захищає її. Таке трактування взаємовідносин держави і релігійних організацій відбувається в межах системи загальнолюдських цінностей, що, у свою чергу, потребує додаткової регламентації принципів, на основі яких діють держава і церква.

Система державно-церковної діяльності в сучасній Україні регулюється як міжнародними, так і національними нормативно-правовими актами. Вона відповідає розпорядженням таких міжнародно-правових актів: Статут Організації Об'єднаних Націй 1945 року; Загальна декларація прав людини 1948 року; Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 року; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року; Завершальний акт Ради з безпеки і співпраці в Європі 1975 року; Декларація про права громадян, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин 1992 року; Конвенція про забезпечення прав громадян, що належать до національних меншин 1994 року; Декларація принципів толерантності 1995 року [32, с. 133].

Серед національних нормативно-правових актів в аспекті розглядуваної тематики основну роль відведено Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Статтею 5 даного Закону передбачено, що в Україні здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до

відання України. Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави. Держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству. Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії. Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом [60].

Діяльність держави і церкви у релігійній сфері на нинішньому етапі розвитку детермінується, у першу чергу, світським характером держави. Світськість держави означає щонайменше таке: 1) держава, її органи та посадові особи не мають права втручатися у визначення особою свого ставлення до релігії, формувати і контролювати його, вести облік за цією ознакою або примушувати особу діяти на користь певного об'єднання віруючих; 2) держава не ототожнює себе з жодною з релігій чи групою віруючих, з жодним переконанням чи об'єднанням його прихильників, не виступає від імені або проти будь-якого з них, держава не має права приймати будь-яку сторону у міжрелігійних конфліктах; 3) держава не повинна ставитися до організацій, заснованих з метою реалізації права на свободу релігії, менш сприятливо, ніж до світських об'єднань громадян. До цього слід додати, що світська держава не втручається у справи богослужбового чи богословського характеру, зміст віровчень, обрядів, церемоній, внутрішню церковну ієрархію та систему управління, включаючи нормативний елемент, а також у навчально-виховний процес закладів освіти об'єднань віруючих. Як з цього приводу підкреслюється у Резолюції 1556 (2002) Парламентської асамблеї Ради Європи «Релігія і зміни у центральній і східній Європі» від 24.08.02, важливо виключити будь-які можливості державного втручання у питання догми церковного будівництва і канонічного права [61, с. 168]. На доповнення слід

наголосити, що державне відсторонення від існуючих релігійних процесів не повинно мати абсолютного характеру. Так, оскільки держава покликана забезпечувати правопорядок у суспільстві (особливо в контексті припинення розпалювання релігійної ворожнечі), а також захищати права та свободи людини й громадянина, то таке її втручання у відносини з релігійними організаціями є допустимим і не розцінюється як порушення церковної автономії.

Однак варто зауважити, що держава має враховувати особливості церковної діяльності у процесі законотворчості. Наприклад, канонічні правила у християнстві забороняють священику розголошувати інформацію, отриману ним під час сповіді. Намагання за допомогою законодавчих засобів змусити представника духовництва повідомити відомості, про які він дізнався у зв'язку із проведенням цього таїнства, навряд чи можуть бути ефективними, а, крім того, порушують право людини на проведення релігійної діяльності. Іншим важливим аспектом взаємодії держави і церкви у релігійній сфері є забезпечення свободи віросповідання в армії та місцях позбавлення волі. Призив особи на військову службу або її арешт чи засудження не тягне за собою обмеження її релігійних прав. У цьому випадку державні органи зобов'язані надавати можливість віруючому, не порушуючи внутрішнього розпорядку відповідної установи, проводити релігійні обряди, мати доступ до церковних матеріалів тощо. Стосовно особливостей державно-церковної діяльності у політичній сфері, слід наголосити, що принциповим у даному випадку є відмежованість церкви від політичного життя. Діяльність церкви, зорієнтована, у першу чергу, на духовний світ людини, не зачіпає більшості політичних питань. Церква не є елементом політичної системи і не може втручатися у політичні процеси, зокрема брати участь у політичних мітингах або передвиборчій агітації, ставати на бік тих чи інших сил у політичному протистоянні, фінансувати або надавати будь-яку іншу підтримку політичним партіям або кандидатам до органів державної влади чи місцевого самоврядування [61, с. 169–170].

До ознак сучасної української моделі державно-церковної діяльності належать наступні: світський характер держави; конституційно закріплене відокремлення церкви від держави і школи від церкви; державна реєстрація релігійних організацій, надання їм статусу юридичної особи; рівність усіх релігійних організацій, віросповідань перед законом, невизнання державою жодної релігії як обов'язкової; невтручання держави в діяльність церков, релігійних організацій, коли ця діяльність не суперечить законодавству; захист державою права і законних інтересів релігійних організацій; недопущення церкви до систематичної діяльності в структурах державної системи – в армії, в освітніх установах, лікарнях тощо; нефінансування державою діяльності релігійних організацій; державний курс на повернення церкві колишньої її власності (культових будівель, майна тощо); державний контроль за дотриманням законодавства про свободу совісті і релігійних організацій; наявність спеціального органу з компетенцією надавати сприяння реалізації державної політики щодо релігії, церкви і віруючих [32, с. 145].

Отже, четвертому етапові історії формування діяльності релігійних організацій та держави (1991 рік – донині) властиві поява та поширення різноманітних новітніх релігійних течій, єдність релігійно-державних відносин в аспекті становлення демократичного суспільства, яке обирає за пріоритет високі моральні та правові цінності; церква функціонує відокремлено від держави; держава створює умови для вільного демократичного розвитку релігійних організацій, відстоюючи права та свободи громадян.

Однак на сучасному етапі розвитку взаємовідносин церкви та держави, зважаючи на довгу історію українського народу, слід зробити рішучий крок та закріпити зміни у частині 3 статті 35 Конституції України, де передбачити наступні доповнення: «Традиційною релігією в Україні є християнство. Держава співпрацює з церквою у сфері забезпечення соціальних та культурних інтересів людини». Відповідно до даного підходу церква та держава розглядаються як дві автономні інституції, що унеможливує поглинання державою церкви, а також запобігає злиттю церкви і держави.

Історія формування моделі діяльності релігійних організацій та держави на території сучасної України охоплює часовий проміжок з IX століття, коли правовою основою було візантійське право, до сьогодні, коли встановлено демократичні умови взаємодії релігійних організацій та держави, де церква функціонує відокремлено від держави, а остання сприяє реалізації свободи віросповідання кожного громадянина.

Діяльність релігійних організацій та держави у нинішньому суспільстві залежить не лише від волі громадян, але й безпосередньо нормативно-правової бази, яка утверджується від імені держави і її уповноважених органів. При існуванні чималої кількості недоліків у нинішній моделі діяльності церкви та держави все ж позитивним моментом варто вважати усвідомлення відповідальності перед Богом при прийнятті Конституції України, а також забезпеченні свободи віросповідання.

1.2. Методологія дослідження взаємовідносин релігійних організацій та держави

Методології притаманний передовий та фундаментальний характер, її значення неоціненне для здійснення усіх наукових досліджень у пізнанні тематик правової сфери, в тому числі надзвичайно важливого питання діяльності релігійних організацій та держави. Ґрунтовне комплексне дослідження можливе лише у разі виявлення усіх істотних питань з методології. Внаслідок цього робота набуває чіткої структури, має логічний зв'язок між усіма складовими, наповнена максимально якісним змістом доступною для сприйняття фахівцями мовою. Розкриття методології дослідження взаємовідносин релігійних організацій та держави сприятиме розумінню техніки проведення дисертаційного дослідження, усвідомленню способів аналізу тих чи інших питань з тематики, вірності застосування при повному

аналізі історичних, порівняльно-правових, системно-структурних та інших підходів.

Доцільно наголосити, що термін «методологія» (лат. *logos* – наука, знання, метод-шлях, напрямок пізнання) означає вчення про методи пізнання [62, с. 7]. Але у науковій літературі зустрічаються різні тлумачення поняття «методологія». Найбільш розповсюджені серед них філософські тлумачення, де методологія розглядається як філософське вчення про методи пізнання та практику, або перетворення дійсності [63, с. 691–692].

Так, ведучи мову про сутність поняття, варто зауважити, що методологія може бути визначена як філософське вчення про систему апробованих принципів, норм і методів науково-пізнавальної діяльності, про форми, структуру та функції наукового знання. Її призначенням є виявлення й осмислення рушійних сил, передумов, підстав та закономірностей зростання і функціонування наукового знання і пізнавальної діяльності, організація проектно-конструктивної діяльності, її аналіз і критика. Методологія науки, ґрунтуючись на загальнофілософських принципах і законах, історично виникла і розвивається на основі гносеології та епістемології, логіки, а в останні роки також історії, соціології, соціальної психології та культурології, тісно зливається з філософськими вченнями про мову [64, с. 24].

Значення методології відображається у тому, які вона виконує функції. До них відносять такі: 1) визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища; 2) направляє, передбачає особливий шлях, на якому досягається певна науково-дослідна мета; 3) забезпечує всебічність отримання інформації щодо процесу чи явища, що вивчається; 4) допомагає введенню нової інформації до фонду теорії науки; 5) забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці; 6) створює систему наукової інформації, яка базується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання [65, с. 34].

Тому при дослідженні тематики діяльності релігійних організацій та держави передбачається здійснення таких функцій методології: 1) детермінація

конкретних способів та методів наукового пізнання, які характеризують фактори та закономірності історичного генезису становлення діяльності релігійних організацій та держави; 2) передбачення чіткої науково-дослідної мети у процесі дослідження проблематики моделі діяльності релігійних організацій та держави; 3) забезпечення максимально повного опрацювання існуючих наукових матеріалів з тематики діяльності релігійних організацій та держави; 4) гарантування внесення наукової новизни до тематики діяльності релігійних організацій та держави; 5) передбачення оновлення та збагачення термінів у правовій доктрині з актуальної проблематики діяльності релігійних організацій та держави; 6) отримання внаслідок логіко-аналітичного інструменту наукового пізнання об'єктивних знань (істини) щодо науково-практичного стану діяльності релігійних організацій та держави.

Тобто методологію потрібно розглядати як унікальне об'єднане явище водночас і філософської природи (загальний розділ) і правової природи (спеціальний розділ, у нашому випадку при дослідженні доктринального явища діяльності релігійних організацій та держави).

Методологія визначається як: 1) вчення про науковий метод пізнання і перетворення світу, його філософська, теоретична основа; 2) сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання; 3) концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища; 4) сукупність принципів, прийомів, способів наукової діяльності, при реалізації яких отримуються істинні чи об'єктивні знання, реальність; 5) наука про методи, складне утворення системи різних методологічних рівнів і методів пізнання предмета, тобто є теорією методів; 6) система методів пізнання і практики, тобто система принципів, правил, прийомів, способів і засобів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про цю систему; 7) вчення про правила мислення при створенні науки, проведенні наукових досліджень; 8) теоретична основа деяких спеціальних, часткових прийомів і засобів

наукового пізнання, наприклад методологія управління, методологія ціноутворення тощо, але в цьому разі доцільніше говорити про методіку пізнання і дій (вузький підхід); 9) концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища [63, с. 692; 66, с. 429–430; 67, с. 56; 68, с. 13; 69, с. 21; 70, с. 73; 71, с. 191].

Основною метою методології науки є дослідження усіх тих засобів, методів і прийомів наукового дослідження, завдяки яким суб'єкт наукового пізнання отримує нові знання про реальну дійсність. За допомогою прийомів і методів суб'єкт пізнання виконує певні дії для досягнення заздалегідь поставлених цілей, що можуть бути як практичними, так і теоретичними, пізнавальними [70, с. 73]. Фактично, для цього при дослідженні правової проблематики діяльності релігійних організацій та держави необхідно побудувати концепцію, сформувану певну систему знань про це питання завдяки конкретним методам.

Взагалі, метод (від грец. *metodos*) у широкому розумінні слова – «шлях до чогось», шлях дослідження, шлях пізнання, теорія, вчення, свідомий спосіб досягнення певного результату, здійснення певної діяльності, вирішення певних задач [63, с. 692]. Г. Гегель зазначав, що метод є засобом, через який суб'єкт співвідноситься з об'єктом дослідження [62, с. 15]. Кожний метод об'єктивний, реалістично змістовний, фактичний. Разом з тим він одночасно суб'єктивний, але не як сукупність довільних прийомів, правил і процедур, а як продовження й завершення об'єктивності, на основі якої він виростає [71, с. 208].

Метод трактується і як органічно цілісна, складна система прийомів, способів, що використовуються для пізнання предмета, розкриття закономірностей його функціонування і розвитку у повноті і всебічності [72, с. 365]. Метод за своєю природою здатен охоплювати різного роду способи, прийоми, засоби вивчення тощо [73, с. 23]. Метод у науці також розуміють як

сукупність прийомів і операцій, за допомогою яких здійснюється пізнання. Метод є інструментом [74, с. 5–6].

Тому можна констатувати, що метод – це теоретичне вираження операцій з теоретично-практичного пізнання об'єктивної дійсності, який містить у собі сукупність норм наукового пізнання, а також правил, прийомів, принципів та способів, що спрямовані на досягнення результату у конкретній пізнавальній сфері.

Юридичний метод конкретизує предмет юриспруденції, який формується у відповідну юридичну теорію як взаємоузгоджену систему знань про державу та право, висловлену в поняттях [13, с. 5]. Таким чином, можна констатувати, що метод наукового дослідження діяльності релігійних організацій і держави є цілісною та комплексною, структурованою та організованою сукупністю способів, прийомів та принципів науково-пізнавального дослідження, що використовуються для отримання об'єктивних знань щодо діяльності релігійних організацій і держави.

Варто почати з того, що основним базовим філософським методом є діалектика, що полягає у вивченні явищ соціального буття, що ґрунтується на загальних закономірних зв'язках розвитку суспільства, держави і права. Відповідно до цього методу всі державно-правові явища взаємопов'язані один з одним, із суспільним життям, та перебувають у динаміці. В основі їх розвитку дія законів переходу від поступових кількісних змін до якісних. Тобто діалектичний підхід вимагає розглядати усі об'єкти наукового дослідження у розвитку, у взаємозв'язках і протиріччях [75, с. 149].

Діалектичний метод у контексті нашого дослідження вказує на потребу проведення наукового аналізу усіх явищ, які відбувалися в суспільстві з часів появи релігійних організацій (церкви) та держави. Діалектичний метод вказує на потребу врахування усіх наявних умов для розвитку релігійних організацій (церкви) і держави, які так чи інакше відображалися на їх взаємовідносинах. Необхідно врахувати при науковому дослідженні вплив тих чи інших факторів

на формування взаємовідносин між релігійними організаціями (церквою) і державою.

Системний метод є одним із головних напрямів методології наукового пізнання, мета і завдання якого полягають у вивченні об'єктів як систем. У літературі серед науковців немає єдиного підходу до розуміння та застосування системного підходу. В доктрині наводяться наступні трактування чи визначення системного підходу: 1) інтеграція, синтез розгляду різних боків явища або об'єкта; 2) адекватний засіб дослідження і розроблення не будь-яких об'єктів, що довільно називаються системою, а лише таких, котрі є органічним цілим; 3) вираження процедур подання об'єкта як системи та способів їх розроблення; 4) широкі можливості для одержання різноманітних тверджень та оцінок, які передбачають пошук різних варіантів виконання певної роботи з подальшим вибором оптимального варіанта [76, с. 27–31].

При використанні системного методу в процесі дослідження моделі діяльності релігійних організацій та держави потрібно використовувати чіткий підхід до аналізу наукових матеріалів з даної тематики, визначення конкретних елементів системи взаємовідносин між релігійними організаціями та державою, структурованого їх розгляду та здійснення логічного аналізу. Адже кожен теоретично-практичний аспект взаємовідносин релігійних організацій та держави посідає самостійне місце у цілісній системі їх існування.

Схожим і наближеним до вищезазначеного є структурно-функціональний метод, який полягає у виділенні структурних елементів у системі і визначенні їх ролі (функцій) [69, с. 61]. Структурно-функціональний аналіз включає вивчення функціональних залежностей елементів системи, єдності інститутів влади, відповідності їхньої дії (функціонування) потребам суб'єктів, виявлення того, як реалізується потреба в пристосуванні системи до середовища, що змінюється [77, с. 156]. Отже, структурно-функціональний підхід при дослідженні тематики взаємовідносин релігійних організацій та держави передбачає наукове дослідження залежності між різними явищами і навколишнім середовищем (соціальних, економічних, правових, політичних, культурних чинників), які у

своїй сукупності впливали і впливають на процес взаємодії та співпраці між релігійними організаціями і державою. Також даний метод включає вивчення залежностей елементів системи взаємодії релігійних організацій та держави, відповідності їхнього функціонування потребам суспільства.

Сутність порівняльно-правового методу полягає у порівнянні відмінних та спільних рис між явищами [72, с. 15]. Порівняти – це зіставити одне з іншим з метою виявити їх співвідношення. Найпростіший і важливий тип відносин, що виявляються шляхом порівняння, – це відносини тотожності і відмінності. Слід мати на увазі, що порівняння має сенс тільки в сукупності однорідних предметів, що утворюють клас. Порівняння є основою такого логічного прийому, як аналогія, і служить вихідним пунктом порівняльно-історичного методу. Цей метод дозволяє виявити і зіставити рівні у розвитку досліджуваного явища, визначити тенденції розвитку [78, с. 28].

Порівняльно-правовий метод у контексті теоретико-правового аналізу взаємовідносин релігійних організацій та держави включає в себе співвідношення загального та особливого в усіх явищах, що мають безпосередній зв'язок із відносинами між релігійними організаціями та державою. Його місія полягає у виявленні змін, які відбувалися впродовж певного періоду розвитку таких взаємовідносин, а також тенденцій їх подальшого розвитку [20, с. 175]. Також великого значення при застосуванні даного методу набуває порівняння національного та зарубіжного досвіду, виявлення спільних та відмінних рис.

Історичний метод дає змогу дослідити виникнення, формування, розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей і суперечностей. При цьому історія досліджуваного об'єкта відтворюється в усій її багатогранності, з урахуванням усіх відхилень і випадковостей [70, с. 87].

У контексті історичного методу доцільно звернути увагу на те, що для повного аналізу взаємовідносин релігійних організацій та держави слід з'ясувати конкретні історичні етапи їх формування та розвитку, пізнати

сучасний стан таких відносин на нинішньому етапі їх еволюції, передбачити тенденції їх динамічних змін у подальшому.

Метод синтезу (від грец. *synthesis* – поєднання, з'єднання, складання) – це об'єднання, реальне і розумове, різних сторін, частин предмета в єдине ціле. Це не довільне, еkleктичне поєднання розрізнених частин, «шматочків» цілого, а діалектична єдність з виділенням сутності [63, с. 30]. Результатом синтезу є абсолютно нове утворення, властивостями якого є не тільки зовнішнє з'єднання властивостей компонентів, але також і результат їх внутрішнього взаємозв'язку і взаємозалежності [78, с. 32]. Тому окремі періоди взаємовідносин релігійних організацій та держави розглядаються як фрагменти їх цілісної суспільно корисної взаємодії, які впливають одні на одних, перебуваючи у безперервній взаємодії.

Дедукція як метод має свої особливості і його можна описати таким чином: 1) це перехід у процесі пізнання від загального до одиничного, виведення одиничного із загального; 2) це процес логічного висновку, тобто переходу за тими чи іншими правилами логіки від деяких даних пропозицій-посилань до їх наслідків (висновків). Сутність дедукції полягає у використанні загальних наукових положень для дослідження конкретних явищ. У процесі пізнання індукція та дедукція нерозривно пов'язані між собою, хоч на певному рівні наукового дослідження одна з них переважає [63, с. 32–33]. Індукція (лат. *inductio* – наведення) – це метод пізнання, за яким із приватних фактів та явищ виводяться загальні принципи й закономірності, тобто при використанні цього методу логіка мислення розвивається від конкретного до загального [79, с. 26–27].

Незважаючи на свою протилежність, індукція та дедукція в процесі наукового пізнання завжди використовуються спільно, представляючи різні сторони єдиного діалектичного методу пізнання – від індуктивного узагальнення до дедуктивного висновку, до перевірки висновку й більш глибокого узагальнення – і так нескінченно [73, с. 28]. Тому дедукція та

індукція покликані з'ясувати різні аспекти правової сутності питання взаємодії релігійних організацій та держави.

Аналогія, яка перекладається з грецької мови як відповідність, є встановленням схожості в деяких властивостях і відносинах між нетотожними об'єктами. Зміст аналогії полягає в тому, щоб знаходити досі невідомі ознаки, опираючись на раніше отримані знання про інший, подібний з ним предмет чи явище, переносити інформацію від одного предмета на інший на базі певного співвідношення між ними [79, с. 25–26].

Тому аналогія як метод наукового пізнання нашого дослідження передбачає виявлення не лише зовнішніх властивостей, що впливають на взаємовідносини релігійних організацій та держави, але й внутрішніх; потреби співіснування та співфункціонування останніх внаслідок багатьох соціально-державних та політично-правових причин.

Методологія дослідження взаємовідносин релігійних організацій та держави дозволяє з'ясувати основоположну правову та соціальну сутність і значення цих процесів для правової доктрини, кожного громадянина України окремо та України загалом, максимально обґрунтувати роль того чи іншого аспекту їх взаємодії і, відповідно, впливу її на державні та суспільні процеси, формування правової свідомості населення, політичних поглядів, культурних уподобань та людських цінностей.

У процесі дослідження тематики взаємовідносин релігійних організацій і держави застосовано наступні методи наукового пізнання: 1) діалектичний; 2) системний; 3) структурно-функціональний; 4) порівняльно-правовий; 5) історичний; 6) синтезу; 7) дедукції та індукції; 8) аналогії.

Висновки до розділу 1

1. Історичне формування моделі діяльності релігійних організацій та держави складається з наступних періодів: 1) IX – XIII століття – християнство проголошено офіційною релігією в державі, церкви були матеріально забезпечені завдяки державній владі та князівству, вони брали безпосередню

участь у політичних процесах, відкрито впливали на державотворення. Нормативно-правовою базою діяльності релігійних організацій та держави було візантійське право; 2) XIV – початок XX століття – період діяльності релігійних організацій та держави за умов перебування територій України у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії, Австро-Угорської імперії; властивими йому є боротьба за релігійні ідеї (православ'я, католицизм, протестантизм тощо), нестабільність діяльності між церквою та державою (залежно від того, до якої держави належали ті чи інші території нинішньої України), неодноразові спроби держави здійснювати тотальний контроль над релігією, уніфікація, централізація церковної влади. Наявність нормативно-правової бази, яка регламентувала деякі питання відносно релігійних організацій (не достатньо розвинене законодавство щодо церковно-державних відносин), значний розвиток джерел церковного права; 3) 1917 – 1991 роки – боротьба радянської влади з церквою, застосування репресивних заходів щодо ліквідації релігії, пропаганда атеїстичної ідеології, прийняття відповідних нормативно-правових актів із забезпечення такої політики щодо релігійних організацій; незначна лібералізація та демократизація державно-релігійної діяльності на завершенні вказаного етапу; 4) 1991 рік – донині – період розвитку діяльності релігійних організацій та держави в демократичних умовах, поява та поширення різноманітних новітніх релігійних течій, єдність релігійно-державної діяльності в аспекті становлення демократичного суспільства, яке обирає за пріоритет високі моральні та правові цінності; церква функціонує відокремлено від держави; держава створює умови для вільного демократичного розвитку релігійних організацій, відстоюючи права та свободи громадян.

2. Методологія дослідження діяльності релігійних організацій та держави дозволяє з'ясувати основоположну правову та соціальну сутність і значення цих процесів для правової доктрини, кожного громадянина України окремо та України загалом, максимально обґрунтувати роль того чи іншого аспекту їх взаємодії і, відповідно, впливу її на державні та суспільні процеси, формування

правової свідомості населення, політичних поглядів, культурних уподобань та людських цінностей.

3. Методологія діяльності релігійних організацій та держави – це складний концептуальний пошук розв’язання наукової проблеми (отримання істинних об’єктивних знань) щодо теоретично-практичного стану діяльності релігійних організацій та держави, в процесі якого застосовуються різного роду прийоми, способи та методи пізнавального дослідження, котрі є невід’ємними і перебувають у взаємодії один з одним;

4. У процесі дослідження тематики діяльності релігійних організацій і держави застосовано наступні методи наукового пізнання: 1) діалектичний; 2) системний; 3) структурно-функціональний; 4) порівняльно-правовий; 5) історичний; 6) синтезу; 7) дедукції та індукції; 8) аналогії.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВІ МОДЕЛІ ВІДНОСИН РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ДЕРЖАВИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

2.1. Аналіз взаємодії релігійних організацій та держави у країнах пострадянського простору

Державно-церковні відносини на пострадянському просторі залишаються проблемою, яка привертає до себе постійну й посилену увагу як фахівців, так і політиків, державних діячів та церковнослужителів. Специфіка та особливості побудови відносин держави та релігійних організацій у посттоталітарному суспільстві викликає особливий науковий інтерес. Дослідження процесів формування моделей взаємодії релігійних організацій та держави у країнах пострадянського простору, а також сучасного стану даних взаємовідносин дозволить зробити цінні теоретичні висновки для їх подальшого можливого втілення на практиці.

За величезної строкатості поглядів і настанов залишається впевненість, що нинішня система державно-церковних відносин, щонайменше – законодавство про свободу совісті та віросповідання в Україні, – не виступає чимось остаточно сформованим, а буде зазнавати змін. Зокрема, позитивний досвід інших країн пострадянського простору в побудові відносин з релігійними організаціями, безумовно, може бути використаним для втілення і в нашій державі. З огляду на наведене слід детально розглянути особливості взаємодії релігійних організацій та держави у країнах пострадянського простору з метою виділення їх окремих позитивних та негативних рис, формулювання цілісної правової картини та проведення компаративного аналізу даних моделей [80, с. 117].

Доволі важливою особливістю державно-церковних відносин у країнах пострадянського простору є закріплення на рівні конституційного принципу у відповідних конституційних нормативно-правових актах аналізованих держав

відокремлення церкви або релігійних організацій від держави. Дане положення знайшло своє відображення і в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» у статті 5 [59], а також, звісно, у статті 35 Конституції України, що прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року [81].

Своєрідним є також питання регулювання порядку державної реєстрації релігійних організацій у країнах пострадянського простору, що, безумовно, є одним із важливих факторів, який впливає на формування тієї чи іншої моделі взаємовідносин релігійних організацій і держави у країнах пострадянського простору.

Відмінності у самій філософії державно-церковних відносин чи не найбільш яскраво виявляються у наявності ієрархії церков, що, у свою чергу, стає очевидним вже на етапі створення релігійної громади. Треба також взяти до уваги, що у багатьох країнах існує не один рівень реєстрації і «первинна реєстрація» ще не означає, що нова релігійна організація визнається такою нарівні з усталеними традиційними релігіями.

Що є цікавим, національне законодавство не обмежує право створення релігійної організації лише тими особами, які мають українське громадянство, і не встановлює, що лише громадяни України можуть бути керівниками церков.

Українське законодавство не встановлює також випробувального терміну, необхідного об'єднанню віруючих громадян для реєстрації як релігійна громада або визнання релігії традиційною. Між тим, подібна практика у країнах пострадянського простору є доволі поширеною. Зокрема, в Латвії такий термін визначено в 10 років, у Росії – в 15, у Литві – в 25 [82, с. 165].

Кожна з держав пострадянського простору будує та спрямовує свої взаємовідносини із релігійними інституціями, виходячи із власного історичного досвіду, а також конкретної релігійно-конфесійної ситуації та її специфіки, відповідно до своїх нормативних актів.

За винятком гарантії релігійних свобод і свободи совісті, яка є спільною для всіх країн європейського посткомуністичного простору, сама філософія державно-церковних відносин у багатьох країнах, що розглядаються, має

істотні відмінності від української філософії. Це стосується принципових речей, таких як, скажімо, розуміння відокремлення церкви від держави або рівності релігійних організацій перед законом.

Насамперед, чимало країн мають «головну» церкву, чий статус та історичне значення зафіксовані в Конституції або законодавстві. Наприклад, Закон Вірменії «Про свободу совісті і релігійні організації» від 17 червня 1991 року проголошує Вірменську апостольську церкву як «національну церкву вірменського народу, важливий оплот творення його духовного життя і збереження нації» [83, с. 131]. Федеральний закон Росії «Про свободу совісті та релігійні об'єднання» від 26 вересня 1997 року визнає «особливу роль Православ'я в історії Росії», проте водночас «поважає християнство, іслам, буддизм, іудаїзм та інші релігії, що становлять невідокремну частину історичної спадщини народів Росії» [84]. Аналогічний закон у Білорусі 2002 року теж виходить із «визнання визначальної ролі Православної Церкви в історичному становленні духовних, культурних і державних традицій білоруського народу; духовної, культурної та історичної ролі Католицької церкви на території Білорусі; не відокремленості від спільної історії народу Білорусі Євангельсько-Лютеранської церкви, іудаїзму та ісламу» [85].

Окремі держави пострадянського простору закріплюють вирішальне значення певної релігійної організації або церкви, що зумовлено, передусім, культурно-історичними особливостями духовного життя держави. Дані норми не слід розглядати як прояв певного обмеження населення та інших конфесій. Такі положення відображають найбільш чисельну релігійну структуру в державі, не надаючи їй вагомих переваг чи привілеїв.

Як зазначається в наукових джерелах, країни посткомуністичної Європи нерідко юридично оформлюють особливі відносини із церквою більшості. Наприклад, 14 жовтня 2002 року тогочасним президентом Грузії Е. Шеварднадзе було підписано спеціальну Конституційну угоду між державою Грузія та Грузинською православною церквою. 12 червня 2003 року в Мінську

було підписано подібну угоду про співробітництво між Республікою Білорусь та Білоруською православною церквою.

Дещо інший характер мають державні угоди цілої низки країн регіону з Ватиканом. Хоча часом ці угоди надають католицькій церкві привілеї, якими не користуються інші церкви і релігійні спільноти (як, наприклад, у Хорватії), дедалі більш поширеною стає практика, коли ці привілеї поширюються і на інші церкви. Однією з перших серед країн пострадянського простору угоду зі Святим Престолом про врегулювання взаємовідносин та гарантії церкві підписала Естонія [86, с. 248]. Латвія, у свою чергу, підписала генеральну угоду про статус католицької церкви, католицьку освіту та пастирську опіку військовослужбовців та ув'язнених; Литва – три угоди: з правових питань, освітнього й культурного співробітництва та пастирства у війську. Цікаво, що угоду з Ватиканом має навіть Казахстан [87, с. 193].

В українському законодавстві існує обмеження діяльності закордонних проповідників та місіонерів – вони можуть займатися своєю релігійною діяльністю лише в тих релігійних організаціях, які їх запросили та за погодженням з державним органом, який зареєстрував статuti організацій, на чие запрошення прибули ці «діячі» в Україну. Такі або приблизно такі обмеження існують в законодавствах інших посткомуністичних країн, наприклад Македонії та Латвії. Водночас, українське законодавство не знає прямої заборони прозелітизму, яка міститься в законах Вірменії й Молдови. Не знає воно і релігійної цензури на релігійні видання, яку проголошено законодавством Білорусі і яка здійснюється, наприклад, також в Азербайджані [88, с. 261].

Далеко не усі пострадянські країни декларують принцип відокремлення держави і церкви, який, наприклад, в Україні вже давно став основним у моделі взаємовідносин держави з релігійними організаціями. У деяких же країнах даний принципи розуміється дещо по-іншому, не в класичному його значенні.

Майже не виникає спорів із цього приводу в контексті визнання неробочими днями дат великих релігійних свят. Причому часто такими днями

оголошуються не лише свята домінуючої серед населення релігії. Проте іноді питання вихідних днів стає спірним, як, наприклад, у Латвії, у якій і сьогодні Різдво за юліанським календарем не визнається днем відпочинку, незважаючи на значну кількість прихильників православ'я у конфесійній структурі країни. Зокрема, за статистикою православних, у країні нараховується 250 тисяч осіб, більше членів мають лише католицька (500 тисяч) та лютеранська (300 тисяч) церкви. Окрім них, нараховується ще близько 70 тисяч осіб старообрядців [89, с. 189].

Особливості укладення світського та церковного шлюбу залежать, у першу чергу, від позиції держави щодо окремих релігій та їх церковних обрядів. Проте держави пострадянського простору визнають і церковний шлюб, встановлюючи при цьому окремі умови для його державної реєстрації.

Як зазначає С. Романюк, ще одним дуже важливим моментом, який нерідко випадає з поля зору правників, і який є особливо необхідним для аналізу, коли йдеться про посткомуністичні країни, де верховенство права є радше метою, ніж досягненням, треба визнати реальність проголошених принципів і правових норм [83, с. 168]. Очевидно, що норми закону в країнах пострадянського простору ще й досі діють недостатньо ефективно, або й відверто порушуються. Рідко, щоправда, такі порушення мають ліберальний характер, і практика застосування закону пом'якшує його обмежувальний характер. Так, хоча закон Вірменії забороняє закордонне фінансування церков, влада країни не вдається до покарання порушників цієї норми, так само не обмежуються і пересування по країні місіонерів [90, с. 19].

Ще одне питання, де система державно-церковних відносин у пострадянських країнах і досі залишається у стані «недовирішеності», – причому не лише законодавчої, але й концептуальної, – це присутність церкви у загальноосвітній школі та викладання релігії у школі. В Україні, як відомо, такого роду викладання здійснюється лише як експеримент (хоча й довготривалий) у школах Західної України. Дискусії з цього приводу не припиняються.

Продовжуючи даний аналіз і роздуми навколо особливостей законодавчого забезпечення та специфіки розвитку релігійно-церковного комплексу в країнах пострадянського простору, варто зупинитися ще на одному, доволі важливому для практики питанні.

Йдеться про запровадження та функціонування державного органу у справах релігій. У 1999 році група депутатів Верховної Ради України звернулася до Конституційного Суду щодо легітимності функціонування Державного комітету України у справах релігій, виставляючи головним аргументом такої постановки питання конституційне положення про відокремлення церкви від держави [91, с. 127]. Як відомо, Суд відмовив у конституційному розгляді цієї проблеми на підставі того, що міжнародні правові акти не визначають конкретні механізми, моделі та суб'єкти, за допомогою яких держава має забезпечувати релігійну свободу.

В цьому контексті зауважимо, що, фактично, в усіх пострадянських країнах створені і функціонують державні органи, що здійснюють взаємодію з релігійними організаціями. Так, наприклад, в Азербайджанській Республіці діє Державний комітет по роботі з релігійними утвореннями, у Вірменії – Державна рада у справах релігій при Раді Міністрів Республіки, у Білорусі – Державний комітет у справах релігій і національностей, в Грузії – відділ релігії і національно-державного розвитку Державної канцелярії, в Казахстані – Секретаріат зі зв'язків з релігійними об'єднаннями при Уряді Республіки, у Киргизії – Державна комісія у справах релігій при Уряді Республіки, в Молдові – Державна служба з проблем культур при Уряді Республіки [84, с. 132].

Все ж існування такого органу є об'єктивно обумовленим унаслідок складностей площини державно-церковних відносин. При цьому слід юридично чітко розмежувати компетенцію релігійних та державних інституцій та їх правосуб'єктність у даній сфері відносин.

Цікавим є те, що у Російській Федерації немає єдиного органу для взаємодії з релігійними організаціями. Цією проблемою опікуються декілька структур, серед них – Головне управління внутрішньої політики Президента

Російської Федерації, Управління громадських зв'язків і гуманітарної політики, зокрема відділ взаємодії з релігійними організаціями в Адміністрації Президента Російської Федерації та Департамент зі зв'язків з Федеральним Зібранням, громадськими й релігійними об'єднаннями в апараті Уряду Російської Федерації [92, с. 201].

У Таджикистані та Туркменістані діють, відповідно, Комітет та Генгеші у справах релігій при президентах згаданих республік [93, с. 163].

Сутність та особливості державно-церковних відносин у країнах пострадянського простору залежать від багатьох суміжних сфер і явищ та ілюструються через певні елементи даних взаємовідносин. З огляду на наведене варто детальніше розглянути законодавчу базу та певні характерні риси відносин між державою та релігійними організаціями у країнах пострадянського простору.

У межах даного підрозділу слід більш детально зупинитись на правовій характеристиці моделі взаємовідносин між державою та релігійними організаціями у Російській Федерації. Варто звернутися до національного законодавства, проаналізувати особливості даних взаємовідносин та висловити власне бачення щодо їх позитивних та негативних рис.

Відносини між сучасною Російською державою та релігійними об'єднаннями будуються на підставі норм Конституції, що гарантують свободу совісті, світський характер держави, відділення релігійних об'єднань від держави і їх рівність перед законом. Подальший розвиток цих конституційних положень здійснено в статті 4 Федерального закону «Про свободу совісті та релігійні об'єднання», яка називається «Держава і релігійні об'єднання». Її перший пункт дослівно відтворює текст статті 14 Конституції Російської Федерації: «Російська Федерація – світська держава. Жодна релігія не може встановлюватися в якості державної чи обов'язкової. Релігійні об'єднання відділені від держави та є рівними перед законом» [94]. Таким чином, цей пункт не створює ніякої норми, яка доповнює норму Конституції. Схоже на те, що законодавець визнав це необхідним для повноти сприйняття тексту статті,

присвяченої відноси́нам держави і релі́гійних об'єднань. Другий пункт статті 4 встановлює: «Відповідно до конституційного принципу відділення релі́гійних об'єднань від держави держава: не втручається у визначення громадянином свого ставлення до релі́гії та релі́гійної належності, у виховання дітей батьками або особами, що їх замінюють, відповідно до своїх переконань і з урахуванням права дитини на свободу совісті і свободу віросповідання; не покладає на релі́гійні об'єднання виконання функцій органів державної влади, інших державних органів, державних установ та органів місцевого самоврядування; не втручається в діяльність релі́гійних об'єднань, якщо вона не суперечить цьому Закону; забезпечує світський характер освіти в державних і муніципальних освітніх установах» [92, с. 128].

Закон охороняє право релі́гійних об'єднань діяти вільно за умови дотримання та виконання всіх вимог законодавства. Не потрібно спеціального дозволу держави на вчинення будь-якою релі́гійною організацією певної угоди, дозволеної Цивільним кодексом та статутом самої організації [94].

Принцип відділення релі́гійних об'єднань від держави ставить поза компетенцією держави питання про істинність релі́гійних та інших світоглядних доктрин, про правильність збереження, перекладу та тлумачення священних текстів, про правильність складання, зміни та застосування норм релі́гійного (канонічного, церковного) права. Поза компетенцією держави знаходиться вирішення теологічних і канонічних конфліктів, включаючи спори про ієрархічний устрій та управління. Також поза компетенцією судової влади знаходиться розгляд справ, пов'язаних виключно із застосуванням норм релі́гійного права, наприклад про позбавлення сану священнослужителя, про відлучення віруючого від церкви. Разом з тим, якщо між служителем культу і релі́гійною організацією було укладено трудовий договір, трудовий спір підлягає розгляду в суді (стаття 347 Трудового кодексу Російської Федерації) [95].

Заборона покладати на релі́гійні об'єднання функції органів влади та державних установ означає неприпустимість делегувати релі́гійним

організаціям ті функції, які становлять виключну прерогативу держави і здійснюються у формах законотворчості, виконавчої та правоохоронної діяльності. Не може покладатися на релігійні організації відправлення правосуддя, реєстрація актів громадянського стану. Відмінною особливістю державного органу є наявність у нього державно-владних повноважень, якими не можуть наділятися релігійні організації [96, с. 28].

Додатковою гарантією свободи світоглядного визначення є світський характер освіти в державних і муніципальних освітніх установах. Участь дітей, зокрема малолітніх, у діяльності релігійних об'єднань, навчання дітей релігії здійснюються з урахуванням норм пункту 5 статті 3 та пунктів 2, 4 статті 5 Федерального закону «Про свободу совісті та релігійні об'єднання» [125]. Протокол № 1 до Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод у статті 2 встановлює: «Держава при здійсненні будь-яких функцій, які вона приймає на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати, щоб така освіта і навчання відповідали їх власним релігійним і світоглядним переконанням». Світський характер освіти в державних і муніципальних освітніх установах закріплений також серед принципів державної політики в галузі освіти в статті 2 Федерального закону «Про освіту в Російській Федерації» [97].

У Російській Федерації для державної реєстрації місцевої релігійної громади засновники подають до територіального відділення федерального органу юстиції відповідні документи, в тому числі обов'язково документ, який підтверджує її 15-річне існування на даній території, а також матеріали про основи віровчення та культову практику. Засновниками місцевої релігійної організації можуть бути не менше 10 громадян Російської Федерації. Згідно зі статтею 9 Закону «Про свободу совісті і релігійні об'єднання» централізовані релігійні організації створюються за наявності не менше трьох місцевих релігійних громад одного віросповідання. За державну реєстрацію релігійної організації передбачається стягнення державного мита (стаття 12) [98, с. 82].

Щодо освіти слід вказати, що в Російській Федерації згідно зі статтею 4 вже згаданого Закону держава забезпечує «світський характер освіти в державних і муніципальних освітніх закладах», разом з тим «на прохання батьків або осіб, що їх замінюють, за згодою дітей, які навчаються в державних і муніципальних освітніх закладах, адміністрація ... за узгодженням з відповідним органом місцевого самоврядування надає релігійній організації можливість навчання дітей релігії поза межами освітньої програми» (стаття 5) [84]. Протиріччя між законодавством про свободу совісті та законом про освіту в Росії є доволі суперечним. Якщо останній забороняє активність релігійних інституцій в школі, Федеральний закон 1997 року дозволяє навчання релігії у державних і муніципальних школах. На практиці це протиріччя може вирішуватися таким чином: на прохання батьків шкільна адміністрація за згодою з органами місцевого самоуправління може дозволити представникам релігійної організації організувати навчання дітей релігії поза шкільною програмою [99, с. 285].

Таке вирішення даної проблеми є цілком прийнятним і сприяє вільному вибору світоглядних та релігійних цінностей для дитини і суспільства в цілому.

Сучасна модель взаємовідносин держави та релігійних організацій в Російській Федерації характеризується відокремленням владних установ від церковної сфери. Згідно з національним законодавством держави забезпечуються фундаментальні права людини у релігійній сфері. Також у країні проголошено мінімальне втручання держави у регулювання діяльності релігійних організацій. Також на законодавчому рівні закріплені положення щодо відокремлення освіти від релігії. З огляду на дані чинники російська модель нагадує класичний приклад світської держави.

Своя специфіка та особливості відносин держави та релігійних організацій властиві і Республіці Білорусь. Православна церква в Білорусі намагається одночасно виступати на стороні держави і відстоювати свої цінності. Білоруська православна церква канонічно входить до складу

православної церкви. Білоруський екзархат – назва, що більш точно визначає статус, специфічні риси якого зумовлені історичною поліконфесійністю білоруського суспільства та особливостями існуючого в Білорусі політичного режиму [100, с. 86].

У Законі Республіки Білорусь «Про свободу совісті і релігійні організації» стаття 8 відзначає провідну роль «православної церкви в історичному становленні й розвитку духовних, культурних і державних традицій білоруського народу», визнається також і певна «духовна, культурна й історична роль» католицької, лютеранської церков та ортодоксального іудаїзму [101, с. 59].

Конституція Республіки Білорусь передбачає право «самостійно визначати своє ставлення до релігії, одноосібно або спільно з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, висловлювати і поширювати переконання, пов'язані зі ставленням до релігії, брати участь у відправленні релігійних культів, ритуалів, обрядів, не заборонених законом» [102].

У Республіці Білорусь втілено на конституційному рівні міжнародно-правові принципи, які є невід'ємною складовою розвитку особистості в сучасному світі. Такі положення відображають і загальну модель державно-церковних відносин, ілюструють її фундаментальні засади.

Однак у прийнятій у 2002 році новій редакції Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», яка розвиває і деталізує дану конституційну норму, одночасно вводяться істотні обмеження, які певною мірою, суперечать міжнародним стандартам у галузі свободи совісті; ці обмеження торкаються і православної більшості.

По-перше, Закон вимагає обов'язкової реєстрації релігійних організацій, без якої будь-яка релігійна діяльність є незаконною [85]. Більше того, Кримінальним кодексом передбачена відповідальність за організацію діяльності або участь у діяльності незареєстрованих організацій, в тому числі релігійних [103]. Хоча дана норма практично не використовується для

порушення кримінальних справ, прокуратура регулярно виносить попередження. У зв'язку із незареєстрованою діяльністю трапляються навіть випадки переслідування і православних організацій.

Мінімальна кількість засновників релігійної громади в Республіці Білорусь становить 20 чоловік, які згідно із законодавством повинні проживати в «одному або кількох населених пунктах, що мають суміжні територіальні межі». Новітні релігійні групи, раніше невідомі в Білорусі, (нетрадиційні) разом із заявою про реєстрацію повинні додати (стаття 18 Закону Республіки Білорусь «Про свободу совісті і релігійні організації») відомості про основи свого віровчення та культової практики, відношення до встановлених традицій, що стосуються сім'ї, лікування, громадського життя тощо [85].

За Законом братства можуть бути засновані тільки релігійним об'єднанням (тобто єпархією), а не громадянами, таким чином, будь-яка діяльність подібних братств без реєстрації незаконна, але при цьому самостійно зареєструватися вони не можуть. Багато парафіяльних молодіжних братств, навіть маючи благословення архієрея на свою діяльність, воліють уникати зайвого клопоту і діють без державної реєстрації, тим більше, що не бачать в ній переваг. Зазвичай, така діяльність православних молодіжних братств хоча і є незаконною і навіть підпадає під кримінальну відповідальність, проте не привертає уваги відповідних органів [83, с. 133].

Правова модель відносин між державою та релігійними організаціями у Республіці Білорусь за багатьма ознаками наслідує сусідню російську, що зумовлено наявністю спільних рис у сфері духовного та культурного життя, а також співробітництвом держав на політичній арені. Водночас, сьогодні у Білорусі гостро постає питання щодо присутності релігії у системі державної освіти, що потребує вироблення дієвих шляхів її вирішення. Також однією з проблем державно-церковного простору в цій країні є не досить ліберальний характер норм щодо державної реєстрації релігійних організацій, що зумовлює існування багатьох з них у напівлегальних формах.

Про наявність визнаних релігій і церков говориться певною мірою також у Законі Латвійської Республіки «Про релігійні організації». Тут, зокрема, у статті 6 зазначено, що право викладання християнського віровчення в державних школах мають педагоги євангельсько-лютеранської, римсько-католицької, православної, старообрядницької і баптистської конфесій. В статті 6 Закону підкреслено, що «навчання християнського віровчення та етики фінансується з державного бюджету» [104, с. 37].

Функція взаємодії з релігійними організаціями в Латвії покладена на Управління у справах релігій Міністерства юстиції Латвійської Республіки. Релігійні організації в Латвії можуть бути зареєстровані, якщо до їх складу входить не менше 15 повнолітніх громадян. Статутні документи розглядаються Міністерством юстиції і можуть бути зареєстровані впродовж 6 місяців після їх подання [105, с. 122].

У прибалтійських державах викладання релігійних дисциплін є факультативним і дозволеним лише окремим церквам. Така ситуація присутня і в Латвії, де до викладання допускаються тільки лютерани, католики, православні, старообрядці, баптисти та іудеї.

У Литовській Республіці Закон «Про релігійні громади і співтовариства» своєю окремою статтею 5 визначає «дев'ять традиційно існуючих в Литві релігійних громад і співтовариств, які становлять частину історичного, духовного й культурного надбання Литви: римо-католицькі, греко-католицькі, євангельсько-лютеранські, євангельсько-реформатські, ортодоксальні (православні), старообрядницькі, іудейські, мусульмано-сунітські та караїмські». Стаття 6 вказаного Закону проголошує, що «інші (нетрадиційні) релігійні співтовариства можуть бути визнані державою як частина історичного, духовного й соціального надбання Литви, якщо вони користуються підтримкою суспільства, а також вчення та обряди яких не суперечать законам і моралі». В статті 7 підкреслюється, що «всі релігійні громади і співтовариства, що мають права юридичної особи, можуть у встановленому законом порядку отримувати від держави допомогу на

культурні, просвітницькі та благодійні потреби». Ця теза більш конкретизована у статті 14, де вказано на те, що «навчальним закладам традиційних й інших релігійних громад, які є юридичними особами і які дають встановлену державою освіту, надається фінансова та інша підтримка за рахунок коштів і бюджетів самоврядувань» [106, с. 74].

Закон Литовської Республіки «Про релігійні громади й спільноти» від 4 жовтня 1995 року передбачає, що визнання державою надається релігійній спільноті Сеймом Литовської Республіки після не менш як 25 років після її первинної реєстрації. У разі відхилення клопотання про визнання, наступне звернення можливе лише через 10 років (стаття 6) [106, с. 63].

У Литовській Республіці засновники (10 чоловік) подають необхідні документи на реєстрацію до Управління у справах релігій. Релігійні громади, що вперше починають свою діяльність на території Литви (новітні або нетрадиційні для неї) повинні впродовж 10 років проходити щорічну перереєстрацію. До заяви про реєстрацію релігійної організації додається документ про оплату державного мита [83, с. 132].

У Литві доволі грамотно розроблений механізм фінансової та іншої підтримки релігійних організацій. Проте у цій державі певною мірою ускладнена процедура державної реєстрації релігійних об'єднань, що потребує подальшого наукового розроблення та законодавчого вдосконалення.

Також у Литві повноваження взаємодії з релігійними організаціями зосереджені у руках Департаменту з питань освіти, науки і культури Канцелярії Уряду (крім цього, є посада радника у справах релігій при Уряді Литовської Республіки). У країні всі державні школи здійснюють релігійне навчання на прохання батьків, причому з 15 років учень сам може вирішити, вчити йому релігію чи етику [106, с. 65]. Плюралізм вибору учнем вивчення релігійних чи етичних дисциплін, безумовно, позитивно впливає як на систему освіти, так і на церковно-освітні взаємовідносини загалом.

В Естонії діє відділ у справах релігій при Міністерстві внутрішніх справ, на який покладені функції координації державно-церковних відносин [82, с.

165]. До недавнього часу закон Естонії передбачав, що «членами керівних органів і релігійними служителями церкви, конгрегації або асоціації конгрегацій може бути особа, яка має право голосу на місцевих виборах» [83, с. 131].

В Естонії релігійні вчення стають обов'язковим предметом у школі, якщо не менше 15 учнів виявляють бажання його вчити. Водночас релігійне навчання є неконфесійним, екуменічним і спрямовується на моральне зростання особи, а не на його релігійну індоктринацію [107, с. 64]. Така позиція держави щодо спрямування релігійної освіти є цілком виправданою і, на наш погляд, доволі ефективною. Також головною специфічною рисою відносин держави та релігійних організацій в Естонії, безумовно, є особа духівника у керівних колах, яким може бути особа, що наділена активним виборчим правом. Даний підхід є доволі своєрідним, проте логіка законодавця є зрозумілою. Таким чином, до керівництва релігійною організацією залучають громадян, які мають певний ценз осілості в державі та досвід у релігійному житті країни.

Прогресивний характер законодавства прибалтійських держав, що регулює відносини держави та релігійних організацій, викликаний, перш за все, членством даних держав в Європейському Союзі та наближеністю суспільного простору до європейських ліберальних цінностей. Правовими нормами, що регулюють державно-церковні відносини в Естонії, Литві та Латвії, чітко розмежована компетенція між державними органами та релігійними організаціями у суміжних сферах, проголошено віротерпимість та відсутність дискримінації за релігійними ознаками, проілюстровано гнучку позицію держави щодо відносин релігії та освіти. Також законодавство лише цих країн із усіх держав пострадянського простору закріплює на конституційному рівні особливу історичну та культурну роль тих віросповідань, які мали важливе значення для національного духовного становлення даних держав.

У статті 31 Конституції Молдови проголошується, що «релігійні культури самостійні, відокремлені від держави та користуються її підтримкою, зокрема у полегшенні релігійної присутності в армії, лікарнях, тюрмах і притулках».

Водночас у статті 13 Закону цієї країни «Про культу» вказано, що «держава може підтримувати відносини співробітництва з традиційною православною церквою та з іншими визнаними культурами. Держава може укласти, в разі необхідності, угоди або конвенції про співробітництво з будь-яким з визнаних культурів» [108].

Модель відносин між державою та релігійними організаціями у Молдові є типовою для країн пострадянського простору. Певний пріоритет надається православ'ю, проте водночас підтримуються й інші релігійні спільноти.

У Вірменії законодавчо проголошується, що релігійна організація стає юридичною особою в разі її реєстрації державним органом у справах релігій, уповноваженим урядом Республіки Вірменія. Цікаво, що для державної реєстрації необхідно не менше 200 повнолітніх віруючих членів релігійної організації. У Республіці Вірменія у статті 17 Закону «Про свободу совісті і релігійні організації» закріплено, що Вірменській апостольській церкві дозволено «сприяти духовній освіті вірменського народу, в установленому законом порядку також в державних закладах освіти» [82, с. 169].

На наш погляд, у Вірменії встановлені доволі жорсткі умови для реєстрації релігійної організації, що створює бар'єр для легального існування малочисельних конфесій. Проте разом з цим держава офіційно опирається на інтереси більшості та докладает зусиль для їх духовного розвитку.

У Киргизії, Таджикистані, Туркменістані за діючими законами, що регулюють діяльність релігійних організацій, навчання дітей релігії допускається лише за відповідною згодою батьків чи осіб, які їх замінюють, або за їх власною згодою [109, с. 104].

У Республіці Узбекистан для реєстрації релігійної організації повинна бути ініціативна група засновників не менше 100 чоловік. Для реєстрації разом з іншими документами подається документ про сплату реєстраційного мита. Законодавство підкреслює, що релігійна організація набуває правоздатності юридичної особи з моменту її реєстрації і лише тоді може здійснювати свою діяльність [110, с. 34].

Ісламські країни пострадянського простору сформували свою специфічну модель взаємовідносин держави та релігійних організацій. Це зумовлено, передусім, домінуючою роллю мусульманства у суспільному житті країн. Проте запозичений і позитивний європейський досвід, що виявляється у дозволі діяльності іншим релігійним об'єднанням.

Отже, порівнюючи базові положення основних законів, які регулюють свободу совісті, статус релігійних організацій та особливості державно-церковних відносин у країнах пострадянського простору, резюмуємо демократичний, прогресивний, ліберальний характер законодавства країн Співдружності Незалежних Держав та прибалтійських держав про свободу совісті та релігійні організації.

У зв'язку зі змінами в політико-правовій сфері змінюється модель взаємовідносин релігійних організацій та держави. Релігійні організації кожної країни мають специфіку з огляду на її політичні, етнічні, географічні, культурні та економічні особливості. Важливим чинником розвитку взаємовідносин релігійних організацій та держави в країнах пострадянського простору є ознака демократизації суспільства в цілому, зовнішньополітичного становища на світовій арені.

2.2. Сучасна правова модель відносин релігійних організацій та держави у європейських країнах

Діяльність релігійних організацій та держави у європейських країнах нині доволі динамічно розвивається, що викликає відповідні зміни законодавства на теренах даних держав. Такі відносини мають свої характерні риси, що створює передумови для виокремлення науковцями тієї чи іншої правової моделі. Дослідження подібного характеру дозволяють сформувати у професійних колах комплексну картину правової характеристики функціонування державного та релігійного механізму у європейських країнах у цілому.

Виокремлення моделей діяльності релігійних організацій та держави у країнах Західної Європи має великий вплив на формування релігійного життя у Європейському Союзі загалом. Характер та зміст такої діяльності віддзеркалюють особливості історичного, духовного, культурного розвитку тієї чи іншої європейської нації. Сьогодні ж дана діяльність яскраво ілюструє рівень відокремленості конфесій та релігійних общин від держави, особливості їх співпраці та кооперації.

З огляду на наведене дослідження сучасних правових моделей діяльності релігійних організацій та держави у європейських країнах є наразі доволі актуальним, оскільки дозволяє окреслити цілісне бачення сфери духовно-державної діяльності на теренах Європейського Союзу. Аналіз даної проблематики також сприяє виокремленню максимально ефективної моделі таких взаємовідносин, що може слугувати прикладом і для інших країн.

Доволі своєрідною виступає модель взаємовідносин між церковними організаціями та державою у Франції. Фундаментальні принципи даних взаємовідносин знайшли своє відображення у відповідному Законі 1905 року. Конституція 1958 року фактично не фіксує конституційний режим церков і містить тільки два положення, що стосуються статусу релігійних організацій [111, с. 36]. Дані конституційні джерела обмежені, але фундаментальні в тому, що вони встановлюють режим нейтральності держави. Закон 1905 року висуває фундаментальні принципи в перших двох статтях: це свобода релігії і відсутність визнання та фінансування [112, с. 48]. Наведені принципи, зрозуміло, є класичними і знайшли своє відображення у законодавстві усіх демократичних держав сучасності. Тому не є несподіванкою, що саме відштовхуючись від них і формується правова модель взаємовідносин релігійних організацій та держави у Франції.

Відповідно до режиму позитивної нейтральності, принцип свободи релігії накладає позитивні зобов'язання на державу, які сумісні з режимом відділення. Держава повинна гарантувати, що кожен має можливість відвідувати богослужіння своєї церкви і сповідувати ту релігію, яку він обрав. Протягом

XX століття у Франції стало превалювати нове розуміння ролі держави, відповідно до якого нерідко потрібне її втручання для створення необхідних умов для публічних богослужінь кожної релігії [113, с. 248].

Рівність усіх релігій водночас має на увазі відсутність державної, офіційної, панівної релігії. Тому французький законодавець у 1905 році хотів зробити релігію приватною справою і суб'єктом приватного права [114, с. 48].

У Франції статус релігії став дуже делікатним питанням, на яке ні законодавець, ні суди, ні вчені не знаходять одностайної відповіді. Їм апріорі не дано права висловлюватися з цього питання, враховуючи нейтральність держави, що не визнає жодної релігії. На практиці суддя (Державної ради або Касаційного суду) вирішує ці делікатні питання від справи до справи, але уникає давати загальні визначення, до яких можна було б вдатися в інших справах. Таким чином, суди приймають рішення щодо кожної групи або асоціації: чи можна вважати їх такими, що мають ознаки церкви, і чи можна застосовувати до них правові норми (як на їх користь, так і на шкоду їм), які застосовуються до релігійних груп?

Абстрагування норм Конституції, режим відділення, нейтральність держави і обережність законодавця гарантують, що французьке церковне право спирається значною мірою на судові рішення за умови, що, зрозуміло, існують закони, декрети й інші положення. Але все ж Франція потребує правових джерел, застосування яких було б більш гнучким і визначеним [80, с. 187].

У цьому плані існують дві форми: міністерські циркуляри, які видає Бюро релігій Міністерства внутрішніх справ, судова практика Державної ради і Касаційного суду, а також (з недавнього часу і меншою мірою) Конституційної ради [115, с. 61].

Французький режим «нейтральної світськості» отримав новий орієнтир після того, як 15 березня 2004 року був прийнятий Закон, який забороняє «носити в громадських школах і ліцеях символи та одяг, які чітко вказують на релігійну належність учнів» [116, с. 60].

Незважаючи на принцип невизнання церков, до різних релігійних груп у французькому законодавстві застосовуються окремі особливі норми. Це не питання статусу, наданого церкві в цілому, а швидше правові норми, що застосовуються до різних установ, структур або груп, які існують у французькому церковному житті. На нашу думку, коректно зазначити основні структури, хоча існують й інші організації (фонди, церковні корпорації тощо).

Стаття 4 Закону 1905 року передбачала створення релігійних асоціацій, які мають право отримувати у власність майно колишніх публічних церковних установ, скасованих в 1905 році. Дані асоціації є суб'єктами Закону від 1 липня 1901 року, який регулює діяльність усіх асоціацій, і повинні відповідати деяким додатковим нормам, встановленим у Законі 1905 року: стаття 19 вимагає, щоб вони існували «виключно для церковних цілей»; вони не можуть існувати в «будь-якій формі, яка дала б їм можливість отримувати субсидії від держави, департаментів або комун». Закон також визначає необхідний склад асоціацій та їх розмір, що залежить від чисельності місцевого населення. Релігійні асоціації користуються пільгами, наданими податковим правом, так що така організаційна форма наразі є дуже привабливою у Франції. Починаючи з 1905 року, протестанти та іудеї користувалися привілеями з цього Закону і створили релігійні асоціації, які існують і сьогодні відповідно до усіх положень Закону 1905 року [117, с. 175].

Католицька церква у Франції відмовляється користуватися Законом 1905 року через опозицію Святого Престолу і частини єпископату, яких турбує саме питання про релігійні асоціації. Католицькі ієрархи побоюються появи великої кількості різних асоціацій, які оголосять себе католицькою церквою, але не будуть контролюватися ієрархами, і в яких миряни матимуть право приймати рішення. Коли розглядався Закон, певне число церковних осіб у Франції висловили своє невдоволення, і їхня думка відбилася на парламентських дебатах. У підсумку, стаття 4 Закону встановила, що релігійні асоціації повинні відповідати «загальним організаційним правилам релігії, яких дотримується асоціація». За допомогою цієї формули католицька ієрархія сподівалася

зберегти свої владні повноваження. Незважаючи на ці гарантії, католицька церква не створила релігійні асоціації. Щоб заповнити юридичну прогалину, Закон від 2 січня 1907 року встановив, що право публічного сповідання релігії може бути надано асоціаціям, які відповідають Закону 1901 року, або зборам, що скликаються за особистою ініціативою відповідно до Закону 1881 року про свободу публічних зборів [118, с. 79].

Відповідно до французького режиму відділення та світськості, релігійні деномінації в принципі не мають прямих і офіційно схвалених відносин з політичною системою. Однак представники великих деномінацій регулярно беруть участь у важливих суспільних дебатах, особливо з питань етики. З іншого боку, існує кілька правових систем, що стосуються релігії, і всі вони спираються на світськість.

У трьох департаментах Східної Франції (Верхній Рейн, Нижній Рейн і Мозель) існує режим визнаних релігій, успадкований від системи Наполеона, модифікований німецьким законодавством між 1871 і 1918 роками і доповнений певною мірою після того, як Ельзас-Мозель був повернутий Франції в 1918 році. Особливості даного режиму полягають у наступному:

- духовенство оплачується державою;
- релігійне навчання проводиться в державних школах;
- архієпископ Страсбурга і єпископ Меца призначаються главою

держави [113, с. 251].

Деякі департаменти і території також мають специфічний правовий режим. Закон 1905 року не застосовується в трьох департаментах (Реюньйон, Мартініка, Гваделупа), де на початку XIX століття був введений режим конкордату. Французька Гвіана управляється на підставі королівського указу від 27 серпня 1828 року, відповідно до якого католицька релігія фінансується з громадських фондів. Декрети Манделя 1939 року дозволили іншим релігіям користуватися певними правами і, насамперед, отримувати фінансову допомогу від місцевих общин. Ці правила застосовуються в більшості департаментів і на

більшості територій, проте з численними особливими положеннями [119, с. 113].

Дані положення мають позитивний зміст, оскільки враховують особливості релігійного життя на територіях Франції, де культурні особливості відрізняються від європейських.

Загалом у Франції встановлена відокремлена модель діяльності державних інституцій і релігійних організацій. У даній країні проголошені фундаментальні права на свободу віросповідання, обмежено упереджене ставлення до представників різноманітних конфесій. Поряд з цим держава не визнає жодну релігію домінуючою, не фінансує ніякі релігійні культу чи об'єднання, не надає церкві вагомих привілеїв.

Свою специфіку має модель діяльності релігійних організацій та держави в Італії. Як указують дослідники-релігієзнавці, доволі важко отримати реальну адекватну статистику щодо кількості вірян-католиків у сучасній Італії [120, с. 74]. Разом з тим зазначається, що більше 90 % учнів шкіл беруть активну участь у заходах католицької церкви. Водночас менше 40 % платників податків сплачують церкві частину податку на дохід фізичних осіб, що призначений для державних закладів, до компетенції яких входить соціальна підтримка і захист населення [121, с. 140].

Окрім католиків, в Італії присутня частка мусульман, що зумовлено масовою імміграцією населення з країн Північної Африки. Доволі суттєвим фактором, що справляє значний вплив на перебіг релігійного життя в Італії, є те, що саме у столиці цієї країни у межах Ватикану знаходиться резиденція Папи Римського – духовного лідера усіх католиків. Дане розташування дає змогу католицькій церкві втручатися і в політичне та соціальне життя держави.

Стаття 19 Конституції декларує, що «кожна людина має право вільно сповідувати свої релігійні вірування в будь-якій можливій формі, індивідуально або спільно з іншими, пропагувати їх і здійснювати богослужіння в приватному порядку або публічно, за винятком обрядів, противних добрим звичаям» [111, с. 327]. Стаття 3 (1) підтверджує, «що всі громадяни мають однакову суспільну

гідність і рівні перед законом незалежно від статі, раси, мови, релігії, політичних переконань, особистого і суспільного становища» [111, с. 327].

Базування діяльності держави і церкви на демократичних засадах, безумовно, є позитивним чинником, який спрямовує правовий розвиток усієї сфери через призму європейських цінностей. Дані умови сприяють формуванню ефективної моделі взаємовідносин релігійних організацій та держави.

Як зазначається у науковій літературі, італійська система церковного права складається з двох частин. З одного боку, вона має на меті гарантувати кожному (включаючи негромадян) релігійну свободу і рівність. Домінуюча інтерпретація терміна «релігія» поширює гарантії, передбачені статтями 3 і 19, також і на сповідання атеїстичних або агностичних вірувань [122, с. 217].

Введення спеціальних правил, що дозволяють відмовлятися від військової служби (1972) і (це стосується медичних працівників) від участі у проведенні абортів (1978), сприяли вирішенню деяких важливих проблем релігійної свободи. Інші проблеми, однак, залишаються невирішеними. Основні проблеми зумовлені діяльністю релігійних груп, які виникли в Італії порівняно недавно. Деякі справи пов'язані з відмовою від медичного лікування (домінуючий підхід в юриспруденції визнає можливість відмови від будь-якого медичного лікування, яке за законом не є обов'язковим до тих пір, поки відмова, наприклад, від переливання крові, не піддасть небезпеці життя іншої особи) або з відмовою від роботи під час релігійних свят (це право надається тільки послідовникам деномінацій, які уклали угоду з італійською державою; інші, включаючи мусульман, не користуються таким правом) [123, с. 85].

На додаток до цих положень, що зачіпають особисті свободи, існують деякі положення, що стосуються правового статусу деномінацій. Стаття 8 (1) стверджує, що «всі релігійні сповідання в рівній мірі вільні перед законом». Далі стаття містить положення, що стосуються релігійних меншин: «некатолицькі деномінації мають право створювати свої організації відповідно до своїх статутів в тій мірі, в якій це не суперечить італійському правовому

порядку. Їх відносини з державою визначаються законом на основі угод з органами, що представляють ці деномінації» [124, с. 308]. Спеціальне регулювання застосовується до католицької церкви відповідно до статті 7: «Держава і Католицька церква незалежні і є суверенними у своїх сферах діяльності. Їх відносини регулюються Латеранськими угодами. Зміни цих угод, прийняті обома сторонами, не вимагають якоїсь процедури щодо перегляду Конституції» [124, с. 308]. Стаття 20, адресована всім деномінаціям, встановлює, що «церковний характер і релігійні або богослужебні цілі товариства або установи не можуть бути приводом для спеціальних законодавчих обмежень або спеціальних фіскальних заходів відносно утворення цих товариств і установ, їх юридичної правоздатності та будь-якої форми діяльності» [124, с. 309].

Італійська влада демонструє абсолютну терпимість до будь-яких релігій та віросповідань, підкреслюючи їх духовну цінність для населення. Законодавець також обмежує будь-які прояви дискримінації релігійних організацій, що, безумовно, є позитивним моментом та відображає ліберальне ставлення держави щодо їх реєстрації та діяльності.

Відповідно до статті 7 між державою і католицькою церквою в 1984 році було укладено Угоду Вілла Мадама (VillaMadama), яка замінила Латеранський конкордат 1929 року. За цією Угодою пішла серія спеціальних угод, найбільш важливі з яких стосувалися регулювання діяльності церковних організацій і власності (1984 рік), католицької релігійної освіти в державних школах (1985 рік), захисту культурної та релігійної спадщини (1996 рік) і пастирського піклування в поліцейських органах (1999 рік). Відповідно до статті 8 (3) були укладені угоди (intese) між італійською державою і вальденсами (TavolaValdese) (1984 рік), церквами адвентистів Сьомого Дня (1986 рік), п'ятидесятницькою церквою «Асамблея Божа» (1986 рік), Союзом іудейських громад (1987 рік), Союзом євангельських християн-баптистів (1993 рік) і лютеранською церквою (1996 рік). Цікавим є те, що дві угоди з конгрегацією

Свідків Іегови та буддистським союзом були підписані в 2000 році, але й досі лишились не схвалені Парламентом [125, с. 73].

Діяльність інших деномінацій і досі регулюється Законом від 24 червня 1929 року № 1159. Цей Закон з історичних причин містить кілька положень, які не відповідають принципам Конституції. Однак пропозиція змінити його, що була схвалена Радою Міністрів в 1990 році, до сьогодні не запропонована Парламенту для схвалення [126, с. 47].

Доволі специфічною виглядає в Італії юридична класифікація церков. У цій сфері система конкордатів і угод передбачає елементи диференціації деномінацій. Вони не виключаються статтею 8 (1) Конституції, в якій йдеться про «рівну свободу», а не про рівність [127, с. 20-21]. У деяких випадках ці елементи можуть впливати на правовий статус індивідів. Співвідношення між свободою (тобто можливістю спеціального регулювання для кожної деномінації) і рівністю (тобто необхідністю загального набору прав і обов'язків всіх) є центральною проблемою італійського церковного права на нинішній стадії розвитку.

Італійське церковне право являє собою триярусну систему. Найбільш помітна позиція католицької церкви, яка в силу числа своїх вірних і особливого значення в італійській історії володіє привілейованим становищем, охоронюваним Угодою Вілла Мадама та іншими численними положеннями. Проміжне становище мають ті деномінації, які уклали угоди з державою. До них належать ті, які існують в Італії вже тривалий час (вальденси, іудеї і протестанти), або недавні групи, які, однак, не мають рис, несумісних з італійським законодавством. Окремими угодами їм гарантовано еквівалентне, якщо не рівне, становище з католицькою церквою. На нижньому ярусі знаходяться деномінації (деякі з них зі значним числом послідовників, такі як мусульмани), які порівняно недавно з'явилися в Італії і характеризуються таким вченням і практикою, які, згідно з домінуючою інтерпретацією, подекуди відкрито конфліктують з громадським порядком. Сюди також входять суперечливі «нові релігійні течії», такі як Християнська наука. Діяльність цих

груп регулюється Законом 1929 року № 1159 та/або загальними законами про асоціації, також вони позбавлені деяких важливих привілеїв (наприклад, з питань фінансування, релігійної освіти та пастирського служіння), які в даний час надаються тільки на основі конкордату або угоди [128, с. 15].

У контексті правового статусу релігійних об'єднань та організацій в Італії слід підкреслити, що будь-яка група з релігійними цілями може бути організована без необхідності отримання дозволу або попередньої реєстрації та діяти в рамках італійської правової системи. Обмеження можуть бути встановлені тільки з міркувань громадського порядку і благопристойності. Для цих цілей деномінації (або, точніше, їх юридичні особи) можуть обирати між різними типами правового становища, передбаченими італійським законом.

Таким чином, модель діяльності держави та релігійних організацій в Італії є коопераційною і характеризується гнучким регулюванням процедури створення та діяльності релігійних об'єднань.

Наступною європейською країною, модель діяльності релігійних організацій якої буде розглянуто, є Федеративна Республіка Німеччина. Так, стаття 4 Основного Закону Федеративної Республіки Німеччина гарантує свободу релігії. Свобода віросповідання, совісті, релігії або ідеології є недоторканною. Невтручання в релігійну практику гарантовано державою [129, с. 27].

Дані індивідуальні права, що гарантують вільний прояв віросповідання, зафіксовані в розділі 140 Основного Закону. Здебільшого дані норми взяті з Веймарської Конституції від 11 серпня 1919 року (статті 136–139 і 141). Більше того, стаття 7 (2) і (3) Основного Закону гарантує релігійну освіту в державних школах. Цілий ряд інших положень, таких як існування теологічних факультетів у державних університетах, узгоджуються з Основним Законом та іншими законами федеральних земель [130, с. 104].

Сучасна Німеччина проголошує свою нейтральність і толерантність до різних релігій, але має певні відмінності у ставленні до релігійних організацій залежно від кількості членів і суспільного впливу останніх. Ті з релігійних

течій, які мають більше 1 % від загальної кількості населення певної землі Німеччини, можуть отримати спеціальний статус. Нині близько 15 релігій і церков мають спеціальний статус, що дозволяє їм отримувати державні дотації на власні школи, дитячі садки. До речі, якщо в державних школах набирається 6 – 8 учнів, що належать до певної релігії, то вони забезпечуються уроками з основ своєї релігії. Найбільші церкви Німеччини мають власне трудове законодавство, яке містить деякі відмінності від загального законодавства, вони звільнені від багатьох податків, отримують державну фінансову підтримку і гроші від збору особливого церковного податку (8 – 9 % від прибутку громадян). Діяльність церковних інституцій в армії, місцях позбавлення волі, в лікарнях тощо регулюється спеціальними контрактами з державою. На відміну від багатьох європейських держав церква в Німеччині не є суб'єктом сімейно-шлюбного права [131, с. 139].

Велика частина церковно-державної діяльності в Німеччині належить до компетенції земель. Детальне регулювання конституційних засад системи церковно-державної діяльності в Німеччині знайшло своє вираження в цілому ряді нормативно-правових положень відповідно до Основного Закону. Федеративна Республіка Німеччина і її землі мають багато конкордатів і церковно-державних договорів з церквами в Німеччині. Відносно католицької церкви Конкордат Рейху 1933 року є основним документом, який визнаний договором міжнародного права. Церковно-державні договори з євангельською церквою і договори з католицькими єпархіями є договорами особливого роду, але розглядаються як схожі із категорією міжнародних договорів. Існують договори і угоди з багатьма іншими невеликими релігійними конгрегаціями. Суть таких церковно-державних договорів полягає у співпраці держави і єпископів, у гарантіях і угодах про релігійну освіту в державних школах, на теологічних факультетах, а також про військових капеланів, про суспільний статус церкви та про фінансування релігійних громад.

Нейтралітет зобов'язує державу не ідентифікувати себе з будь-якою церквою, у законодавстві закріплено, що державної церкви не існує (стаття 137

(1) Веймарської Конституції і стаття 140 Основного Закону) [132, с. 38]. Державі не дозволено проявляти особливу прихильність по відношенню до якоїсь конкретної релігійної конфесії.

Нейтралітет означає, перш за все, невтручання, тобто державі заборонено втручатися в справи релігійних організацій. Це особливо чітко викладено в статті 137 (3) Веймарської Конституції: кожна релігійна громада управляє власними справами незалежно в рамках спільного для всіх закону [132, с. 39]. Таке право на самовизначення діє незалежно від правового статусу релігійної конгрегації.

Принцип толерантності зобов'язує державу не тільки бути неупередженою по відношенню до різних релігійних поглядів, але й зміцнювати позитивну толерантність, яка дає можливість реалізувати релігійні потреби суспільства.

Паритет – останній принцип – означає обов'язок вважати рівними всі релігійні громади. Це означає, що, незважаючи на конституційні відмінності у правовому статусі, існує паритет, що забезпечує адекватну основу для поводження з різними соціальними суб'єктами. Паритет є специфічною, орієнтованою на групи ідеєю рівності, що сягає своїм корінням у визнання рівності конфесій у результаті релігійних воєн XVI і XVII століть.

Ці основні принципи лежать в основі релігійної свободи відповідно до статті 4 Основного Закону. Йдеться про вимогу позитивної толерантності. Свобода переконань гарантована для того, щоб дати кожній людині право вірити, у що вона хоче. Окремі вчені вважають, що свобода переконань включає в себе і негативний аспект, що означає право не сповідувати жодної релігії або не належати до будь-якої релігійної громади.

Свобода віросповідання також передбачає можливість для держави дозволити проведення в державних школах міжконфесійної молитви, тією мірою, якою участь у ній є вираженням соціальних відносин і проводиться виключно на добровільній основі. Держава має бути впевненою у тому, що така молитва сприяє атмосфері толерантності. У певних обставинах, коли держава

контролює місце перебування людини (наприклад, коли людина відвідує школу), вона зобов'язана забезпечити релігійні потреби осіб, що знаходяться в такому становищі. Це однаково стосується національних збройних сил і виправних установ.

У Німеччині релігійні громади з великим числом членів, а також безліч дрібних релігійних громад володіють статусом суб'єкта публічного права. З урахуванням різних індивідуальних класифікацій церковні парафії, єпархії, земельні церкви та церковні федерації розглядаються як корпорації публічного права.

На відміну від інших корпорацій публічного права релігійні організації з таким статусом не інтегровані в державну структуру. Вони зберігають повну незалежність, навіть будучи публічними корпораціями. Ця правова норма не означає якого б то не було ототожнення церкви і держави: скоріше навпаки, ця норма означає, що держава визнає релігійні громади частиною суспільного життя. Лише кілька особливих прав асоціюються з цим статусом. Кожна релігійна організація після звернення до відповідної земельної адміністрації отримує статус суб'єкта публічного права, якщо зможе підтвердити за допомогою свого статуту та числа членів, що вона дійсно є безперервно діючою громадою (стаття 137 (2) Веймарської Конституції, стаття 140 Основного Закону). У період боротьби Свідків Іегови за визнання їх суб'єктом публічного права Федеральний конституційний суд ухвалив рішення, що лояльність до закону також необхідна для набуття цього статусу [133, с. 33-34].

Інші релігійні громади отримують свою правоздатність на основі цивільного права (отримують статус приватної зареєстрованої асоціації). Внаслідок гарантованої свободи переконань необхідно враховувати особливості релігійної віри, у разі потреби норми цивільного права слід співвідносити з релігійними вимогами.

У міру необхідності в богослужіннях і духовному піклуванні в збройних силах, лікарнях, виправних установах або інших державних установах різним релігійним організаціям дозволено займатися такою діяльністю. Вони мають

право надавати духовне піклування в лікарнях і в'язницях. Релігійна діяльність в поліції і збройних силах регулюється угодами. Військові капелани направляються церквами на певний час. На період своєї роботи вони отримують статус державних службовців, при цьому статус контрактника також можливий. Їх вищим керівником як державних службовців є глава Федерального Міністерства оборони. Німецькі військові капелани мають статус звичайних державних службовців без носіння військової форми і без військового звання. Частиною державної адміністрації є Служба церкви у збройних силах і католицька військова служба при єпископі. Їх обов'язки розглядаються як частина обох адміністрацій – і державної, і церковної [134, с. 56].

У Німеччині сформовано коопераційну модель діяльності держави з релігійними організаціями, яка будується на договірних засадах.

Цілком доцільним було б звернути увагу і на специфічний характер діяльності між релігійними організаціями та державою, що сформувалися у країнах даного регіону. Це країни з чітко вираженою домінантою протестантизму в суспільному житті. Ще з часів Реформації тут утвердився принцип державного статусу церкви.

У 2000 році відбулася значна подія в житті церкви у Швеції, і вона перестала бути державною. У цьому зв'язку актуальним у наукових колах стало дослідження нового церковного законодавства та наслідків проведеної реформи церковно-державної діяльності у Швеції. Участь церкви у Швеції в реалізації державних програм сприяла тому, що в умовах загальної секуляризації в світі вона зберегла свій вплив у суспільстві.

Відповідно до статті 1 Закону «Про церкви у Швеції» від 1998 року № 1591, який набрав чинності з 1 січня 2000 року, церква у Швеції – це Євангельсько-лютеранська релігійна організація, яка складається з парафій і епархій та має свій національний орган управління [135, с. 98].

Законом оголошується, що церква у Швеції є відкритою народною церквою, яка спільно з церковною демократичною організацією і кліром

здійснює діяльність, спрямовану на зміцнення основ моральності в державі (стаття 2 Закону) [136, с. 272].

У статті 3 Закону зазначено, що церква у Швеції володіє правами та обов'язками юридичної особи, включаючи право звертатися до суду. Правами юридичної особи володіють також і парафії церкви у Швеції [137, с. 98].

Спеціальний розділ Закону присвячений порядку збору церковних податків. У цьому аспекті варто згадати, що особа, яка належить до церкви у Швеції, зобов'язана платити місцевий і регіональний податок. Розмір місцевого податку визначають парафії. Якщо парафії входять до складу церковного округу, то округ визначає розмір податку або його частини. Розмір регіонального податку встановлюється єпархіями [138, с. 99-101].

Основоположним внутрішнім документом церкви у Швеції, що регламентує її діяльність, є Статут, який діє з 1 січня 2000 року. Статут церкви у Швеції складається з 13 розділів: віровчення; парафії; єпархії; управління на національному рівні; богослужіння; членство; обов'язки посадових осіб; територіальний устрій; вибори органів управління; церковні будівлі; економіка і власність; діловодство та архіви; нагляд та оскарження рішень [139, с. 232].

Статут закріплює за загальнонаціональним органом – церковним Собором – прийняття рішень з питань віровчення, церковних книг, членства, порядку вінчань та організаційної структури. Церковний Собор, а в проміжках між його сесіями церковне правління, здійснюють контроль за діяльністю єпархій. Прийняті церковним Собором постанови є обов'язковими для всіх церковних органів.

Крім Статуту, до керівних документів церкви у Швеції належать постанови, прийняті церковним Собором або церковним Правлінням. Прийняті постанови стосуються різних аспектів діяльності церкви у Швеції. Зокрема, приймалися рішення з процедури голосування на церковних зборах, щодо прийняття кваліфікаційного іспиту у священників, зі зберігання церковного архіву тощо [25, с. 274].

У юридичному плані відділення церкви від держави означає, що церква у Швеції з січня 2000 року може самостійно без погодження з державними органами призначати вищих ієрархів церкви, формувати свій бюджет, змінювати територіальні межі єпархій, самостійно вирішувати кадрові питання, приймати постанови, що стосуються внутрішнього життя церкви, тощо [113, с. 547].

На регіональному рівні церква у Швеції представлена єпархією (stift). При цьому вся країна поділена на 13 єпархій на чолі з єпископом і єпархіальним управлінням (соборним капітулом). Органом управління є Правління єпархії під керівництвом єпископа [140, с. 164].

Така структура дозволяє вміло розподілити духовну та світську владу на місцях і створює необхідні умови для ефективного її здійснення. Відділення церкви у Швеції від держави з 2000 року дало релігійній організації багато прав.

Порядок призначення королем єпископів, з трьох запропонованих кандидатур, діяв у Швеції до 1992 року. У 1992 році Закон про церкви встановив, що «призначення єпископів здійснює уряд відповідно до встановленої процедури» [141, с. 118].

Відповідно до параграфу 4 Акта про престолонаслідування від 26 вересня 1810 року Король Швеції зобов'язаний сповідувати євангельську віру: «Згідно зі спеціальним приписом параграфу «Форми правління 1809 року» про те, що Король повинен завжди сповідати чисту євангельську віру, як вона прийнята і викладена в Аугсбурзькому сповіданні і у вирішенні Упсальського Собору 1593 року. У цій вірі таким же чином мають виховуватися принци і принцеси королівського дому, і то в межах держави. Член королівської родини, що не сповідує цю віру, позбавляється права на спадкування престолу» [142, с. 128].

Коронація королів Швеції за релігійним обрядом не завершується з 1873 року, коли в Стокгольмському соборі (Storkyrkan) був коронований шведський король Оскар II. Така практика характерна для більшості європейських монархій, у яких з початку ХХ століття не проводиться коронація. Серед

європейських монархів останньою була коронована 2 червня 1953 у Вестмінстерському абатстві королева Великобританії Єлизавета II [143, с. 328].

Нова форма діяльності між державою і церквою в Швеції дозволила церквам та будь-яким релігійним громадами набути статусу юридичної особи або зареєстрованої деномінації.

Для церкви Швеції це пов'язано з великими змінами, оскільки сама вона, як частина держави, формально не мала правового статусу. Церква Швеції набула статусу юридичної особи за законодавством (їй не потрібно проходити обов'язкову процедуру реєстрації для здобуття необхідного статусу).

Наразі близько 40 різних церков і релігійних груп є «зареєстрованими деномінаціями», включаючи римо-католицьку церкву і різні мусульманські організації. Навіть організація, яка сповідує служіння древнім нордичним язичницьким богам, отримала реєстрацію. Питання реєстрації здійснюються Агентством правової, фінансової та адміністративної служби [113, с. 551].

Для прийняття рішення про реєстрацію агентству не вимагається оцінка вчення віросповідання. Критеріями є тільки богослужіння як основна мета громади і значна чисельність прихожан, що може бути підтвердженою або списками членів релігійної організації, або тим, що церква належить до всесвітнього співтовариства. З іншого боку, саме поняття «богослужіння» часто трактується досить широко, як, наприклад, у буддистів, де елемент безпосереднього богослужіння значно обмежений, але і їх організація у Швеції отримала реєстрацію. До того ж агентству з реєстрації не вимагає підтвердження того, що богослужіння проводяться церквою, яка претендує на реєстрацію, зазвичай одного повідомлення цілком достатньо. Саме таким чином церква Християнської науки і була зареєстрована у Швеції [144, с. 177].

Церкви можуть відкривати школу – і деякі це роблять, але на тих же підставах, що й інші організації у шведському суспільстві. Церква чи деномінація можуть влаштовувати лікарні і будинки піклування для літніх людей – і деякі це роблять, але на таких же умовах, що й інші громадські організації у шведському суспільстві.

У Швеції немає також спеціальних положень, що стосуються діяльності церкви та політичної системи. Членам духовенства не забороняється займатися політикою, але в політичній системі країни немає ніяких спеціальних релігійних рухів. Християнсько-демократична партія Швеції, якій належить 10 % місць у Парламенті, не належить до жодної церкви [145, с. 312].

Модель діяльності держави та релігійних організацій у сучасній Швеції містить елементи співпраці та кооперації, внаслідок чого і визнається як коопераційна. Привілеї у релігійній сфері надаються лютеранській церкві у Швеції, яка і займає основну частку конфесійної структури країни. До 2000 року церква була доволі залежною від державних інституцій, проте після реформування набула вагомих автономних ознак. Нині церква у Швеції має багато можливостей щодо власного фінансування, саморегуляції, розподілу своєї влади на місцях. Водночас і сьогодні у Швеції залишилися певні консервативні елементи у регулюванні державно-церковної діяльності, як, наприклад, затвердження єпископів урядом чи обов'язкове сповідання монархом лютеранства.

На сьогоднішньому етапі розвитку правничої думки в Україні вперше досліджується правовий статус православної церкви Греції на прикладі особливого правового статусу Святої Гори Афон у контексті діяльності церкви та держави. Для дослідження важливими є визначення та механізм збереження в реаліях сьогодення особливого правового статусу, традицій та століттями усталеного устрою Святої Гори Афон.

Саме преамбула Основного Закону засвідчує основу православного віровчення: «В ім'я Святої Єдиносущної та Нероздільної Трійці». Крім того, цими рядками починається присяга новообраних депутатів та президента, яку вони складають перед національним парламентом. Окремим розділом регламентовані відносини між церквою та державою. Стаття 3 розділу II Конституції передбачає: «Панівною в Греції релігією є релігія Східно-Православної Церкви Христової. Православна Церква у Греції, що визнає своїм главою Господа нашого Ісуса Христа, нерозривно пов'язана в своїх догматах із

Великою Константинопольською церквою та з будь-якою іншою єдиновірною церквою Христовою і так само неухильно дотримується святих апостольських та соборних канонів і священних традицій. Вона є автокефальною і управляється Священним Синодом архієреїв, що перебувають на церковній службі, і обирається Постійним Священним Синодом, який створюється в порядку, визначеному статутом Церкви, з дотриманням положень Патріаршого томоса від 29 червня 1850 року та Акта Синоду від 4 вересня 1928 року. Текст Святого Письма залишається незмінним. Офіційний переклад його якою-небудь мовою без дозволу Автокефальної церкви Греції та Великої Константинопольської церкви Христової забороняється» [146, с. 71].

У статті 13 Конституції Грецької Республіки гарантується свобода совісті та свобода богослужінь для всіх. Але поряд з цим зазначено, що будь-яка відома релігія вільна і відправлення її культових обрядів здійснюється безперешкодно під охороною закону. Водночас відправлення культових обрядів, що порушують громадський порядок або моральні норми, не є допустимим. Крім того, забороняється прозелітизм. Конституцією закріплено, що ніхто не може бути звільнений через свої релігійні переконання від виконання законів або своїх обов'язків перед державою [146, с. 72].

Православна церква є найбільшою конфесією в Греції. Як стверджує Г. Мукас, очевидно те, що стаття 13 Конституції не накладає обмежень на свободу віросповідання, а визначення «панівна релігія» є не більше, ніж декларація віросповідання абсолютної більшості греків, вона закріплює православну церкву як юридичну особу з правовими гарантіями, нормами та актами міжнародного права [147]. Також учений зазначає, що незалежно від того, чи характеризуються відносини церкви та держави як «законодавчо затверджена політична система», або як система конституційно врегульованих відносин, залишається фактом те, що церква в Греції підпорядкована державі: спосіб управління Елладською православною церквою визначається Конституцією, її статут затверджують на голосуванні як державний закон, а служителі церкви перебувають під державним наглядом.

Останнім часом можна побачити досить складні відносини держави та церкви саме в правовому полі. Так, 2012 року було зроблено офіційну заяву Архієпископа Афінського і всієї Греції Ієроніма, адресовану владі Греції та Європейського Союзу з питань оподаткування православної церкви Греції та заробітної плати її кліру [148]. Це пов'язано з необхідністю реагування на багаторазове збільшення у європейських засобах масової інформації кількості публікацій, у яких Елладську православну церкву звинувачували в несплаті податків.

Частина третя статті 105 Конституції Греції, яка передбачає визначення розкладу богослужінь та способів їх здійснення, міститься в Статуті Святої Гори Афон. За сприяння представника держави її склали всі Святі монастирі і затвердили Вселенська Патріархія та парламент Греції [149, с. 28].

Афон ще у 1912 році став частиною Грецької держави і 1924 року здобув остаточне міжнародне визнання. 10 травня 1924 року комісія Надзвичайних Подвійних зборів Святої Гори виробила Статутну хартію Святої Гори Афон, відому також як Новий канонізм. Після доопрацювання комісією правознавців Статут було затверджено урядом та парламентом Греції (законоположення від 10 вересня 1926 року). І сьогодні цей документ є основним законодавчим актом, чинним на Афоні [150, с. 27-28].

Таким чином, виходячи із внутрішнього законодавства, можна дійти висновку, що на Святій Горі існує дві паралельні системи адміністрації – світська та релігійна. Світське управління при цьому здійснює посадовець-губернатор (префект), який підпорядковується напряму Міністерству закордонних справ Греції.

Ще одним підтвердженням особливого правового статусу Святої Гори Афон є те, що всі паломники, які хочуть відвідати Афон, обов'язково повинні отримати спеціальний письмовий дозвіл – діамонітіріон, своєрідну візу. Отримати його, звичайно, може лише людина чоловічої статі будь-якого віросповідання, сплативши відповідне мито. Діамонітіріон видає Канцелярія Святої Гори в місті Уранополіс. У цьому документі вказується монастир, який

надає запрошення, а також термін перебування в ньому. Слід зазначити, що без наявності діамонітіріона жоден із монастирів не має права прийняти паломника [30, с. 76].

Таким чином, у сучасній Греції сформована унікальна модель діяльності держави з церквою. Незважаючи на те, що у Конституції підкреслено рівність релігій та віросповідань, особливе місце посідає православна церква. Це зумовлено, у тому числі, й ортодоксальністю та консерватизмом православних християнських традицій. Свята Гора Афон, яка є обителлю грецького православ'я, має особливий адміністративний та юридичний статус, що підкреслює її духовне значення для суспільства. При вирішенні питань, що стосуються її статусу та діяльності, застосовуються як духовні норми, так і норми національного законодавства, що вносить до цієї моделі елемент кооперації.

Однією з особливостей Святої Гори Афон є наявність норми, яка забороняє жінкам ступати на неї (аватон). Так, Статут Афону, стаття 186 глави 11 проголошує: «Вхід жінок на півострів Святої Гори з давнього часу до сьогодні заборонено». Держава ратифікувала Статут Афону законодавчим розпорядженням від 16 вересня 1926 року. А 1953 року законодавче розпорядження, стаття 43 глави 5 чітко вказує: «Порушення статті 186 Статуту Афону карається позбавленням волі від двох місяців до одного року, без відкупку».

2003 року Європарламент здійснив спроби ухвалити резолюцію щодо зняття заборони на відвідування жінками Афону. Аргументувалося це тим, що введена в 1045 році монахами заборона порушує повсюдно визнаний принцип гендерної рівності, а також правові акти Європейського Союзу з боротьби з дискримінацією та нормативи про свободу пересування громадян.

Реакція світової та грецької православної спільноти була швидкою, зокрема, коментуючи позицію Європарламенту, грецький міністр культури Е. Венізелос порівняв статус Афону зі статусом Ватикану, зазначивши, що останній, будучи членом Ради Європи, представлений у ньому виключно

чоловіками [151].

Грецька Республіка чи не єдина в Європі, де не тільки збереглися вікові православні традиції, а й національну систему права побудовано на панівній, домінуючій та історичній релігії – православ'ї. Збереження культурної, духовної автентичності Греції, та й будь-якої держави, можливе лише в тому разі, коли присутня політична воля в розбудові громадянського суспільства через відповідні правові механізми та засади.

Досвід Грецької Республіки у правовому врегулюванні діяльності церкви та держави (ідентифікаційна модель) є унікальним і корисним для реалізації при розбудові національної моделі церковно-державницької діяльності в Україні.

Таким чином, на підставі проведеного аналізу сучасних правових моделей відносин релігійних організацій та держави у європейських країнах можна зробити певні аргументовані висновки.

Отже, відносини між релігійними організаціями та державою в сучасних європейських країнах характеризуються наявністю різноманітних моделей. Особливості та сутність таких моделей відображаються у нормативно-правових актах відповідної держави та обумовлюються низкою факторів суспільного життя. На формування та функціонування даних моделей справляють вирішальний вплив чинники етнічного, політичного, історичного, культурного, духовного характеру. З огляду на це у певній державі вимальовується своя особлива модель взаємовідносин церкви з владою, що регулює особливості статусу конфесій, їх прав та обов'язків, державної реєстрації, ступеня незалежності, можливості впливу на освітню сферу, характеру фінансування релігійних організацій тощо.

Дані поліфункціональні чинники і зумовлюють формування тієї чи іншої правової моделі діяльності держави та релігійних організацій. Перелік таких моделей є доволі розгалуженим – від тісного переплетення та співпраці церкви з державою до повної незалежності та відокремлення релігійних організацій від державних інституцій.

2.3. Сучасна правова модель відносин релігійних організацій та держави в Сполучених Штатах Америки

Модель діяльності держави та релігійних організацій завжди демонструвала ступінь духовної культури суспільства, що виливалося в ту чи іншу модель взаємовідносин. У Сполучених Штатах Америки така модель мала свою специфічну історію формування та становлення, що відобразилося на її особливостях. Американське суспільство завжди відзначалося своїм підвищеним інтересом до релігійних процесів та духовної культури. Дані чинники разом із нагромадженням історико-культурного досвіду здійснили вирішальний вплив на формування унікальної моделі діяльності держави та релігійних організацій, що зберіглася і донині.

До сьогодні думки науковців розходяться щодо коректного трактування та віднесення відносин держави та церкви у Сполучених Штатах Америки до тієї чи іншої моделі. Дані взаємовідносини через накопичення національних особливостей стали кардинально відрізнитися від аналогічних процесів у Європі. Тоді як у західноєвропейських країнах нині помітна активна секуляризація духовного та суспільного простору, в Сполучених Штатах Америки релігійні елементи залишаються важливими чинниками, що і досі мають суттєве значення у системі державної освіти, політичних відносинах. У справах за участю релігійних організацій у Сполучених Штатах Америки приймається цілий ряд судових рішень, що стають обов'язковими прецедентами для подальших справ. З огляду на наведене варто детально розглянути ті фактори, які впливають на формування сучасної правової моделі відносин релігійних організацій та держави в Сполучених Штатах Америки, проаналізувати їх особливості та провести певні паралелі з європейськими країнами. Дана проблематика є доволі актуальною сьогодні, оскільки відносини держави та церкви у Сполучених Штатах Америки є динамічними та

відображаються і в низці суміжних сфер суспільного життя, зокрема в освітній та політичній.

Найбільш яскравою формою світської релігії, що доповнює класичні віросповідання, є громадянська релігія у Сполучених Штатах Америки [152, с. 58].

Релігія відіграє величезну роль у житті американців, не випадково девізом Сполучених Штатів Америки стала фраза «InGodWeTrust» («В Бога ми віруємо»), яку можна побачити навіть на американських доларових банкнотах. Коли в Америці говорять про п'ять своїх головних свобод, першою часто називають свободу віросповідання. Віруючими себе називають майже 88 % американців, що значно перевищує кількість релігійних людей в інших розвинених країнах [153, с. 8]. При цьому тут функціонує велика кількість сект, різноманітних релігійних об'єднань і організацій.

У середині XVIII століття протестанти забезпечили собі відносну релігійну свободу і толерантність влади. Разом з тим інші релігійні групи, такі як католики і євреї, а також атеїсти, не змогли домогтися такої ж захищеності. Протягом XVIII століття релігійні течії продовжували добиватися своєї незалежності від влади. Першим конституційним нормативно-правовим актом, що закріплював право свободи у виборі релігії та віросповідання у Сполучених Штатах Америки, став Білль про права 1789 року (ратифікований у 1791 році) у формі десяти поправок до Конституції. Перша поправка проголошувала: «Конгрес не повинен ухвалювати законів, що запроваджували б будь-яку релігію чи забороняли б вільне відправлення релігійних обрядів...» [154, с. 12]. Перша поправка до Конституції Сполучених Штатів Америки наразі є надійною гарантією релігійної свободи в Сполучених Штатах Америки. Батьки-засновники Сполучених Штатів сподівалися, що, наклавши такі обмеження на державу, вони врятують країну від релігійних конфліктів, якими була охоплена Європа в XVI і XVII століттях [155, с. 10]. Багато іммігрантів з Європи намагалися знайти порятунк на берегах Нового Світу, ховаючись саме від цих релігійних переслідувань.

До сьогодні у Сполучених Штатах Америки громадяни посиляються на пункти та положення Білля про права, які стосуються релігії та віри, як на свою визначальну свободу, оскільки саме від Першої поправки пішли усі інші види захисту індивідуальних прав громадян. Саме дана концепція відокремлення релігійних організацій від державних інституцій та вільного справляння релігійних культів, що проголошена в Біллі про права, є нині фундаментом державно-церковних відносин у Сполучених Штатах Америки.

Відокремлення церкви від держави, що передбачає взаємоневтручання держави і церкви у справи кожної, гарантує максимальне забезпечення свободи релігії, толерантності в державі. Усі релігійні громади в Сполучених Штатах Америки мають рівні права. Відсутній спеціальний орган регулювання діяльності релігійних інституцій – усі спірні питання вирішує суд. Релігійні організації звільнені від податків рішенням Федеральної податкової служби, яка детально експертує, чи не переслідує якась із них комерційні цілі.

Законодавчо закріплену свободу віри і невіри мають громадяни Франції, Туреччини, України [156].

Відокремлення церкви і держави – одна із класичних моделей державно-церковних відносин, що базується на абсолютному невтручанні держави у справи церкви, а, відповідно, церкви – у справи держави, що таким чином забезпечує необхідний рівень незалежності релігії та терпимість щодо усіх релігійних вірувань. Типовим прикладом даної моделі, на думку окремих учених, є Сполучені Штати Америки, де Конституція проголошує свободу для релігійних інституцій, їх незалежність від світського контролю чи маніпуляції властей. Відповідно до цього акта неприпустимо примушувати чи спонукати будь-кого проти його власної волі відвідувати або не відвідувати церкву, так само як сповідувати або не сповідувати певну релігію. Ніхто не може бути покараний за свою релігійну віру чи безвір'я, за відвідування чи невідвідування церкви. Ні федеральний уряд, ні влада штатів, ні місцева влада не можуть також визначати мету діяльності церкви, призначати її керівників або вказувати, як тій належить вести свої справи [157, с. 124].

На перший погляд, здається, що відокремлення церкви від держави не створює необхідних легальних підстав для впровадження владою окремої релігії обов'язковою чи для заборони певних культів. Проте у Сполучених Штатах Америки віросповідання не залишається у статусі виключно приватної справи. Навпаки, сьогодні релігійні організації зберігають свій значний вплив на суспільне життя американців.

Але, незважаючи на те, що складена Перша поправка була досить просто і прямолінійно, її трактування досі викликає дискусії в судах. Як зазначають науковці, сьогодні американські суди намагаються вирішити конфлікти, які відбуваються всередині самих релігійних організацій. Церкви Сполучених Штатів Америки останнім часом все частіше опиняються в центрі юридичних скандалів. Наприклад, католики намагаються відмежуватися від відповідальності за прийняття на роботу священнослужителів, обвинувачених у розбещенні малолітніх. Єпископальна церква замішана в цілому ряді судових позовів із приводу володіння нерухомістю, що належить парафіям. І часто суддям важко визначити, які обставини, докази провини і невинуватості можна брати до уваги, а які ні [158, с. 53].

Автори Першої поправки Дж. Медісон і Т. Джефферсон аж ніяк не збиралися вилучати релігію з політичного життя. Єдине, що зафіксовано в Конституції, так це те, що держава, в особі уряду, не повинна дотримуватися якоїсь конкретної позиції в релігійних питаннях. Положення Конституції базуються на переконанні, що церква і державна влада виконуватимуть свої функції досконаліше, якщо не залежатимуть одна від одної. Розділення мало на меті не ізолювати, а зміцнити церкву за умови, що її діяльність зосереджуватиметься у релігійній сфері. Політичні мислителі Сполучених Штатів Америки вважали цю потужну сферу важливою базою для зміцнення демократичної системи влади. Ще А. де Токвіль зауважував, що не можна зрозуміти американське суспільство, не зауваживши його міцної релігійної основи, яка робить можливою демократичну систему [155, с. 8].

Доволі бурхливі спори виникають у середовищі американської громадськості і сьогодні з приводу того, чи дає церкві Перша поправка Конституції Сполучених Штатів Америки унікальний юридичний статус, який не підвладний рішенням і діям цивільного суду. З даним питанням також пов'язана проблематика особливої юрисдикції щодо вирішення релігійних спорів судами у Сполучених Штатах Америки.

Американська модель відносин держави і церкви вперше була описана Алексісом де Токвілем у роботі «Демократія в Америці» більше ніж 150 років тому. В ній він висловив своє захоплення тим, як американцям вдається поєднати релігійний запал із духом свободи. Найважливішим моментом для Токвіля було розходження між законами і звичаями [159, с. 89]. За законом, церква і держава розділені, проте за звичаєм у Сполучених Штатах Америки релігія відіграє помітну роль у суспільному та приватному житті громадян.

Це означає, що американці відкинули британську консервативну модель, з її національною церквою Британії, а також модель Німеччини, в регіонах якої є свої релігійні деномінації, які отримують підтримку від держави. Розділивши церкву і державу, американці позбулися проблеми клерикальної влади, і змогли розвивати здоровий релігійний плюралізм.

Відстоюючи свободу совісті, американці також були переконані, що релігія відіграє важливу роль у державі, розвиваючи республіканські цінності. Вони розробили свого роду позацерковну громадянську релігію, яка відображена в Декларації Незалежності, в доктрині про богоданні природні права – віру, що свобода випливає із самих законів природи і законів Священного Писання, і що ці невід'ємні права людини є дарами самого Творця.

Ця республіканська релігія була пізніше виражена в знаменитій промові Авраама Лінкольна, виголошеній у Геттисбурзі, де говориться, що «ця нація під Богом» буде насолоджуватися новим народженням свободи – і це почуття луною відгукнулося в безлічі офіційних документів, що пов'язують свободу з божественним Провидінням [160, с. 90].

Протягом 200-т років ця громадянська релігія сприяла становленню демократії, а також розвитку безлічі християнських конфесій – протестантських, католицьких і православних церков Америки.

Як сказав кардинал Ратцінгер ще до того, як став Папою Римським, «з багатьох точок зору американська модель краще... Європа залишається загрузлою в Цезаропапізм» [133, с. 72]. Зокрема, Італія виглядає як країна фінансованого державою католицизму. Влада країни має досить тісні зв'язки з Християнською демократичною партією, в державних школах висять розп'яття, а церкви і християнські школи мистецтв також підтримуються державою.

Розглядаючи ситуацію в Європі, а також у Канаді, кардинал Ратцінгер побачив найгірше можливе поєднання історичної вкоріненості релігійного істеблїшменту і крайньої байдужості до християнської віри. На його думку, це «пост-християнський» світ, у якому не дозволена навіть згадка про християнську спадщину Європи в Конституції Європейського Союзу [133, с. 73].

Для порівняння, американська ситуація виглядає більш здоровою: тут більш висока відвідуваність церкви і більше різноманітних релігій – незважаючи на те, що світські сили в політичній системі, університетах та ЗМІ намагаються зробити Сполучені Штати Америки схожими на Європу чи Канаду. При цьому не потрібно забувати, що католицьку і протестантську церкву продовжують мучити скандали і руйнівні зіткнення, що підривають віру.

Як показав Алексіс де Токвіль, особливості відносин держави та релігійних організацій у Сполучених Штатах Америки мають мало чого спільного з кальвінізмом [161, с. 105-106]. Пуритани створювали міцні громади, які руйнувалися через демократичні ідеї «рівних можливостей», змушуючи американців будувати кар'єру, конкурувати і йти з громадського в приватне життя.

Останнім часом з'явилися ознаки того, що Сполучені Штати Америки йдуть європейським шляхом секуляризації. Поділ церкви і держави дозволив

кожному штату, місцевій громаді і кожному громадянину знайти свободу віросповідання, при цьому релігія не втратила свою публічну роль [126, с. 48].

Згідно зі Всесвітньою книгою фактів ЦРУ (TheWorldfactBook) в Сполучених Штатах Америки налічується 51 % протестантів, 24 % католиків, 4 % атеїстів. Решта населення – це буддисти і іудеї – понад 1,5 %, мормони – 1,6 %, мусульмани – близько 0,6 % [162, с. 65]. Незважаючи на те, що протестантів кількісно найбільше, вони розбиті на кілька окремих гілок. Тому католицька церква вважається найбільшою і доволі впливовою. Вона налічує близько 70 мільйонів послідовників. За нею йде Південна баптистська конвенція – трохи більше 16 мільйонів. На третьому місці за кількістю прихожан – Об'єднана методистської церква, яка налічує близько 8 мільйонів. А на четвертому місці – мормони [120, с. 276].

У Сполучених Штатах Америки діє і автокефальна православна церква, яка отримала свою автокефалію від Руської Православної Церкви в 1970 році. Крім цього, існує ще цілий ряд православних церковних структур іншої юрисдикції, найбільша з яких – грецька архієпископія Константинопольського патріархату [163, с. 64].

Сьогодні в американських судах розглядається велика кількість справ, пов'язаних із церквами. Більшість із них, як правило, стосується проблем усередині релігійної організації. Такого роду конфлікти часто виникають через бажання парафіян якоїсь церкви відійти від великої релігійної групи. В результаті розколу ділиться майно, в суді оскаржується право на володіння землею, на якій розташована церква, з'ясовується, кому належить внутрішнє оздоблення. І навіть ім'я церкви чи групи може стати предметом судового розгляду. В останні роки справи стосувалися ще моральних чи соціальних проблем, таких як допустимість одностатевих шлюбів, прийняття прихожан – гомосексуалістів і лесбіянок тощо [164, с. 7].

Наприкінці XIX століття Верховний Суд Сполучених Штатів Америки постановив, що суди не можуть вирішувати спори щодо нерухомості, і передав їх вирішення вищим духовним лідерам, а в окремих випадках – більшості

прихожан [165, с. 74]. Але минуло трохи більше століття, і в 1979 році Верховний Суд уточнив власне рішення, вказавши на те, що Перша поправка дозволяє суду застосовувати для вирішення церковних проблем із нерухомістю ті ж юридичні принципи, що використовуються для світських громадян [166, с. 86].

На наш погляд, у подібного роду справах щодо окремих аспектів правового режиму нерухомого майна церкви присутність і втручання держави є виправданими. Прецедент, створений судовою системою Сполучених Штатів Америки в XIX столітті, наочно продемонстрував свою недовговічність. Тому цілком доцільним стало забезпечення ведення цивільного судочинства з питань нерухомості релігійних організацій на основі правових принципів національного законодавства.

Окрема категорія справ стосується конфліктів щодо внутрішньої структури релігійних організацій, але замість нерухомості тут мова йде про прийняття на роботу священників. Зараз ця проблема вийшла на перший план у зв'язку зі скандальним звільненням вчительки-інваліда з лютеранської релігійної школи. Федеральні й місцеві закони забороняють дискримінацію при прийнятті на роботу на будь-якій підставі, включаючи расові ознаки і стать. Але багато судів вирішили, що Перша поправка до Конституції Сполучених Штатів Америки дає право церквам на винятки з цього закону. Наприклад, католицька церква може наймати лише священників-чоловіків. Але правомочність такого винятку з правила до сьогодні не встановлена тому, що Верховний Суд ніколи не виносив жодного рішення з цього приводу, а нижні суди часто плуталися в тому, як же практично вирішувати цю проблему [164, с. 15].

У контексті даної проблеми можна навести одну цікаву справу, про яку згадувалося вище. Позивач у ній – Шеріл Перідж – вчителька релігійної лютеранської школи. Згідно з її свідченнями, кілька років тому її звільнили за те, що вона інвалід. Церква намагається в суді боротися за своє право звільняти того, кого вважатиме за потрібне, і звільняти за те, що вважає для себе

важливим, включаючи інвалідність. Адвокати церкви засновують захист на конституційній доктрині під назвою «Пастирський виняток», згідно з якою федеральні й місцеві антидискримінаційні закони повинні давати церкві виняток при прийнятті на роботу деяких службовців. Наприклад, католики наполягають на тому, що всі священники повинні бути чоловіками, і ніхто це не оспорує [166, с. 88].

У Сполучених Штатах Америки є кілька типів антидискримінаційних законів, які прийняті федеральними установами, штатними і місцевими управліннями. Вони забороняють відмову в прийнятті на роботу за расовою ознакою, ознакою сексуальної орієнтації, віку або статі. У багатьох із цих законів є винятки для релігійних організацій або церкви, наприклад в антидискримінаційному законі для інвалідів, згідно з яким роботодавцям заборонено не брати на роботу людей з фізичними вадами. Тому у справі вчительки-інваліда Шеріл Перідж для церкви важливо, щоб у цьому законі, який захищає права інвалідів, у неї було право самостійно приймати рішення [166, с. 89].

Ключове питання тут полягає в тому, наскільки широко можна застосовувати такий імунітет щодо церкви. У даному випадку розмова йде про вчительку, яка в основному викладає світські науки, і яка була звільнена через те, що вона інвалід. З огляду на це вищим судовим інстанціям Сполучених Штатів Америки слід було б напрацювати окрему судову практику з цього питання і остаточно сформувати та узаконити законодавче бачення шляхів вирішення даної проблеми.

Ще однією важливою категорією справ, що розглядаються американськими судами, до яких залучена церква, є справи про ставлення церковних громад до власних членів. У цю категорію входять різні випадки, наприклад покарання церквою власних прихожан. Суд часто вирішує, що Перша поправка дає право світській владі вирішувати такі конфлікти. Також поширеним у судовій практиці щодо церковних справ є судове переслідування службовців релігійної організації або громадян, пов'язаних із нею. Наприклад,

порушення кримінальної справи проти священика, який збив на автомобілі людину. У таких випадках, як правило, застосовуються загальні закони [167, с. 18].

До того ж є релігійні групи, які активно виступають проти імунізації дітей, що суперечить зусиллям держави захистити здоров'я своїх громадян. Інші релігійні громади борються проти будівництва дороги, яка, скажімо, проходить по святих для них місцях. У 1990 році Верховний Суд розглянув справу індіанця, який був звільнений за те, що вживав наркотики, що, за його твердженням, було частиною релігійного ритуалу. Суд виніс рішення не на користь індіанця, що викликало хвилю обурення і створення Коаліції по захисту свободи релігії, куди увійшли десятки релігійних груп [168, с. 123].

Судові справи, пов'язані з релігійною діяльністю у Сполучених Штатах Америки, є доволі поширеними. Громадяни при цьому активно користуються своїми позовними правами, щоб відстояти позицію власного віросповідання. Дана активність призводить до виникнення маси прецедентів, які не завжди мають гнучке практичне підґрунтя, проте стають підставами для спорів та дискусій у суспільному середовищі.

У контексті системи взаємовідносин держави та релігійних організацій у Сполучених Штатах Америки цілком логічно постає питання щодо наявності законів, яким церква і релігійні організації взагалі не підкоряються. З огляду на фахову літературу та національне законодавство [165, с. 68] відповідь на дане питання є позитивною. Виходячи з даних джерел релігійні організації не підкоряються тільки тим законам, які забороняють дискримінацію на основі релігії.

Продовжуючи аналіз відносин між релігійними організаціями та державою у Сполучених Штатах Америки, варто розглянути й особливості регулювання проблеми присутності релігійних елементів у системі державної освіти. Важливим аспектом взаємодії релігійних організацій та держави в Сполучених Штатах Америки виступають межі впливу церкви на освітню сферу та державні школи.

Релігійні групи та об'єднання розставляють різні акценти в освіті молодого покоління. Зокрема, католики, лютерани, фундаменталісти засновують свої численні школи, що забезпечують дітей як загальним, так і релігійним навчанням і вихованням. Незважаючи на те, що Конституція Сполучених Штатів Америки вимагає відділення церкви від держави, це не означає, що державні школи та релігія існують окремо. Після офіційного скасування молитви в державних школах за рішенням Верховного Суду від 1963 року в деяких школах учні та вчителі продовжують молитися за власним бажанням або на прохання батьків, тому що закон скасував обов'язкову групову молитву в класі, але не перешкоджає її використанню окремими учнями та вчителями за межами класних кімнат. У зв'язку з цим навіть з'явився спеціальний термін «добровільна молитва і звернення до Бога» [166, с. 88].

У цілому, прихильники полікультурної освіти в Сполучених Штатах Америки вважають, що зміст освіти у цьому питанні має, передусім, відображати релігійний плюралізм (викладатися повинні не основи якоїсь однієї релігії, а цілий курс з релігієзнавства на основі рівного представлення в змісті освіти гуманістичних цінностей світових віровчень). При такому підході учнів не примушують слідувати тим чи іншим релігійним цінностям, а дають можливість ознайомитися з релігійним різноманіттям. Знання різних віросповідань, на думку вчених, допоможе вчителю розвинути релігійну толерантність в учнів, навчить їх приймати і поважати релігійні відмінності в суспільстві, допоможе збагатити культурний досвід [169, с. 124].

Як зазначається у наукових джерелах, свого часу релігійна освіта була однією з головних цілей створення шкіл у британських колоніях Північної Америки. Логічно, що батьки американської Конституції, а також політики, що запропонували і ратифікували Першу поправку до неї, не мали ще досвіду розвитку державної освіти в тих масштабах, які Сполучені Штати Америки здобули в XIX столітті. Тому можна вважати природним, що вони поєднували освіту з релігією, про це свідчить згадування ними релігії як однієї з найважливіших цінностей, які повинні пропагуватися через школу [170, с. 54].

На обрії державного будівництва Сполучених Штатів Америки питання відокремлення релігії від освіти ще не поставало настільки гостро та не поєднувалося з ліберальним світоглядом. І тому стає зрозумілим, що відносини церкви та освіти в Сполучених Штатах Америки пройшли складний еволюційний шлях, наповнений різними моделями взаємовідносин.

У XIX столітті почалося поступове скорочення підтримки релігійної освіти в державних школах. Однак у багатьох штатах зберігався звичай починати навчальний день спільною молитвою і читанням уривків з Біблії (переважно у протестантському варіанті). На початку XX століття багато протестантів почали висловлювати стурбованість недостатністю релігійної освіти в громадських школах. Так звані програми «звільнених годин», що поширилися в 1950-х роках у більшості штатів, спрямовувалися на заповнення прогалин у релігійних знаннях. Програмами передбачалося, що замість уроків із деяких шкільних предметів учні можуть відвідувати заняття в церкві. Вибір церкви при цьому залишався за батьками [171, с. 54].

На наш погляд, уже на даному етапі були закладені підвалини для базових взаємовідносин співпраці між церквою та системою державної освіти у суміжних сферах. Як бачимо, в середині XX століття було створено ефективну модель відносин релігії та шкільної освіти, що включала ліберальні елементи.

Судові позови до окружних федеральних судів щодо захисту порушеного права на свободу віросповідання, багато з яких доходили і до найвищої інстанції – Верховного Суду, – стали доволі поширеними у XX столітті. Звісно, багато таких позовів стосувались і місця релігії в освітній системі та школі. Так, противники програм «звільнених годин» вимагали визнати неконституційними їх запровадження. Вони посилалися на те, що Конституція не закріплює за Конгресом права приймати закони, які підтримують релігію як норму, обов'язкову для всієї країни. Адже в Сполучених Штатах Америки кожен штат має власну законодавчу базу і може ухвалювати закони, норми яких відрізняються від загальнодержавних. Рішення, що виносились у таких справах, інколи відображали не стільки об'єктивне ставлення влади до проблеми,

скільки її стурбованість (зокрема, Верховного Суду Сполучених Штатів Америки) захистом прав меншин [164, с. 50].

Наприклад, у рішенні у справі 1948 року «Макколлум проти Департаменту освіти» Верховний Суд зробив висновок, що програма Шампані (варіант програми «звільнених годин») суперечить положенню про розділення церкви і держави і тому неконституційна. В подібній справі 1952 року «Зарах проти Клаузена» суд ухвалив зовсім протилежне рішення – виправдав підтримку штатами релігійної проповіді в школах та співробітництво з керівництвом церкви [166, с. 93].

Дві найвідоміші в Сполучених Штатах Америки судові справи 1962 та 1963 років (Енгл проти Вігале, 1962 р.; Ебінгтон проти Шемп, 1963 р.) поклали кінець ері спільних шкільних моральних і духовних ритуалів. Рішеннями у цих справах спочатку було визнано неконституційним проведення спільних молитов у громадських школах (1962 рік), а рік потому Верховний Суд заборонив щоденне ранішнє читання віршів з Біблії. Виступаючи проти державної підтримки шкільних молитов та Біблійних читань, Верховний Суд одночасно вказував, що публічна шкільна освіта може включати набуття знань з релігії. Проте прийняття подібних судових рішень стало підставою для заборони в багатьох регіонах Сполучених Штатів Америки будь-якої згадки про релігію в навчальному процесі, вилучення релігійних дисциплін з навчальних програм [166, с. 88–92].

Даними судовими рішеннями було покладено початок для нової віхи у розвитку церковно-освітніх відносин у Сполучених Штатах Америки. Проаналізовані судові прецеденти стали відправною точкою для формування моделі таких відносин, що зберіглася і донині. Від 60-х років ХХ століття було проголошено абстрагування релігійних елементів від державних шкіл та системи освіти. Проте даний фактор все ж не вплинув на загальну конфесійну картину в Сполучених Штатах Америки.

Наразі нової гостроти набули питання шкільної молитви після прийняття 2001 року закону про реформування системи освіти (The Child Left Behind Act of

2001). На його виконання департамент освіти Сполучених Штатів Америки 7 лютого 2003 року надіслав у всі федеральні шкільні округи інструкцію про конституційно дозволена молитву у початкових та середніх школах (Guidance on Constitutionally Protected Prayer in Public Elementary and Secondary School). Адміністрація кожної школи зобов'язувалась регулярно звітувати про те, чи політика школи цілком відповідає конституційному захисту молитви в публічних школах. У випадках, коли керівники шкіл ігнорують це правило, їх навчальні заклади можуть позбавлятися фінансування з державного бюджету [172, с. 399].

Ще одним доволі важливим аспектом особливостей взаємовідносин держави та релігійних організацій в Сполучених Штатах Америки виступає участь релігійних організацій в політичному процесі, можливість їх впливу на прийняття тих чи інших політичних рішень. З огляду на це слід було б розглянути основні напрямки такого впливу в контексті аналізованої проблеми. Сполучені Штати Америки від початку свого існування стали раєм для різних релігійних груп із сильною мотивацією. Основною функцією церковних структур на даному етапі ставала консолідація соціуму за релігійним принципом, формування свого, дещо закритого співтовариства, розвиток механізмів взаємодії між індивідами, заснованих на біблійних засадах в інтерпретації проповідників того часу. На прикладі Сполучених Штатів Америки можна побачити, що, зародившись ще до виникнення самостійної політичної системи, релігійні організації продовжують здійснювати істотний, нехай і непрямий, вплив на весь політичний процес, активно взаємодіючи із суспільством і на сучасному етапі свого розвитку.

В доктрині є точка зору, згідно з якою особливість еволюції релігійних організацій в Сполучених Штатах Америки полягає у формуванні певного «балансу сил», при якому жодна з церков не може отримати повного домінування в поширенні своїх цінностей у суспільстві, що також визначає специфіку ролі релігійних організацій у політичному процесі [173, с. 399]. На наш погляд, наведена позиція є цілком виправданою, а формулювання щодо

«балансу сил» влучно відображає особливості відносин поліконфесійних релігійних елементів з державними інституціями Сполучених Штатів Америки. Саме через досягнення такого балансу, власне, і сформована нинішня модель взаємовідносин американських релігійних організацій та держави.

Так зване «релігійне відстоювання інтересів» як одна з форм діяльності релігійних організацій в Сполучених Штатах Америки включає в себе лобістську діяльність (вона визначена Податковою службою Сполучених Штатів Америки), а також будь-які інші способи впливу на громадську політику, на Білий Дім і федеральні агентства, судову тяганину для просування своїх політичних цілей, мобілізацію електорату і вплив на нього для виконання певних завдань. Зростання числа організацій, що представляють інтереси релігійних організацій сьогодні, вражає [174, с. 106].

У Сполучених Штатах Америки релігійні організації активно впливають на процес розроблення і прийняття політичних рішень. Водночас, незважаючи на велику кількість різних груп, що представляють інтереси в органах державної влади, дана діяльність має низку рис, що відрізняють церкву від інших лобістських структур [175, с. 18].

Це, насамперед, пов'язано із самою теологічною сутністю завдань та ідей, якими вони керуються. Окрім того, важливим стає вплив на громадську думку, коли релігійні групи, по суті, стають сполучною ланкою між виборцями та державними структурами.

Як і у випадку з лобістською діяльністю, виборчий процес передбачає коаліційну діяльність різних церков, об'єднаних за принципом підтримки тих чи інших принципів та ідеалів, які повинні бути реалізовані в політиці. Релігійні організації пропонують віруючим не тільки певний стиль мислення щодо поведінки тих чи інших кандидатів, але й різні види комунікації, інформації і т.д. Для Сполучених Штатів Америки є цілком прийнятною участь церкви у виборах на рівні сили, здатної стимулювати громадян до участі в них. Не маючи можливості заручитися прямою і офіційною підтримкою найбільших релігійних організацій, політичні діячі у своїй риторичі намагаються слідувати

сформованим моральним принципам, щоб забезпечити собі підтримку виборців із різних релігійних груп.

Разом з тим, незважаючи на досить консервативні позиції, релігійні організації не залишаються осторонь і від глобальних викликів сучасності. Проблеми навколишнього середовища, питання застосування новітніх технологій – усе це поступово входить до їх порядку денного. Зростає і роль церков як посередників між різними верствами населення, представників їхніх інтересів у владних структурах. Це є важливим, якщо врахувати зростання протиріч між різними культурами і національностями, які є невід'ємною частиною сучасних Сполучених Штатів Америки [176, с. 104].

У Сполучених Штатах Америки релігійні ідеї завжди були безпосередньо пов'язані з політичними і соціальними ідеалами країни і незмінно були частиною національної ідентичності, але не у формі конкретного віросповідання, а у вигляді «релігії в цілому». Даний зв'язок настільки міцно осів у американському суспільстві, що у певні періоди здійснював значний вплив на прийняття тих чи інших рішень державного значення.

Питання щодо конституційності згадування Бога у державних документах, а також національних символах було і залишається предметом багатьох судових справ. Зрозуміло, що дані проблеми набувають широкого суспільного розголосу, тому й активно обговорюються у численних джерелах.

Як уже згадувалось, девіз «В Бога ми віруємо» («In God we trust») друкується на грошових знаках Сполучених Штатів Америки і спрацьовує як національний. До того ж більшість американських громадян сприймає свою країну як Божу («God's own country»), а президентські промови традиційно закінчуються формулою «Бог благословляє Америку» («God bless America»). Закони багатьох штатів зобов'язують державні школи починати кожний навчальний день з виголошення учнями присяги вірності американському прапору. У тексті присяги є обов'язкова фраза – «під Богом» («under God») [177, с. 104].

На початку XXI століття в суді було визнано таким, що не суперечить Конституції, згадування Бога в тексті присяги американському прапору. Позивач М. Ньюдоу зі штату Каліфорнія не раз вимагав вилучити з присяги згадку про Всевишнього. Влітку 2002 року йому вдалося добитися підтримки в судах нижчої інстанції. Однак рішення на користь М. Ньюдоу викликало негативну реакцію Білого Дому та Конгресу, а відтак було опротестоване Міністерством юстиції у Верховному Суді [164, с. 183].

Прив'язка до державних символів окремих сакральних елементів є явищем неоднозначним і доволі спірним. Такі дії можуть як сприяти патріотизму, так і роз'єднувати суспільну думку та створювати конфліктні ситуації. Проте позиція влади Сполучених Штатів Америки є непохитною і спрямована на захист духовних цінностей, що пов'язані з вітчизняним державотворенням.

Деякі сучасні науковці небезпідставно стверджують, що Сполучені Штати Америки можна віднести до індиферентного типу світської держави. Індиферентний тип відображає активне бажання держави дистанціюватися від усіх релігійних об'єднань, забезпечувати неформальну заборону на будь-який прояв переваги певної релігії чи релігійного вчення над іншими подібними. У літературі дану модель іноді також позначають поняттям «світська або громадянська релігія» [178, с. 105].

Незважаючи на те, що населення Сполучених Штатів Америки є здебільшого віруючим (протестанти), спеціалісти відзначають з другої половини XX століття помітну тенденцію дехристиянізації судових рішень Верховного Суду Сполучених Штатів Америки, наприклад те ж саме встановлення заборони проводити молитву перед початком навчального заняття, заборони зображати біблійні мотиви на символах американської державності. При цьому багато християнських символів продовжують супроводжувати державну атрибутику Сполучених Штатів Америки, наприклад вступ на посаду Президента Сполучених Штатів Америки супроводжується клятвою на Біблії, засідання Конгресу відкривають християнські капелани.

Також, як відзначають сучасні науковці, прагнення індиферентного різновиду світської держави триматися осторонь від діяльності релігійних об'єднань, а також відсутність бажання вступати в партнерські відносини з ними демонструють певною мірою зневажливе ставлення держави до інтересів своїх громадян, особливо якщо це стосується багатонаціональних і багатоконфесійних країн, значна частина населення яких розділяє будь-які віросповідання [179, с. 39].

У зв'язку з цим індиферентна модель Сполучених Штатів Америки за своїми характеристиками є статичною, а не динамічною моделлю світської держави і тому умовно можна позначити її «крайнім» варіантом світської держави, тенденціями розвитку якої є можлива трансформація до моделі абстрагування держави та її інституцій від релігійних організацій.

Однак, незважаючи на культурно обумовлену тенденцію перебільшення людьми ролі релігії у своєму житті, Сполучені Штати Америки досі залишаються однією з найбільш релігійних країн західного світу. Головна історична відмінність Сполучених Штатів Америки від Європи – це те, що в Сполучених Штатах Америки з самого початку була проголошена «свобода віри» на відміну від «свободи від віри», що виникла в Європі в епоху Просвітництва [180, с. 4]. Дуайту Ейзенхауеру належать знамениті слова: «Наше правління не мало б ніякого сенсу, якби не ґрунтувалося на глибокій релігійній вірі – і мені все одно, на якій саме» [180, с. 19].

Сучасні розбіжності між релігійною ситуацією у Сполучених Штатах Америки та країнах Західної Європи лежать у декількох площинах. І однією з них є площина взаємовідносин держави та релігійних організацій. Вислів Д. Ейзенхауера наочно демонструє ставлення американської влади до церкви в цілому і відображає зміст політики Сполучених Штатів Америки в цьому напрямі.

Як вважають багато дослідників, приклад Сполучених Штатів Америки наочно демонструє, що релігійний вибір не тільки не послаблює, але, навпаки, підсилює роль релігії в суспільстві. На думку американської дослідниці

Н. Аммерман, люди, які обирають релігію або змішують різні традиції, анітрохи не менш релігійні, ніж ті, хто дотримується єдиної традиції, тому ідея про те, що плюралізм послаблює релігію і її вплив, піддається сумніву [181, с. 6]. Люди сьогодні самі конструюють свою соціальну реальність із наявних культурних елементів, і жодна сфера життя, в тому числі релігія, не відділена від усіх інших. «Такий «бріколаж» або «гібрид» може негативно впливати на окремі релігійні традиції і дійсно послаблює авторитет деяких з них, але це не означає, що він обов'язково послаблює присутність і вплив релігії і духовних чинників у житті індивідів у суспільстві в цілому» [181, с. 8]. Термін «бріколаж» (*bricolage*) був запроваджений французькою дослідницею Д. Ерве-Леже. Американський учений Р. Уатнау для опису аналогічного явища використовує поняття «клаптева релігія» (*patchwork religion*) [182, с. 108].

Організація помісних релігійних спільнот які конгрегації є найважливішим чинником «американізації» релігій. Як відзначає С. Уорнер, всі іммігрантські релігії в Сполучених Штатах Америки, незалежно від інституціональної форми в їх традиційних цивілізаціях прагнуть прийняти типову протестантську конгрегаційну форму [183, с. 78]. За словами Ж. Казанови, «так було зі старими іммігрантами, з католиками і євреями, і це відбувається з новими іммігрантами незалежно від того, чи мали вони до цього квазі-конгрегаційну форму, як мусульмани, або не мали традиції конгрегаціонізму, як буддисти або індуїсти. Усі релігійні спільноти в Америці прагнуть прийняти форму добровільної асоціації і стати некомерційними організаціями, якими керують миряни. Церкви, синагоги, храми, мечеті і т.д. прагнуть бути чимось більшим, ніж будинками молитви, і стати автентичними громадськими центрами, що мають різні види освітньої та соціальної діяльності» [184, с. 73].

Здійснивши науковий розгляд та аналіз сучасної правової моделі відносин релігійних організацій та держави в Сполучених Штатах Америки, слід зробити певні висновки. Отже, сучасна правова модель відносин релігійних організацій та держави в Сполучених Штатах Америки

сформувалася під впливом різноманітних чинників, що відображають її специфіку. Наразі дані взаємовідносини неоднозначно трактуються науковцями і не знайдено єдиного підходу щодо віднесення їх до тієї чи іншої відомої класичної моделі державно-церковних взаємовідносин. Поряд з цим американська модель характеризується тим, що релігійні елементи посідають чільне місце як у системі суспільних відносин загалом, так і в освітній та політичній сферах зокрема.

Аналізована проблематика має велике значення для сучасної світової правової доктрини і практики, адже глибоке дослідження даного питання дозволяє виокремити позитивні та негативні чинники моделі відносин держави та релігійних організацій в Сполучених Штатах Америки. Шляхом такого аналізу стають помітними законодавчі шляхи вирішення проблем, що виникають у даній сфері суспільного життя. Поряд із цим позитивний досвід та ефективні емпіричні елементи можуть бути доволі хорошим взірцем для інших держав, що знаходяться у пошуках найбільш прийнятної для власних культурних особливостей моделі відносин між державою та церквою.

Проведене дослідження взаємовідносин між державою та релігійними організаціями в Сполучених Штатах Америки є хорошим науковим підґрунтям для здійснення компаративного аналізу з аналогічними моделями у країнах Західної Європи. Таке порівняння дозволить сформувати цілісну картину про духовний та соціальний простір країн, віднайти спільні та відмінні риси між відносинами держави та релігійних організацій.

Висновки до розділу 2

1. Сучасні правові моделі відносин релігійних організацій та держави зарубіжних країн характеризуються широкою різноманітністю та залежать від низки факторів, серед яких: особливості історичного, культурного, духовного розвитку відповідної національності, форма політичного режиму держави,

конфесійна структура, позиція влади щодо церкви в цілому, взаємозв'язки соціальних та релігійних інститутів тощо.

2. Правова модель відносин державних інституцій і релігійних організацій у Франції є яскравим прикладом світської ліберальної держави. У цій країні проголошені фундаментальні права на свободу віросповідання, обмежено упереджене ставлення до представників різноманітних конфесій, за винятком територій Ельзасу та Мозеля. Поряд із цим держава не визнає жодну релігію домінуючою, не фінансує ніякі релігійні культу чи об'єднання, не надає церкві вагомих привілеїв.

3. Модель відносин між державою та релігійними організаціями в Італії характеризується гнучким регулюванням процедури створення та діяльності релігійних об'єднань. Незважаючи на те, що конституційними нормативно-правовими актами держави не встановлено домінуючої релігії, чільне місце посідає католицька церква, яка і справляє значний вплив на процес формування християнських релігійних груп та їх місце в церковній структурі.

4. У сучасній Греції сформована унікальна модель відносин держави з церквою. Незважаючи на те, що у Конституції підкреслено рівність релігій та віросповідань, особливе місце посідає православна церква. Це зумовлено у тому числі й ортодоксальністю та консерватизмом православних християнських традицій. Свята Гора Афон, яка є обителлю грецького православ'я, має особливий канонічний, територіальний, адміністративний та юридичний статус, що підкреслює її визначальне місце у світовому православ'ї.

5. Сучасна правова модель відносин релігійних організацій та держави в Сполучених Штатах Америки сформувалася під впливом різноманітних чинників, що відображають її специфіку. Наразі дані взаємовідносини неоднозначно трактуються науковцями і не знайдено єдиного підходу щодо віднесення їх до тієї чи іншої відомої класичної моделі державно-церковних взаємовідносин. Поряд із цим американська модель характеризується тим, що релігійні елементи посідають чільне місце як у системі суспільних відносин загалом, так і в освітній та політичній сферах зокрема.

РОЗДІЛ 3

ОПТИМІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНО-РЕЛІГІЙНОГО ПАРТНЕРСТВА В УКРАЇНІ

3.1. Сучасний стан нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій в Україні

Актуальність та своєчасність дослідження сучасного стану нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій в Україні зумовлені тим, що останнім часом спостерігається тенденція до наростаючого впливу діяльності релігійних організацій на суспільні відносини та державні процеси в Україні, прикладом чого є офіційне Звернення церков і релігійних організацій до українського народу від 30.09.2013 року за підписом голови Української православної церкви Митрополита Володимира (Сабодана), Предстоятеля Української православної церкви Київського патріархату Патріарха Філарета (Денисенка), Верховного архієпископа Української греко-католицької церкви Святослава (Шевчука), а також лідерів українських баптистів, п'ятидесятників, лютеран, іудеїв, мусульман і представників римо-католицької церкви щодо європейської інтеграції України [184].

Історично релігійні організації в Україні мали значний вплив на процес еволюції суспільства та розвиток держави, який проявлявся у консолідації українського громадянського суспільства, утвердженні його морально-духовного рівня, що підтверджується визнанням Віри Православної Східного Обряду державною релігією ще у тексті Конституції Пилипа Орлика (1710 рік) [185, с. 212].

Релігійні організації протягом усього періоду становлення України як держави та в часи незалежної України мають вплив не лише на духовне життя суспільства, але й виступають активним учасником у державних справах, що

обумовлює необхідність чіткого правового регулювання відносин між державними інституціями та релігійними організаціями.

Діяльність релігійних організацій, як інституцій колективного віросповідання, в правовому полі держави апріорі породжує існування відповідних суспільних відносин, що виникають, змінюються та припиняються у зв'язку зі здійсненням та реалізацією громадянами права на свободу совісті та віросповідання. Такі суспільні відносини, відповідно до вихідних принципів демократичної правової держави, головним серед яких є ознака високого нормативно-правового впорядкування суспільних відносин, потребують правового регулювання.

Відповідно до юридичної доктрини, для нормативного правового регулювання суспільних відносин, в тому числі відносин, що складаються у зв'язку із задоволенням релігійних потреб осіб, застосовується система правових приписів та юридичних засобів, які виражають волю держави та задекларовані у нормативно-правових актах. Таким чином, нормативно-правовий акт є основною ланкою у системі нормативно-правового регулювання суспільних відносин та, відповідно, відносин, що складаються у процесі провадження діяльності релігійними організаціями та державними інституціями.

Нормативно-правовий акт в теорії права [186, с. 273; 187, с. 108] розглядається як правовий акт, який приймається (видається) уповноваженим органом держави, органом місцевого самоврядування або безпосередньо народом і встановлює, конкретизує чи змінює або припиняє норми права, розрахований на неозначене коло осіб і неодноразове застосування.

У свою чергу, система нормативно-правових актів являє собою сукупність упорядкованих певним чином законів та інших нормативно-правових актів держави [188, с. 8–9]. Характерною рисою системи нормативно-правових актів є її обумовленість дією принципу верховенства права, який є однією з невід'ємних умов існування правової держави та становлення громадянського суспільства.

Нормативно-правовий акт, як вихідний елемент у системі нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій, у сучасній правовій системі України є першоджерелом у питанні регулювання та забезпечення реалізації основоположних прав людини і гарантування непорушності свободи совісті та можливості вільного вибору віросповідання.

Характеризуючи сучасний стан нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій, доцільно розглянути місце моральних норм у системі такого регулювання. Як відомо з історії становлення України як незалежної держави, релігійні норми мали значний вплив на формування як правової системи держави, так і норм права, що сьогодні відображається у тексті Конституції, а саме – преамбулі, а також у нормах трудового законодавства щодо визначення вихідними неробочими днями днів найбільших православних свят та надання за поданням релігійних громад інших конфесій особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні [189].

Релігійні норми визначаються як правила поведінки, установлені різними віросповіданнями, які є обов'язковими для виконання та слідування віруючими, що містяться в релігійних систематизованих збірниках, наприклад у таких книгах, як: Старий завіт, Новий завіт, Коран, Суна, Талмуд тощо, а також знаходять своє відображення у рішеннях зборів віруючих або духовенства [190, с. 98].

Змістом релігійних норм, на переконання дослідників даного питання, є реалізація релігійних потреб віруючих, що здійснюється за допомогою використання таких засобів як: переконання, виконання, дотримання і примус [191, с. 344].

Як правило, релігійні норми мають систематизований характер та становлять систему канонічного права відповідного віровчення, яка виступає регулятором суспільних відносин усередині релігійної організації та громади,

тобто даними релігійними нормами визначається внутрішній порядок організації та діяльності релігійних організацій, регламентуються відправлення обрядів, порядок церковної служби та інші внутрішньоконфесійні відносини.

У сучасній правовій доктрині вплив релігійних норм на нормативно-правове регулювання та забезпечення діяльності релігійних організацій і державних інституцій в Україні, у зв'язку з підвищенням ролі судової та законодавчої влади в державі та визнанням принципу верховенства права, який полягає у наданні пріоритету права перед іншими соціальними нормами, втратив суттєве значення.

Канонічні приписи у системі нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій орієнтовані на забезпечення і регулювання лише внутрішніх церковних справ та не мають юридично значущої сили в аспекті регулювання діяльності релігійних організацій і державних інституцій у правовому полі.

Саме сукупність нормативно-правових актів, що утворюють єдину внутрішньо узгоджену систему, забезпечує правове регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій в Україні. Нормативно-правові акти відповідно до правової доктрини класифікуються за такими критеріями, як: юридична чинність, або юридична сила, за якою вони поділяються на закони та підзаконні нормативні акти; сфера дії – загальні, спеціальні, локальні; характер волевиявлення – акти встановлення норм права, акти заміни норм права, акти скасування норм права та нормативно-правових актів; галузь законодавства – цивільні, кримінальні, адміністративні, кримінально-процесуальні та інші; суб'єкти нормотворчості в Україні – Верховна Рада України – закони і постанови; Верховна Рада Автономної Республіки Крим – постанови (з питань, що мають нормативно-правовий характер) / рішення (з питань організаційно-розпорядчого характеру); Президент України – укази (нормативні та ненормативні) / розпорядження; Кабінет Міністрів України – постанови і розпорядження; керівники міністерств і відомств – нормативні накази, інструкції, розпорядження, положення, вказівки міністра; Рада

Міністрів Автономної Республіки Крим – постанови, рішення і розпорядження; голови місцевих (обласних і районних) державних адміністрацій – розпорядження; місцеві ради народних депутатів, їх виконавчі комітети – рішення і нормативні постанови; керівники управлінь і відділень – нормативні накази; адміністрація державних підприємств, установ, організацій – нормативні накази, статuti, положення та інструкції [73, с. 315–316].

Серед ієрархічного поділу нормативно-правових актів за юридичною силою Основним Законом держави є Конституція України, відповідно до статті 8 якої в країні визнається і діє принцип верховенства права, Конституція України має найвищу юридичну силу, закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй [81].

Нормативно-правове регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій спрямовано на приведення суспільно важливої діяльності релігійних організацій та державних інституцій у правове русло держави, тобто регулювання діяльності з точки зору непорушення законів та правового порядку держави.

Відповідно предметом такого правового регулювання є суспільні відносини, у даному випадку відносини, що виникають у зв'язку з провадженням діяльності релігійними організаціями та державними інституціями у сфері гарантування реалізації права людини на свободу совісті і віросповідання та забезпечення релігійних прав особи.

Тобто нормативно-правовим регулюванням діяльності релігійних організацій та державних інституцій в Україні є здійснення державою, за допомогою юридичних засобів, впливу на суспільні відносини у сфері діяльності релігійних організацій та їх взаємодії з державними інституціями з метою упорядкування, охорони та розвитку забезпечення реалізації права особи на свободу совісті та віросповідання.

Багатоплановість та різноманітність віровчень, що є основою створення та існування різного роду релігійних організацій, обумовлює існування суспільних відносин у сфері забезпечення та гарантування реалізації прав на

свободу совісті та віросповідання, зумовлює специфіку їх правового регулювання, яка полягає в тому, що поряд із законами та нормативними актами використовуються різного роду концепції, стратегії та положення як регулятори даного роду відносин з метою максимального врегулювання та забезпечення діяльності релігійних організацій у правовому полі держави.

Для визначення особливостей сучасного стану нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій необхідно розглянути систему нормативно-правового регулювання діяльності вказаних інституцій із використанням ієрархічного критерію класифікації нормативно-правових актів відповідно до юридичної сили.

Отже, основним законодавчим актом, покликаним урегулювати діяльність релігійних організацій у правовому полі держави та визначити умови діяльності державних інституцій у сфері реалізації релігійних прав громадян, є Конституція України (далі – Конституція), яка проголошує обов'язок держави сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України [81].

Зазначене конституційне положення визначає обрану державою принципову модель вирішення національно-культурних, мовних, релігійних, етнічних та інших соціальних проблем, які обумовлені багатовіковою історією становлення української нації та збереження самобутності народу незалежно від правлячої владної системи.

Також, у рамках даного положення, конституційно визначаються характер та цілі здійснюваної державної політики щодо корінних народів і національних меншин зі встановлення режиму найбільшого сприяння з боку держави розвитку «етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності».

Указане конституційне положення визначає ідеологічний вектор розбудови системи нормативно-правових актів, що, зокрема, регулюють забезпечення гарантування реалізації релігійних прав особи, а також закладає

основи ставлення державних інституцій до діяльності релігійних організацій, що відображаються у всебічному сприянні діяльності релігійних організацій в Україні.

Крім того, положення статті 35 Конституції гарантують кожній особі право на реалізацію свободи світогляду і віросповідання, яке включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, а також безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність для задоволення релігійних потреб [81].

Таким чином, на найвищому законодавчому рівні встановлено принцип дотримання та гарантування реалізації прав на свободу совісті та віросповідання у будь-якій формі такої діяльності чи бездіяльності.

У статті 35 Конституції зазначено фундаментальний принцип діяльності релігійних організацій та державних інституцій, а саме дефініція частини 2 статті 35 визначає відокремлення церкви і релігійних організацій в Україні від держави, а школи – від церкви [81]. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави. Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльності будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії. Релігійні організації не мають права брати участі у діяльності політичних партій, надавати політичним партіям фінансової підтримки, висувати кандидатів до органів державної влади, вести агітацію або фінансувати виборчі кампанії кандидатів до цих органів, хоча кожний окремий священнослужитель як громадянин України має рівне з усіма іншими громадянами право на участь у політичному житті [192]. Релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації. Школа (державна система освіти) в Україні відокремлена від церкви (релігійної організації), має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії. Громадяни можуть здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з

іншими. Релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування. Батьки або особи, які їх замінюють, за взаємною згодою мають право виховувати дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова [193]. Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Релігійна організація не повинна втручатися у діяльність інших релігійних організацій, в будь-якій формі проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань [194].

Аналізуючи конституційний принцип відокремлення релігійних організацій та державних інституцій, варто наголосити на тому, що у сфері нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій застосовуються доктринально різні юридичні механізми та методи такого врегулювання їх діяльності. Так, щодо діяльності державних інституцій логічно застосовується метод авторитарного впливу або державно-владного (імперативного) регулювання, який заснований на правовій нерівності суб'єктів правовідносин, а щодо діяльності релігійних організацій – автономного (диспозитивного), що характеризується рівноправністю суб'єктів, юридичною незалежністю та саморегульованістю, в межах правової системи держави.

Декларований конституційний принцип відокремлення не означає відсутності будь-яких контактів, зв'язків між державою та церквою. Релігійні організації, як особлива форма громадських об'єднань, входять до складу загальної політичної системи суспільства та через своїх офіційних представників можуть брати участь у політичному житті у тих же формах, які припустимі для будь-яких звичайних (нерелігійних) громадських об'єднань, організацій.

Крім того, взаємодія релігійних та державних організацій досить чітко виявляється у співпраці у гуманітарній та соціальній сферах, наприклад спільна діяльність у питанні захисту материнства та дитинства, сирітства чи здійснення спільних заходів для збереження пам'яток історії і культури, допомога нужденним, соціально незахищеним громадянам, діяльність капеланів та діяльність з інших соціально важливих питань.

Відповідно до чинного законодавства релігійні організації, у випадку державної реєстрації, несуть однакові юридичні обов'язки поряд зі звичайними юридичними особами, зокрема обов'язок дотримання норм фінансового, цивільного, трудового законодавства, якщо у спеціальних нормах не встановлено іншого.

Стосовно відділення школи від церкви, як зазначено у частині 2 статті 35 Конституції, в аспекті нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій необхідно враховувати, що в рамках даної конституційної норми не визначено відділення релігійних організацій від загальної системи освіти, виходячи з чого релігійні організації можуть здійснювати освітню діяльність відповідно до статутних положень, але з урахуванням законодавства про освіту України.

Також слід мати на увазі, що у коментованому приписі термін «школа» трактується у широкому сенсі, тобто мова йде про будь-які державні навчальні та виховні заклади, починаючи з дошкільних дитячих установ і закінчуючи вищими навчальними закладами та закладами післядипломного навчання і перепідготовки кадрів [195].

На виконання та забезпечення реалізації конституційних приписів та дотримання єдиної структурної та ідеологічної побудови системи законодавства в Україні щодо питання відділення церкви від школи [196] дана позиція відображена у чинному Законі України «Про освіту».

Загалом питання щодо відділення релігійних організацій від державних інституцій та школи від церкви наразі залишається найбільш дискусійним, вирішення його потребує ґрунтовного дослідження співвідношення церкви,

релігійних організацій та держави в усіх сферах суспільного життя, зважаючи на принцип рівності всіх об'єднань громадян перед законом.

Отже, здійснюючи політику невтручання у діяльність релігійних організацій, держава забезпечує нейтралітет у питаннях світогляду й віросповідання, чим гарантує виконання зобов'язань із гарантування свободи віросповідання й водночас створює рівні умови для захисту прав і свобод усіх громадян.

Разом з тим конституційно закріплений принцип невтручання не впливає на об'єктивно зумовлену необхідність у застосуванні юридичних засобів та механізмів для забезпечення реалізації свободи віросповідання та діяльності релігійних організацій у правовому полі з метою недопущення порушення прав громадян та громадського порядку.

Серед основоположних нормативних актів, що регулюють діяльність релігійних організацій в Україні та визначають перелік основоположних прав і свобод людини, а також закріплюють їх юридичний зміст та підстави законного обмеження, а також встановлюють стандарти, до реалізації яких повинні прагнути всі народи і всі держави у забезпеченні свободи і рівності людини, є Загальна декларація прав людини.

Крім того, Загальна декларація прав людини є нормативним першоджерелом у питаннях регулювання діяльності релігійних організацій та забезпечення прав людини на свободу совісті та віросповідання, а також у вирішенні спорів з даного питання на національному та міжнародному рівнях.

Доцільно зазначити, що норми Декларації, які мають юридично закріплений статус міжнародно-правового звичаю, що за рахунок загального визнання державами та іншими суб'єктами міжнародного права набуває статусу та визнається міжнародно-правовою нормою, не лише мають пріоритет законодавчої ініціативи, але й виступають базисом для врегулювання відносин у сфері діяльності релігійних організацій та державних інституцій, тому що доктринально походять із визначеної у статті 1 глави 3 Статуту Організації

Об'єднаний Націй норми, а саме «заохочувати і розвивати повагу до прав людини та основних свобод» [193].

Таким чином, норми Декларації затверджують мінімальні стандарти захисту та гарантування прав і свобод людини, а також є фундаментальною основою для розбудови системи нормативно-правового забезпечення діяльності релігійних організацій та державних інституцій, що знайшло своє відображення і в системі нормативно-правових актів, що регулюють діяльність релігійних організацій та державних інституцій в Україні.

Умови діяльності релігійних організацій та державних інституцій визначені у Підсумковому документі Віденської зустрічі представників держав – учасниць наради за безпеку і співробітництво у Європі, яким на підставі загального значення прав людини і основних свобод, у тому числі свободи релігії і переконань, визначені принципи утворення релігійних організацій та їх правовий статус [195].

Варто зазначити, що систему нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій в Україні й систему забезпечення і гарантування релігійних прав громадян неодноразово визнавали однією з найліберальніших систем у Європі.

Таким чином, міжнародно-правові норми визначають правову основу діяльності релігійних організацій в правовому полі демократичної держави, акцентуючи увагу на забезпеченні права віруючих колективно сповідувати свою релігію і організовуватися для цього у традиційні церковні (ієрархічні та інституційні) структури.

Для врегулювання діяльності релігійних організацій та релігійної діяльності як такої, а також для ефективної реалізації та всебічного гарантування прав і свобод людини як засіб реалізації політики соціального партнерства між державою і релігійними організаціями та громадами Верховною Радою Української Радянської Соціалістичної Республіки 23 квітня 1991 року був прийнятий Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (далі – Закон) [50].

У рамках указанного спеціального Закону, що безпосередньо регулює діяльність релігійних організацій в Україні, законодавець не надає визначення поняття релігійної організації, а наводить лише перелік видів релігійних організацій, на які поширюється дія даного нормативно-правового акта.

Відповідно до частини 1 статті 7 Закону релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями) [50].

Наведений перелік релігійних організацій не забороняє релігійним організаціям за статутом мати свою традиційну назву, що додатково підтверджує мінімізацію державного втручання.

Діяльність релігійних організацій, відповідно до статті 7 Закону, спрямована на задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру. Організації діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми статутами (положеннями) [50].

Нормативно-правове регулювання діяльності релігійних організацій обумовлено та варіюється залежно від правового статусу та форми, в якій діє та чи інша релігійна організація, тому таке нормативно-правове регулювання априорі не може забезпечуватись за допомогою уніфікованого законодавчого акта, що приводить до комплексного регулювання діяльності релігійних організацій в Україні.

Обсяг прав релігійних організацій в Україні, що зумовлює особливість правового регулювання їх діяльності, залежить від обраного правового статусу та форми діяльності релігійних організацій, що наразі виражаються через діяльність таких організацій, як релігійна громада, релігійні управління і центри, монастирі та інші об'єднання відповідно до Закону.

У Законі України «Про освіту» у статті 9 вказується, що навчальні заклади в Україні незалежно від форм власності відокремлені від церкви

(релігійних організацій), мають світський характер, крім навчальних закладів, заснованих релігійними організаціями [192].

Тобто правовий аналіз зазначеної норми Закону «Про освіту» зводиться до того, що релігійні організації є відокремленими лише від навчальних закладів України, визначених законодавчо, але не є відокремленими від усієї національної системи освіти.

Питання нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій у сфері господарювання врегульовується нормами Господарського та Податкового кодексів України, де визначається правовий статус релігійної організації в правовому аспекті та встановлюються умови провадження господарської діяльності такими суспільними інституціями.

Зокрема, нормами Господарського кодексу України визначено релігійні організації унітарним підприємством, яке засновується на власності релігійної організації для здійснення господарської діяльності, з метою виконання її статутних завдань [197].

Щодо пільги для зареєстрованих релігійних організацій відповідно до встановленого законом порядку згідно зі статтею 282 Податкового кодексу України вони звільняються від сплати податку за земельні ділянки, надані для будівництва і обслуговування культових та інших будівель, необхідних для забезпечення діяльності релігійних організацій України, статути (положення) яких зареєстровано у встановленому законом порядку [198].

Решта питань, що виникають у процесі провадження господарської діяльності релігійними організаціями, урегульовуються відповідно до загальних правових приписів за аналогією щодо діяльності юридичної особи.

Таким чином, нормативно-правове регулювання діяльності релігійних організацій в Україні прямо залежить від обраної організаційної форми провадження релігійної діяльності кожної релігійної організації, тому що обумовлює добровільність як реєстрації такої діяльності, так і взаємодії з державними інституціями. Наприклад, існування релігійної організації у формі релігійної громади, за бажанням такої громади, здійснюється автономно від

держави, але в межах, передбачених Конституцією, та не підлягає будь-якому регулюванню з боку держави, якщо така діяльність не порушує встановленого у державі правого та суспільного порядку.

Враховуючи діяльність релігійних організацій у вказаному руслі, для мінімізації випадків зловживання свободою віросповідання та релігійної діяльності в сучасній системі нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій передбачено функціонування державного органу в системі органів виконавчої влади, який «реалізує державну політику у сфері релігії, забезпечує проведення державної політики щодо релігій та церкви» [50].

Відповідно до Указу Президента України від 9 грудня 2010 року № 1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» таким центральним органом виконавчої влади є Департамент у справах релігій і національностей Міністерства культури України [199].

Крім того, Указом Президента України № 388/2011 затверджено Положення про Міністерство культури України, згідно з пунктом 1 якого Міністерство культури України є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері релігії [200].

Усі інші державні інституції, що покликані здійснювати державний контроль за додержанням законодавства про свободу совісті та забезпеченням реалізації релігійних прав особами, зокрема органи прокуратури, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, провадять указану діяльність у межах своєї компетенції [201].

Відсутність чіткого нормативного визначення меж компетенції державних інституцій щодо проведення вказаного контролю виводить контролюючі повноваження за межі дії законів, відсилаючи до підзаконних актів (насамперед, до указів Президента України), якими деталізується компетенція органів виконавчої влади [202; 203].

Основними функціями Міністерства культури України, які покладені на Департамент у справах національностей та релігій, у контексті реалізації

державної політики у сфері державно-конфесійних відносин, а також щодо регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій є проведення державної реєстрації статутів релігійних організацій, а також змін і доповнень до них, а також забезпечення релігієзнавчої експертизи за участю представників релігійних організацій та відповідних спеціалістів тощо [204].

8 червня 2015 року Президент України підписав Закон, що врегульовує діяльність священнослужителів (капеланів) в установах Державної пенітенціарної служби. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності священнослужителів (капеланів) в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України» був прийнятий Верховною Радою України 14 травня 2015 року. Закон урегульовує питання діяльності священнослужителів у пенітенціарній системі, а саме: запроваджує душпастирську опіку засуджених та осіб, взятих під варту, здійснення якої покладається на священнослужителів (капеланів), уповноважених релігійними організаціями, статuti яких зареєстровані у встановленому законом порядку. Закон також закріплює недоторканність і охорону законом таємниці сповіді засуджених та осіб, взятих під варту [205].

Отже, реалізація нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій здійснюється за допомогою інституту державної реєстрації статутних положень, у яких визначається та регламентується діяльність релігійної організації в межах правового поля держави.

Загалом реалізація конституційного принципу відокремлення держави від релігійних організацій та встановлена ліберальна демократична система нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій в Україні обумовлює існування у суспільстві двох незалежних інституцій, які діють на паритетних засадах, що логічно приводить до необхідності урегулювання відносин між ними не лише законом, який в односторонньому порядку приймає держава, але й на основі договору, що відображається у концепції державно-церковних відносин.

Виділимо такі особливості сучасного стану нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій в Україні:

1) є різновидом соціального регулювання, за допомогою якого відносини між релігійними організаціями та державними інституціями набувають певної правової форми;

2) має конкретно визначений та цілеспрямований характер, тобто спрямоване на регулювання діяльності зареєстрованих релігійних організацій та державних інституцій та задоволення їх законних інтересів;

3) здійснюється за допомогою правових засобів, системи нормативно-правових актів, які забезпечують його ефективність, а також гарантує доведення норм права до їх виконання, що забезпечує урегулювання діяльності релігійних організацій у правовій площині демократичної держави;

4) знаходиться в прямій залежності від концепції взаємовідносин між релігійними організаціями та державою;

5) у сфері нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій, а також державно-церковних відносин, окрім виключних випадків, діє принцип невтручання, що нівелює можливість прямого впливу на релігійні організації з боку державних інституцій та участь релігійних організацій у державних справах;

6) існує відокремлення світської та духовної освіти;

7) застосовується договірна форма для регулювання відносин між державними інституціями та релігійними управліннями та центрами, але у рамках діючого законодавства не визначено, в якій формі здійснюється така домовленість. Указана прогалина в законодавчому регулюванні діяльності релігійних управлінь та державних інституцій зумовлює необхідність розроблення методичних рекомендацій щодо регулювання вказаних відносин на договірних засадах;

8) державні інституції не користуються методами державно-правового контролю або примусу щодо регулювання діяльності релігійних організацій,

якщо така діяльність не порушує законів держави та встановленого суспільного порядку;

9) згідно з чинним законодавством здійснюється не для забезпечення контролю з боку держави за діяльністю релігійних організацій та державних інституцій, а для гарантування дотримання ними законодавства щодо реалізації гарантування релігійних прав особи;

10) відділення внутрішньоцерковного або канонічного нормативного регулювання діяльності релігійних організацій від нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій у правовому полі держави обумовлює підпорядкованість релігійних організацій двом нормативним системам, які регулюють внутрішні та зовнішні відносини у процесі провадження релігійної діяльності;

11) існує варіативність нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій залежно від обраної організаційної форми реалізації такої діяльності безпосередньо релігійними організаціями;

12) нерозривний зв'язок нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій з релігією та віровченнями – так дана специфічна ознака виявляється у конституційному приписі моральної відповідальності державних діячів та політиків перед Богом.

За допомогою нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій в Україні забезпечується концептуальний принцип дотримання та всебічного гарантування реалізації основоположних прав і свобод людини і громадянина, що є запорукою законодавчої адаптації та сутнісного переходу держави до європейського демократичного, правового типу.

Сучасний стан нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій в Україні в цілому можна охарактеризувати через концептуальне поєднання у «багатогалузевості» досліджуваних відносин правового та договірних методів правового регулювання, які доктринально базуються на нормах міжнародного та

національного законодавства й відображають фундаментальний принцип невтручання у поєднанні з максимальним сприянням у діяльності релігійних організацій та державних інституцій у забезпеченні та гарантуванні реалізації прав людини на свободу совісті та віросповідання.

3.2. Партнерство релігійних організацій і державних інституцій у соціальній та гуманітарній сферах

У сучасних умовах глобального євроінтеграційного процесу в Україні та систематичного конструктивного приведення законодавства до стандартів Європейського Союзу до такого процесу адаптації залучається й громадянське суспільство, тому що відповідно до фундаментального принципу діяльності держави, як суспільного інституту, саме суспільство є першоджерелом та безпосереднім носієм влади, за станом розвитку якого можна простежити етапи трансформації держави у правовому та демократичному аспектах. Тому закономірним та прогнозованим є процес інтегрування європейських принципів та цінностей у громадянське суспільство в Україні, що зумовлює якісні зміни саме в соціальній та гуманітарній сферах суспільного життя.

Проте, незважаючи на безумовну демократичність та лояльність українського суспільства до всіх форм самовираження особистості, неминучою видається переоцінка цінностей в аспекті соціально-релігійного самовизначення особистості в Україні.

Історично зумовлений факт існування релігійних організацій у структурі світської держави, перш за все, обумовив інтегрування релігійних організацій в структуру соціуму, та, як наслідок такої інтеграції, у процесі еволюції та розвитку релігійно-церковних організацій та держави переформатування державно-релігійних відносин зумовило участь більшості релігійних організацій у процесі вирішення нагальних суспільних проблем у різних сферах суспільного життя держави.

Особливої актуальності набуває питання якісної та ефективної співпраці релігійних організацій і державних інституцій у різних сферах, перш за все соціальній та гуманітарній. Взаємодія релігійних організацій і державних інституцій сприяє формуванню нових передумов для реалізації прав та свобод людини, а також удосконаленню механізму реалізації існуючих конституційних норм відносно особистості людини як найвищої соціальної цінності.

У сучасних перехідних умовах становлення України релігійні організації, збільшивши рейтинг народної довіри, набули статусу активного суб'єкта у суспільно-політичному житті держави, що, відповідно, зумовило активізацію співпраці з державними інституціями.

В липні 2015 року виповнилося рівно тисячу років від дня смерті святого рівноапостольного князя Володимира Великого. У зв'язку з цим чинний Президент України Петро Порошенко 25 лютого 2015 року видав Указ, у якому підкреслено важливість прийняття християнства для розвитку українського суспільства як невід'ємної частини європейської цивілізації, а Володимира Святославича охарактеризовано як видатного державного та політичного діяча, творця середньовічної європейської держави Київської Русі [202]. Таким чином, це ще раз актуалізує тематику зміцнення партнерських взаємовідносин держави та релігійних організацій.

Загалом, аналізуючи законодавчо закріплені та звичаєві принципи співпраці релігійних організацій та державних інституцій, можна дійти висновку, що сучасна українська модель державно-церковних відносин ґрунтується на визнанні правової рівності державних інституцій і релігійних організацій, як суб'єктів державно-церковних відносин, кожен із яких діє в межах своєї компетенції, взаємно підтримуючи один одного.

В аспекті практичної реалізації спільної діяльності релігійних організацій та державних інституцій конституційно закріплений принцип відділення релігійних організацій від держави трактується виходячи з парадигми не абсолютизованого розуміння відокремлення релігії та релігійних організацій в усіх сферах суспільного життя, в тому числі унеможливлення взаємодії з

державою, а з позиції встановленого принципу партнерських відносин, при збереженні принципу рівності релігійних організацій та державних інституцій, що передбачає лише певний поділ сфер компетенції релігійних організацій (церкви) і держави (влади), із законодавчо закріпленою умовою невтручання у внутрішні справи один одного [206].

Загалом співпраця релігійних організацій та державних інституцій доктринально походить із приписів світових релігій (буддизму, християнства, ісламу), в яких спільним є визначення соціально значущої роботи як обов'язку об'єднання віруючих, виконання якого засвідчує про відповідальність конфесії перед тією спільнотою, серед якої вона поширює своє вчення [207].

Державні інституції в межах своєї компетенції та дотримуючись сучасних вимог соціуму всебічно підтримують програми спільної діяльності з релігійними організаціями, серед яких найчисельнішими, відповідно до Звіту про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2014 рік Державного департаменту у справах національностей та релігій, в Україні є:

Українська православна церква;

Українська греко-католицька церква;

Українська автокефальна православна церква; римо-католицька церква [206].

Враховуючи багатоконфесійність та різноманітність релігійних течій на території України, з метою спільної координації та встановлення принципової єдності у виконанні спільних завдань та для визначення концептуальних засадничих основ взаємодії релігійних організацій з державними інституціями у грудні 1996 року була утворена Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій, до складу якої увійшли основні релігійні організації України, статuti яких зареєстровані у встановленому законодавством порядку [208]. Таким чином, Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій представляє інтереси релігійних організацій у відносинах з державними інституціями та найчастіше виступає стороною у договірних відносинах, але це не впливає на можливість кожної релігійної організації незалежно від Всеукраїнської Ради

Церков і релігійних організацій укладати договори і угоди з державними інституціями. Напрямок ефективної взаємодії між релігійними організаціями та державними інституціями був утверджений ще майже 20 років тому і донині є актуальним для розвитку суспільства.

До основних принципів діяльності Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій належить: функціонування на засадах рівності і рівноправ'я, поваги до внутрішніх настанов і традицій усіх діючих в рамках Конституції України релігійних організацій, крім того, Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій є незалежною від органів державної влади України, політичних партій, інших громадських формувань та їх керівних органів. Всеукраїнську Раду Церков і релігійних організацій створено з метою координації міжцерковного діалогу як в Україні, так і за її межами, участі в розробленні проектів нормативних актів з питань державно-конфесійних відносин, здійснення комплексних заходів добродійного характеру [206]. У державно-церковних відносинах з питань співпраці релігійних організацій та державних інституцій сторонами договірних відносин, як правило, виступають відповідні уповноважені органи державної влади, з одного боку, та Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій чи конкретні релігійні організації – з іншого.

Відтак основними сферами співпраці релігійних організацій і державних інституцій, які досить чітко визначені в Основах соціальної концепції Української Православної Церкви та концептуально окреслюють найбільш значущі з них, а також визначають стратегічний вектор розвитку такої співпраці, є:

- миротворство на міжнародному, міжетнічному та громадянському рівнях, сприяння порозумінню й співробітництву між людьми, народами та державами; турбота про збереження моральності в суспільстві;
- духовні, культурні, моральні та патріотичні освіта й виховання;
- справи милосердя та благодійності, розвиток спільних соціальних програм;

- збереження, відродження й розвиток історичної та культурної спадщини, включаючи турботу про охорону пам'яток історії і культури;
- діалог з органами державної влади будь-яких гілок і рівнів з питань, значущих для церкви й суспільства, у тому числі у зв'язку з виробленням відповідних законів, підзаконних актів, розпоряджень і рішень;
- піклування про воїнів і співробітників правоохоронних установ, їхнє духовно-моральне виховання;
- робота з профілактики правопорушень, піклування про осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі; наука, включаючи гуманітарні дослідження;
- охорона здоров'я;
- культура і творча діяльність;
- робота церковних і світських засобів масової інформації;
- діяльність з охорони навколишнього середовища; економічна діяльність на користь церкви, держави й суспільства;
- підтримка інституту сім'ї, захист материнства й дитинства;
- спротив діяльності псевдорелігійних структур, небезпечних для особи й суспільства [208, с.17].

Враховуючи досить широку соціальну та гуманітарну сферу, в якій взаємодіють релігійні організації та державні інституції, розглянемо найбільш суттєві сфери та напрями такої співпраці, серед яких: питання взаємодії релігійних організацій (церкви) та Збройних Сил України (зокрема, армії); питання співпраці Державної пенітенціарної служби України з релігійними організаціями; питання щодо світської та духовної освіти та співпраця релігійних організацій з Міністерством освіти і науки України; проблема представлення релігійних організацій в медичних закладах та, відповідно, взаємодія з Міністерством охорони здоров'я України; діяльність релігійних організацій в аспекті взаємодії з Уповноваженим Президента України з прав дитини.

Питання співпраці між релігійними організаціями та Збройними Силами України, а саме взаємодії армії і релігійних організацій, у рамках задоволення релігійних потреб віруючих військовослужбовців, кількість яких, за даними соціологічних досліджень в зоні АТО щоденно збільшується, наразі є одним із найбільш актуальних.

В аспекті активізації військово-релігійних відносин, шляхом максимального використання у межах чинного законодавства потенціалу українських церков та релігійних організацій, для забезпечення конституційного права особового складу на свободу совісті та віросповідання, зміцнення обороноздатності України між Міністерством оборони України та уповноваженими представниками головних церков та релігійних організацій (Українська православна церква, Українська греко-католицька церква, римо-католицька церква, Українська автокефальна православна церква, Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів та Духовне управління мусульман України) був підписаний Меморандум про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України [209].

Як консультативно-дорадчий орган у контексті співпраці Збройних Сил України та релігійних організацій при оборонному відомстві наказом Міністерства оборони України від 7 березня 2009 року № 115 створено Раду у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України. До основних завдань діяльності Ради віднесено забезпечення співпраці різних конфесій і сприяння практичній реалізації становлення інституту військового духовенства (капеланства) в Україні [210].

Разом з тим нормами спеціального законодавства, а саме Законом «Про військовий обов'язок і військову службу» передбачено, що військова служба в Україні організовується з дотриманням конституційної вимоги про відокремлення церкви і релігійних організацій від держави [211].

У зазначеному аспекті, з дотриманням конституційного принципу відокремлення, що розглядається з позиції широкого тлумачення, в межах

якого не виключається можливість співпраці між державними інституціями та релігійними організаціями, в тому числі між військовими формуваннями та церквою, наразі співпраця між релігійними організаціями та військовими формуваннями реалізуються через використання інституту договору.

Так, для забезпечення та гарантування права на свободу совісті і віросповідання військовослужбовців та зважаючи на доктринальні основи договірних відносин, які перш за все базуються на свободі договору, з метою недопущення стихійності у сфері взаємодії з представниками різних релігійних організацій та нетрадиційних вчень з питання врегулювання механізму задоволення релігійних потреб віруючих військовослужбовців у рамках Міністерства оборони України прийнято Директиву «Про впорядкування питань задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних Сил України» [212].

Положення зазначеної Директиви чітко регламентують форми, у яких може проводитись співпраця між релігійними організаціями та військовими формуваннями, а також передбачають створення в структурі Департаменту гуманітарної політики Міністерства оборони України сектору роботи з релігійними організаціями.

Основна мета співпраці релігійних організацій та військових формувань, що виражена у задоволенні релігійних потреб військовослужбовців, досягається за допомогою діяльності релігійних організацій у межах військових частин, чи інших військових формувань та в основному проводиться у формі організації святкування релігійних свят, проведення богослужінь та інших релігійних обрядів, роз'яснення суті і змісту священних книг, релігійних свят для військовослужбовців та працівників Збройних Сил України.

Таким чином, співпраця релігійних організацій та військових формувань ґрунтується на засадах договірних відносин, які, враховуючи специфіку сфери, регламентуються та визначаються локальними нормативно-правовими актами. Так, допуск духовенства і представників релігійних організацій на територію військових частин здійснюється у встановленому порядку з

дотриманням вимог щодо охорони державної таємниці, що реалізується за допомогою використання договірних форм співпраці, які відповідно до доктринальних основ договірного співробітництва можуть мати як усну, так і письмову форму вираження.

Крім того, право військовослужбовців мати можливість реалізувати свої релігійні потреби при військових формуваннях передбачено у статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», де визначено, що «командування військових частин надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів», а піклуватися про духовний розвиток підлеглих віднесено до обов'язків командирів, а у статті 6 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» зазначено, що «військовослужбовці вправі сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні обряди, відкрито висловлювати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання. Ніхто не має права перешкоджати задоволенню військовослужбовцями своїх релігійних потреб» [213].

Тобто в зазначеному аспекті співпраця мілітарних структур з релігійними організаціями зумовлена зобов'язанням командирів військових формувань створити належні умови для духовно-релігійного розвитку підлеглих, що, фактично, визнає залежність якості виконання завдань, що покладені на Збройні Сили України, від морально-психологічного стану військовослужбовців, який, зокрема, обумовлюється можливістю реалізації та задоволення релігійних потреб через виконання культових дій, спілкування зі священнослужителем тощо.

У свою чергу, неналежний рівень розвитку духовності військовослужбовців зумовлює існування в межах військових формувань ряду нестатутних відносин, що призводить, зокрема, до розкрадання державного майна, проблеми забезпечення збереження зброї, охорони життя і здоров'я особового складу, існування «дідівщини» та ряду інших протиправних, аморальних дій [214, с.14].

Тому, визнаючи необхідність вирішення питання щодо всебічного забезпечення права військовослужбовців та духовний розвиток, з метою вдосконалення механізмів задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних Сил України, визначення методологічних і методичних засад цієї діяльності, створення в майбутньому інституту військового духовенства Міністерством оборони України затверджено Наказ № 220, яким визначено Концепцію душпастирської опіки у Збройних Силах України [215].

Доцільність подальшого розроблення моделі інституту військового капеланства та повноцінного впровадження в структуру оборонного відомства обумовлена тим, що капелан, крім провадження так званих церковних обов'язків відповідно до канонічних догм конфесійної належності, проводить досить важливу виховну та дисциплінарну роботу з військовослужбовцями, використовуючи засоби духовного впливу, що підвищує загальний морально-етичний та культурний рівень військових.

Крім того, варто зазначити, що в аспекті співпраці релігійних організацій та державних інституцій, в особі Збройних Сил України, при запровадженні роботи капеланів при збройних формуваннях на капелана може бути покладена функція виконання ролі так званого цивільного контролю у мілітарних структурах, що сприятиме максимально ефективній ліквідації проявів корупційної діяльності та зловживання владою. В перспективі такого постійного духовного представництва та розвитку військово-церковних відносин до функціональних обов'язків капелана, в межах відповідного військового формування, доцільно віднести виконання ролі медіатора, що дозволить вирішувати поточні конфліктні ситуації у найбільш сприятливих цивільних умовах.

У сучасних умовах законодавчого закріплення моделі співпраці релігійних організацій та державних інституцій зі Збройними Силами України, як органом, що є структурним елементом виконавчої влади і на який покладено державні функції захисту суверенітету та територіальної цілісності, релігійні організації укладають двосторонні договори та угоди, в яких додатково

визначається правовий статус військового капелана на території, підвідомчій відповідному органу військового управління, що виступив однією зі сторін домовленості, також на договірних засадах забезпечується проведення лекцій та інших освітніх програм, а також узгоджуються умови проведення релігійних ритуалів, як освячення чи благословення військового формування та частини.

Таким чином, незважаючи на де-юре відсутність капеланів у штатному складі військових формувань, в Україні співпраця між релігійними організаціями та державними інституціями в оборонній галузі здійснюється в договірних формах, що де-факто забезпечує реалізацію релігійних прав військовослужбовців.

Отже, питання духовного відродження армії, забезпечення реалізації релігійних прав військовослужбовців на основі впровадження інституту капеланства, договірне регулювання відносин між військовими формуваннями та релігійними організаціями наразі є основними аспектами у їх спільній діяльності, які виявляються у гарантуванні можливості військовослужбовцям у вільний від служби час задовольняти свої релігійні потреби в розташованих поряд релігійних культових закладах; створенні спеціальних культових споруд, де запрошені священики на договірних засадах могли б здійснювати богослужіння.

Питання доцільності запровадження інституту капеланства виникає і в рамках співпраці між Державною пенітенціарною службою з релігійними організаціями, яка обумовлена необхідністю дотримання встановлених міжнародних мінімальних правил та стандартів поведінки з ув'язненими в аспекті гарантування можливості задовольняти релігійні потреби ув'язнених відповідно до їх віросповідання [216].

Співпраця Державної пенітенціарної служби та релігійних організацій в Україні у формі пенітенціарного або тюремного капеланства наразі здійснюється на договірних засадах [217], з урахуванням міжнародного та національного законодавства, що забезпечує дотримання конституційного принципу відокремлення держави від церкви та разом з тим гарантує всебічну

реалізацію основоположних прав людини щодо свободи віросповідання [218, 219].

Важливо в аспекті дослідження звернути увагу на громадські ради як представників держави. Процес створення громадських рад при органах виконавчої влади в Україні був достатньо тривалим. Так, їх створення передбачалося ще постановою Кабінету Міністрів України «Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 26 листопада 2009 року № 1302 [220]. Проте Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 року № 1085 вніс у процес створення громадських рад певні корективи: створення громадських рад при більшості міністерств та інших центральних органах виконавчої влади передбачалося дещо пізніше [221]. 3 листопада 2010 року була прийнята постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» № 996, якою було передбачено проведення протягом трьох місяців установчих зборів за участю інститутів громадянського суспільства для утворення громадських рад при центральних і місцевих органах виконавчої влади та забезпечення їх функціонування [222]. На виконання вимог вказаної постанови, згідно із загальнонаціональним звітом з моніторингу формування громадських рад при центральних та місцевих органах виконавчої влади, підготовленим Українським незалежним центром політичних досліджень, вже станом на 1 жовтня 2011 року було сформовано 566 громадських рад із 608 необхідних (тобто 93 %), а саме: 9 – на рівні міністерств; 28 – на рівні центральних органів виконавчої влади; 27 – на рівні обласних державних адміністрацій, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій; 487 – на рівні районних державних адміністрацій; 14 – на рівні районних державних адміністрацій у містах Києві та Севастополі [223]. Сьогодні, за даними досить потужного інформаційного порталу – офіційного сайту громадських рад України, вже розпочали свою діяльність громадські ради другого скликання

[224]. Ураховуючи беззаперечно важливу роль, яка, відповідно до чинного законодавства, покладається на громадські ради при органах виконавчої влади та представників громадських об'єднань зокрема, що входять до їх складу, в механізмі забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики доцільно визначити правовий статус цих відносно нових для вітчизняної практики публічного адміністрування утворень та ступінь участі у їх діяльності представників громадських об'єднань [224].

У системі громадських рад функціонує також Рада голів громадських рад при органах виконавчої влади, яка відповідно до пункту 1 Положення про Раду голів громадських рад при органах виконавчої влади, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 червня 2012 року № 658, є тимчасовим консультативно-дорадчим органом Кабінету Міністрів України, утвореним з метою налагодження взаємодії між Кабінетом Міністрів України та громадськими радами при міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київській та Севастопольській міських держадміністраціях [225]. До її складу входять заступник керівника Секретаріату Кабінету Міністрів України (голова Ради), перший заступник Міністра юстиції, перший заступник Голови Нацдержслужби, перший заступник Голови Держкомтелерадіо, голови громадських рад при органах виконавчої влади (за згодою), заступник директора Департаменту інформації та комунікацій з громадськістю Секретаріату Кабінету Міністрів України (секретар Ради) [225].

Відповідно до пункту 6 Типового положення до складу громадської ради можуть бути обрані представники громадських, релігійних, благодійних організацій, професійних спілок та їх об'єднань, творчих спілок, асоціацій, організацій роботодавців, недержавних засобів масової інформації та інших непідприємницьких товариств і установ, легалізованих відповідно до законодавства України (тобто інститутів громадянського суспільства). Вказана норма є недосконалою, оскільки не визначає чіткий перелік громадських утворень, які можуть входити до складу громадських рад при органах

виконавчої влади, а також містить низку суперечливих положень. Наприклад, представники недержавних засобів масових інформації можуть бути членами громадських рад, проте переважна більшість з них зареєстрована як суб'єкти підприємницької діяльності, тому їх не можна відносити до непідприємницьких товариств і установ. Відповідно до чинного законодавства до непідприємницьких товариств належать кредитні спілки, виробничі кооперативи, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, які створюються як шляхом об'єднання фізичних осіб, так і їхнього майна. У зв'язку з наведеним виникає питання про те, чи варто вважати їх інститутами громадського суспільства та надавати їм право представляти інтереси громадськості всієї держави або окремого регіону. До неприбуткових товариств також належать політичні партії в Україні, які, беззаперечно, є інститутом громадського суспільства, проте аналіз складу сучасних громадських рад свідчить, що представники політичних партій до них не входять при відсутності такої заборони на рівні законодавства. Цей факт варто вважати суттєвим недоліком діяльності сучасних громадських рад, оскільки участь політичних партій у вказаній діяльності як досить активних громадських об'єднань, які мають за мету отримати політичну владу, має сприяти розвитку вказаної діяльності, участь в якій для маловідомих політичних партій може стати досить ефективним способом демонстрації їхньої реальної активності поза виборчим процесом [226, с. 41–42].

Суттєвим недоліком як Типового положення, так і загалом чинного законодавства України у сфері діяльності громадських об'єднань варто вважати відсутність єдиного терміна для позначення різноманітних утворень, у які добровільно задля досягнення спільної мети неприбуткового характеру об'єднуються фізичні або юридичні особи. У чинному законодавстві та юридичній науці з указаною метою використовується значна кількість термінів: «громадські формування», «неприбуткові організації», «неурядові організації», «громадські об'єднання», «некомерційні організації», «недержавні організації», «об'єднання громадян», «третій сектор». Типове положення пропонує

використовувати ще один термін – «інститути громадського суспільства». Чітке визначання та розуміння переліку громадських утворень, які входять до його складу, відсутні. З метою вирішення вказаної проблеми варто на рівні Закону України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 року, інших підзаконних актів у цій сфері, у тому числі й на рівні Типового положення, забезпечити використання єдиного терміна для позначення всіх неурядових добровільних громадських утворень неприбуткового характеру. Для вирішення вказаного питання варто використовувати термін «громадські об'єднання». У зв'язку з цим до пункту 6 Типового положення варто внести зміни, передбачивши, що склад громадських рад формують громадські об'єднання та недержавні засоби масової інформації, відмовившись від використання терміна «інститути громадського суспільства» [227, с. 27–28].

При цьому в загальних положеннях Закону України «Про громадські об'єднання» варто передбачити норму, яка б визначала три види громадських об'єднань в Україні: політичні партії, громадські організації, інші громадські об'єднання, статус яких визначений спеціальними законами (професійні спілки, громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону, творчі спілки, окремі види релігійних організацій, організації роботодавців, благодійні товариства, торгово-промислові палати, Товариство Червоного Хреста України). Вказані зміни сприятимуть чіткому усвідомленню переліку організацій, представники яких можуть входити до складу громадських рад, що стане одним із чинників підвищення рівня ефективності діяльності останніх. Таким чином, на громадські ради при органах виконавчої влади, згідно з чинним законодавством, покладено виконання беззаперечно важливого завдання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики [227, с. 28–29].

Проте нагальною є потреба підвищення ефективності їх діяльності, оскільки переважна більшість створених громадських рад в Україні є надзвичайно пасивними, при цьому чинником вказаної пасивності є і органи виконавчої влади, які не звертають належної уваги на необхідність активізації

діяльності громадських рад, і самі громадські об'єднання, представники яких входять до складу громадських рад лише з метою підвищення власного іміджу або покращення репутації їхніх громадських об'єднань, однак їхня діяльність у радах завершується вже на стадії вступу [227, с. 30–31].

Саме відсутність універсального правового механізму, який регулює відносини щодо співпраці релігійних організацій та пенітенціарних установ, незалежно від конфесійної належності та з максимальним нівелюванням людського фактору, призводить до ситуації, в якій надається привілейоване становище тій чи іншій релігійній організації у сфері тюремного служіння.

Тому запровадження інституту капеланства як окремої структурної одиниці при Всеукраїнській Раді Церков і релігійних організацій, з розробленням методичних рекомендацій щодо механізму здійснення тюремного служіння як одного з видів духовного представництва та визначенням статусу капелана при пенітенціарних установах, є дієвим способом урегулювання питання щодо практичного забезпечення реалізації релігійних прав осіб у попередньому ув'язненні та у місцях позбавлення волі.

Наразі із законодавчими ініціативами щодо вироблення пенітенціарної політики, підвищення гарантій дотримання права засуджених та ув'язнених на свободу віросповідання виступає Українська міжконфесійна християнська місія «Духовна і благодійна опіка у місцях позбавлення волі» (далі – Місія), яка належить до міжнародної асоціації тюремного служіння, та до складу якої входить 12 церков і деномінацій, що мають найбільший вплив в українському соціумі. Разом з тим співпраця релігійних організацій та державних інституцій у пенітенціарній сфері найбільш ефективно здійснюється на рівні взаємодії окремих конфесій у системі кримінально-виконавчої галузі, в межах пенітенціарної опіки та тюремного служіння з державними інституціями, в особі пенітенціарних установ. Так, Українська православна церква співпрацює з Державною пенітенціарною службою на основі укладеної угоди, головною метою якої є поглиблення співпраці та допомога священнослужителям, які несуть пастирське служіння в місцях позбавлення волі [217].

Варто зазначити, що в рамках співпраці Української Православної Церкви та Державної пенітенціарної службою України з метою координації духовно-пастирської діяльності в місцях позбавлення волі у 2009 році було створено Синодальний відділ у справах пастирської опіки пенітенціарної системи, який є структурним підрозділом Священного Синоду Української Православної Церкви [228].

В аспекті співпраці релігійних організацій, в особі Української Православної Церкви та державних інституцій, в особі пенітенціарної служби, провадиться практика побудови, офіційного відкриття та діяльності на території багатьох установ позбавлення волі, храмів Української Православної Церкви, наприклад у Дрогобицькій виправній колонії № 40 – храм на честь Сорока мучеників Севастійських, на території Дніпропетровського слідчого ізолятора – тюремна церква імені преподобного Моісея Мурина, на території Київського слідчого ізолятора – храм в ім'я святителя Миколая Чудотворця.

Отже, узагальнюючи аспекти співпраці між релігійними організаціями та пенітенціарними установами в Україні, можна стверджувати, що, незважаючи на відсутність механізму правового регулювання тюремного служіння, взаємодія релігійних організацій з пенітенціарними установами наразі є однією з найрозвиненіших та такою, що відповідає міжнародним стандартам та забезпечує принцип ставлення з повагою і гуманністю до людей, позбавлених волі. Практично така співпраця виражається в укладених договорах та угодах і здійснюється в рамках проведення духовно-пастирської роботи у закладах позбавлення волі, в основному у формі звершення богослужінь, проведення духовних бесід з особами, які відбувають покарання.

Основним та визначальним аспектом співпраці релігійних організацій та державних інституцій в освітній сфері, який відображає характер та специфіку такої взаємодії, є те, що така співпраця ґрунтується на конституційно закріпленому принципі невтручання, а саме відокремлення школи від церкви, який відображений у спеціальних нормативно-правових актах [81].

Погоджуючись з позицією Г. Л. Сергієнко щодо трактування світськості освіти і проблеми відокремлення школи від церкви, з юридичної точки зору, яка ґрунтується на таких твердженнях, як: світський характер освіти визначає навчально-виховний процес, який вільний від втручання релігійних організацій; заборона утворення і діяльності організаційних структур релігійних організацій; світським характером освіти визначаються цілі виховного процесу; відокремлення школи від церкви означає не атеїстичний, антирелігійний, а позарелігійний, нейтральний характер освіти і виховання в державних і комунальних навчальних закладах, можна зробити узагальнений висновок, що принцип відокремлення школи від церкви в практичній реалізації трактується як невтручання релігійних організацій у навчально-виховний процес у світських закладах освіти, а не як виключення релігійної освіти із загальної освітньої практики [229, с. 111–113].

Особливістю співпраці релігійних організацій та державних інституцій у сфері освіти є те, що релігійні організації не беруть участі та не можуть керувати організацією навчально-виховного процесу у світських закладах освіти, але разом з тим термінологічне визначення законодавчо встановленого світського характеру системи освіти в Україні не ототожнюється з поняттям антирелігійності, атеїстичності, що дає можливість співпраці світських закладів освіти та релігійних організацій.

Загалом, основні аспекти та концептуальні засади взаємодії релігійних організацій з державними інституціями в освітній сфері, в особі компетентного державного органу, а саме Міністерством освіти і науки України, відображено у Меморандумі про співпрацю Міністерства освіти і науки України, Державного комітету України у справах релігій та Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій від 18 квітня 2000 року [230].

Крім того, для забезпечення сприяння всебічному забезпеченню реалізації релігійних прав та подальшої гармонізації державно-конфесійних відносин у галузі освіти, підтримання постійного діалогу із церквами та релігійними організаціями, для більш ефективного використання їхнього потенціалу у

виховному процесі, при Міністерстві освіти і науки України створено громадську раду з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями [231].

У рамках духовно-моральної освітньої програми мова йде не про викладання у школах основ певної релігії або релігієзнавства, а, з урахуванням поліконфесійності, саме про курси духовно-морального змісту, що спрямовані на виховання моральності та культури, а також формування особистості з високим рівнем правосвідомості.

В межах співпраці релігійних організацій та державних закладів освіти на рівні загальноосвітніх шкіл на виконання наказу Міністерства освіти і науки України від 26.07.2005 року № 437, починаючи з 2005/2006 навчальних років, у 5–6 класах шкіл на факультативних підставах запроваджується вивчення предметів морально-етичного спрямування [232].

На даний момент співпраця між Міністерством освіти і науки та Всеукраїнська Рада Церков та релігійних організацій проводиться в аспекті спільної державно-церковної комісії, що створена з метою формування програми вищої теологічної освіти, яка безумовно повинна ґрунтуватися на спільних для всіх конфесій фундаментальних принципах і догматичних положеннях, які не викликають нерозв'язних спорів між теологами різних віросповідань.

Вартою уваги та окремого наукового дискурсу є співпраця релігійних організацій з державними інституціями у питанні включення богословських наук до загальноосвітніх шкільних програм, у форматі духовно-етичного викладання, а також питання визнання державою богослов'я (теології) та пов'язаних з нею дисциплін як наукової спеціальності, урівнення в правах студентів і викладачів духовних навчальних закладів зі студентами та викладачами державних і приватних навчальних закладів, у тому числі визнання дипломів духовних семінарів та вищих духовних навчальних закладів, яке відображено у проекті Закону «Про внесення змін до деяких законів

України (щодо визнання документів про освіту та наукові ступені, що видаються духовними навчальними закладами) від 20.06.2013 № 2380а [233].

Співпраця релігійних організацій та світських закладів освіти в Україні ґрунтується на концептуальному принципі невтручання, в розумінні відокремлення світських та духовних внутрішніх організаційних процесів освіти, та разом з тим спільної діяльності з метою належного духовно-морального виховання населення в рамках світських навчальних закладів через запровадження факультативних навчальних дисциплін морально-етичного та духовного спрямування. Загалом, співпрацю між релігійними організаціями та державними інституціями в освітній сфері наразі можна охарактеризувати як таку, що знаходиться на етапі становлення та концептуального визначення принципів і методів, на яких ґрунтуватиметься спільна діяльність світських і духовних освітніх систем.

Співпраця релігійних організацій з державними інституціями у питанні охорони здоров'я історично є однією з фундаментальних засадничих підстав, що поклали початок діалогу та взаємодії держави та церкви загалом, тому що при створенні перших релігійних громад, монастирів, храмів паралельно створювались церковні лікарні, госпіталі для важкохворих та обездолених осіб, що забезпечувало реалізацію гарантованого державою права особи на медичну допомогу та захист здоров'я, але не за рахунок держави як такої.

Наразі в аспекті співпраці релігійних організацій та державних інституцій у галузі охорони здоров'я поряд із питанням забезпечення лікування важкохворих та обездолених осіб виникає об'єктивно зумовлене питання щодо захисту суспільної моралі та духовного здоров'я соціуму.

Для здійснення спільної діяльності у вирішенні зазначеного питання та загалом у сфері охорони здоров'я у грудні 2008 року Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій укладено Угоду про співробітництво з Міністерством охорони здоров'я України та Меморандум про співробітництво з Національною експертною комісією України з питань захисту суспільної

моралі, на виконання чого було створено Громадську раду з питань співпраці [234].

Після створення консультативно-дорадчого органу співпраця між релігійними організаціями та державними інституціями у сфері охорони здоров'я набула ознак системного аналітичного характеру, тому що одним з основних завдань Громадської ради стало вироблення та представлення позиції церков та релігійних організацій з питань діяльності Міністерства у сфері охорони здоров'я та біоетики, виходячи з усвідомлення взаємної відповідальності за оздоровлення українського суспільства.

Державні медичні установи всебічно сприяють релігійним організаціям у дотриманні зазначеного принципу, але, зважаючи на особливості нормативно-правового регулювання сфери охорони здоров'я, у межах церковно-державної співпраці виникає чимало проблемних питань, які зумовлені недосконалістю законодавчої бази.

Так, питання поєднання пастирської та лікарської допомоги, при належному розрізненні сфер компетенції лікаря й священика, у галузі психотерапії, гарантування забезпечення права пацієнта на духовну підтримку наразі вирішуються лише на локальному рівні, що зумовлює виникнення подвійних стандартів із даного питання.

У даному аспекті співпраці релігійних організацій та державних інституцій доцільно наголосити на тому, що питання забезпечення не лише душпастирської опіки пацієнта, але й надання світської духовної підтримки, в особі психолога чи медика, досі залишається невирішеним та набуває актуалізації з огляду на те, що українське громадянське суспільство розвивається не тільки релігійно, але й соціально та прагне до гарантування європейських стандартів у сфері медичного обслуговування, що передбачає нарівні із загальним медичним забезпеченням надання моральної підтримки, в разі необхідності психологом.

Виходячи із засадничого принципу найменшого втручання у свободу віросповідання пацієнта на надання духовної підтримки, будучи солідарними з

позицією світських науковців та дослідників даного питання, вважаємо, що в сучасному суспільстві існує об'єктивна необхідність переосмислення поняття душпастирської опіки з позиції розуміння права пацієнта на релігійну опіку, а саме – з позиції принципу толерантності та надконфесійності біоетичних принципів [235].

Зважаючи на соціальну значущість співпраці релігійних організацій та державних інституцій в аспекті охорони здоров'я слід відзначити активну позицію всіх парафій, які беруть участь в боротьбі за здоровий спосіб життя, що забезпечується через взаємодію з державними закладами та установами охорони здоров'я.

Наприклад, Українська Православна Церква розробила Концепцію участі Української православної церкви в боротьбі з розповсюдженням ВІЛ/СНІДу; при Українській греко-католицькій церкві з 2004 року діє Комісія у справах душпастирства охорони здоров'я, яка є між'єпархіальним органом Української греко-католицької церкви, покликаним розвивати та підтримувати місію церкви у сфері охорони життя та здоров'я в Україні; при євангельських церквах діють реабілітаційні центри.

У межах концептуальних підходів та методичних напрямів діяльності релігійних організацій та держави у медичній сфері є чимало суперечностей та полярно різних тлумачень. Зокрема, з розвитком новітніх медичних технологій, які не завжди однозначно сприймаються з точки зору моральності, перед релігійними організаціями й державними інституціями, поряд із традиційними дискусійними питаннями щодо абортів та евтаназії, постають питання стосовно проблеми коректності різних втручань в організм зародку, новонародженого або людини будь-якого іншого віку, а також трансплантації людських органів, розшифровки генетичного коду людини та інші питання, що загалом можна віднести до проблем сучасної біоетики.

Щодо взаємодії релігійних організацій у питаннях сім'ї та захисту прав дитини, в аспекті взаємодії з Уповноваженим Президента України з прав дитини, перш за все, варто зазначити, що дана співпраця у сфері підтримки та

вдосконалення інституту сім'ї, материнства й дитинства в сучасній Україні є однією з найбільш значущих та необхідних як для державного, так і духовного розвитку суспільства.

Визнання особи найбільшою соціальною цінністю, носієм державної влади, а сім'ї – основною ланкою суспільства, на основі якої розбудовується, вдосконалюється та функціонує громадянське суспільство, зумовлює необхідність декларування на законодавчому рівні основ соціального буття, виховання та побудови сімейних, моральних цінностей, з встановленням системи контролюючих органів, які покликані здійснювати державний контроль за додержанням та непорушенням базисних, фундаментальних принципів.

Важливим здобутком у контексті розвитку громадянського суспільства в Україні є задекларована положенням норма стосовно того, що для надання консультативної допомоги при Уповноваженому Президента України з прав дитини може створюватися громадська консультативна рада з питань захисту прав дитини на правах робочої групи Адміністрації Президента України. На виконання цього положення розпорядженням Глави Адміністрації Президента України від 14 листопада 2011 року № 105 було створено Громадську консультативну раду з питань захисту прав дитини та затверджено персональний склад Громадської ради у кількості 40-ка осіб [236]. До її складу ввійшли представники всеукраїнських громадських організацій, міжнародних фондів та представництв, релігійних конфесій, які послідовно працюють в Україні на розвиток прогресивних моделей реалізації прав дітей, зокрема права дитини на виховання в сім'ї та всебічний її розвиток [237, с. 7]. Інститутом сім'ї закладаються засади громадської та національної культури, а також морально-релігійна концепція світосприйняття.

Значущість співпраці між релігійними організаціями та державними інституціями у сфері захисту прав дитини та у питаннях охорони сім'ї [238], насамперед, зумовлена розвитком глобальних регресивних процесів соціальної свідомості, що, як наслідок, виражається у пониженні значущості материнства

й батьківства порівняно з іншими соціальними інститутами (наприклад, інститутом кар'єри), нівелюванням загальними морально-етичними принципами, зневажливим ставленням до інституту сім'ї, розвитком антагонізму між поколіннями загалом.

Особливу роль взаємодія між релігійними організаціями та державними інституціями відіграє у співпраці з питань сирітства, що за загальносвітовим визначенням є найбільшим лихом сучасного суспільства, в аспекті забезпечення притулків, інтернатів як матеріальною базою, так і духовною підтримкою та вихованням.

Так, на виконання законодавчо встановленого припису щодо залучення релігійних організацій у соціальну роботу, а також у рамках власної духовної та соціальної програми при Українській православної церкві з метою збереження, розвитку і популяризації родинних традицій і звичаїв, а також поширення традиційних духовних цінностей української сім'ї діє Синодальний відділ у справах сім'ї, який ефективно співпрацює, зокрема, з Міжфракційною депутатською групою Верховної Ради України «За духовність, моральність та здоров'я України» [239].

При Українській греко-католицькій церкві з метою допомоги єпархіальному єпископу та його адміністрації у реалізації програми виховання та формування морально здорової, релігійно обізнаної, щасливої християнської сім'ї та родини, а також на піднесення суспільної установи, якою є сім'я, до її належної гідності та пошани, створено Комісію у справах родини [240].

Співпраця держави через органи опіки і піклування, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та релігійні організації здійснюється у напрямку роботи щодо надання дитині та особам, які піклуються про неї, необхідної допомоги з метою забезпечення визначених у Законі України «Про охорону дитинства» принципів виховання дитини [241].

Основні аспекти й напрямки, як спільної так і автономної діяльності релігійних організацій та державних інституцій у сфері захисту прав дитини, мають спільний вектор такої діяльності, який виражений у одноставності та

максимальній узгодженості діяльності щодо запобігання усім формам фізичного і психічного насильства над дитиною, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють, а також щодо протидії втягненню дітей у злочинну діяльність, залученню до екстремістських релігійних психокультових угруповань та течій, примушуванню до проституції, жебрацтва, бродяжництва тощо.

На загальному адміністративному рівні Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій спільно з Уповноваженим Президента України у справах дитини на постійній основі взаємодіють з питань захисту інтересів українських дітей, а також щодо вдосконалення системи інституту усиновлення, наголошуючи на спільній меті церкви і держави у захисті права кожної дитини на виховання в сім'ї.

У структурі Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій наразі діє Комісія з питань соціального служіння, яка здійснює активну роботу та співпрацю з омбудсменом з прав дитини з вирішення проблеми соціального сирітства. За результатами такої співпраці розроблено та прийнято Стратегії участі церков і релігійних організацій України у забезпеченні права дитини на виховання в сім'ї і попередженні соціального сирітства до 2020 року.

Окремої уваги потребують дослідження питань створення при релігійних організаціях дитячих будинків сімейного типу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та інтернатів, а також шляхів співпраці з державними органами на локальному на національному рівнях щодо опіки над дітьми, в першу чергу, сиротами, інвалідами, і дітьми, позбавленими батьківського піклування.

Практика співпраці органів виконавчої влади, представників благодійних та релігійних організацій, в аспекті створення дитячих будинків зі статусом сімейного типу, має позитивні тенденції до поступового імплементації на рівні локального та регіонального законодавства територіальних структурних одиниць країни, що є наслідком плідної співпраці досліджуваних суспільних інституцій у рамках соціальної роботи у сфері захисту прав дитини.

Узагальнюючи висвітлені аспекти спільної діяльності релігійних організацій та державних інституцій у питаннях сім'ї та захисту прав дитини, можна стверджувати, що особливістю їх взаємодії є спільність у визначенні фундаментального основоположного соціального значення сім'ї, яка становить основу держави і церкви, а також визнання непорушності прав дитини та всебічне сприяння розвитку та становленню сімейних та морально-духовних цінностей в Україні.

Співпраця між релігійними організаціями та державними інституціями на даному етапі активного становлення та інтегрування європейських цінностей у громадянське суспільство та перспективи узгодження законодавства України зі стандартами Європейського Союзу характеризується чітко визначеним вектором розвитку, що полягає у взаємній підтримці та єдності в прагненні всебічного гарантування та забезпечення реалізації основоположних прав людини і громадянина.

Практична доцільність та об'єктивна необхідність співпраці світської влади з духовною виявляється в тому, що така узгоджена взаємодія є основоположним чинником та важелем впливу на удосконалення системи забезпечення соціального захисту та розвитку особи в рамках правового поля держави, з гарантуванням дотримання засадничих морально-духовних догм, та створення належних умов для реалізації конституційного права особи на самовираження та свободу віросповідання.

3.3. Проблематика та перспективи діяльності релігійних організацій в Україні в контексті розбудови демократичної держави

Духовний та соціальний розвиток суспільства, а також геополітичні зміни в різні часи обумовлювали потребу врегулювання та визначення моделі відносин між церквою та державою. Саме тому характер державно-церковних

відносин завжди безпосередньо залежить від особливостей певної епохи, стану розвитку суспільства та політичного устрою держави.

Тому, враховуючи обраний євроінтеграційний вектор розвитку української держави, актуальним є дослідження проблематики діяльності релігійних організацій та визначення перспектив побудови оптимальної моделі державно-церковних відносин в аспекті розбудови демократичної європейської держави з громадянським суспільством.

Перспективи та проблематика діяльності релігійних організацій в Україні в контексті розбудови демократичного суспільства були предметом дослідження таких українських науковців, як: В. В. Дементьєва, В. Є. Єленський, С. І. Здіорук, М. І. Кирюшко, М. Р. Новиченко, О. І. Осипов, С. М. Осиповський, М. Ф. Рибачук, О. В. Смірнов, О. І. Уткін, П. Л. Яроцький тощо. Однак детальний аналіз наукової літератури щодо питання конкретизації проблем діяльності релігійних організацій в Україні в контексті розбудови демократичного суспільства та перспектив (шляхів) їх вирішення змушує акцентувати увагу на недостатньому рівні дослідженості даної проблематики.

Одним із головних показників розвитку демократичної держави та громадянського суспільства є рівень гарантування та реалізації принципу свободи совісті як одного з головних складових фундаментальних прав і свобод людини, що походить із засадничих принципів європейського права. Про даний аспект демократизації держави, на наше переконання, можна судити з огляду на характер відносин, що складаються у сфері діяльності релігійних організацій та державних інституцій, як автономних суб'єктів правовідносин, так і у їх взаємозв'язку та взаємодії.

Релігійні організації в роки незалежності отримали суттєві переваги, порівняно із ситуацією в даній сфері за часів Союзу Радянських Соціалістичних Республік. В основному, ці переваги стосуються набуття чинності законними та підзаконними нормативно-правовими актами, які регулюють відносини в релігійній сфері, однак не можна не відзначити необхідність удосконалення чинного законодавства та врахування позитивного досвіду країн Європи в

релігійній сфері. Однак варто критично підходити до запозичення досвіду європейських країн щодо діяльності релігійних організацій, адже потрібно враховувати відмінності національних релігійних конфесій від іноземних, особливо стосовно відсоткового співвідношення належності населення до складу тих чи інших конфесій.

У науковій літературі акцентується увага на багатьох питаннях діяльності релігійних організацій, що підтверджує необхідність знаходження перспективних шляхів подолання існуючих проблем. Зокрема, Ю. Є. Решетніков вважає, що однією із важливих проблем, яка впливає на діяльність релігійних організацій в Україні, є невизначеність моделі державно-конфесійних відносин. У науці відсутня єдина типологія моделей державно-конфесійних відносин. Значною мірою це пов'язано з тим, що, як правило, ті чи інші моделі не існують в чистій формі, що дозволяє різним дослідникам по-різному оцінювати моделі, властиві для одних і тих же країн, а також з тим, що різні науковці покладають в основу класифікації різні критерії, наприклад у зв'язку з правовим статусом релігійних організацій у державі (чи існує державна церква, чи релігійні організації відокремлені від держави); на підставі співіснування держави та релігійної спільноти (відповідно, інтеграційна, сепараційна та коопераційна моделі) тощо [242, с. 74]. Ми погоджуємося з ученим щодо невизначеності моделі державно-конфесійних відносин, однак така проблема існує через відсутність єдності поглядів українського народу в цілому та політиків зокрема на релігійні організації як такі. В такому випадку потрібно враховувати два важливі моменти; по-перше, українському суспільству у поглядах на релігію як таку не вистачає толерантності та ліберальності європейської спільноти, де з повагою ставляться до всіх конфесій, що дозволяє легше впроваджувати компромісні моделі державно-конфесійних відносин; по-друге, на наше переконання, проблеми визначення моделі державно-конфесійних відносин в Україні варто пов'язувати з тим, хто обіймає основні державні посади, та яке ставлення цих осіб до релігії та окремих релігійних організацій. Таким чином, наведені фактори пов'язані

більше з ментальними особливостями українського народу і лише опосередковано стосуються правових проблем діяльності релігійних організацій у сучасній Україні.

Засвідчують проблеми співіснування в Україні релігії і влади дослідження, які проводяться як експертами, так і вченими. Наприклад, у 2013 році експертами Центру Разумкова було представлено для суспільства дослідження під назвою «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин», у якому розкривалася проблема появи в державно-конфесійних відносинах в Україні тенденцій до порушення з боку держави принципу рівного ставлення до всіх церков і релігійних організацій України, припинення державно-церковного діалогу на рівні перших осіб держави та лідерів церков і релігійних організацій, курсу влади на вивищення однієї з церков [242, с. 76]. Це ще одне підтвердження складності функціонування релігійних організацій в Україні, оскільки залежність релігійних організацій від держави, на наш погляд, є більшою, ніж навпаки. Проте церква і влада – це два ключові інститути держави, протистояння яких завжди має небезпечні наслідки для суспільства, а взаємодія сприяє розвитку.

У цілому до проблем діяльності релігійних організацій в Україні в контексті розбудови демократичного суспільства варто віднести наступні:

- 1) проблема налагодження ефективної співпраці між релігійними організаціями і державою;
- 2) проблема поліконфесійності релігійних організацій;
- 3) проблема свободи віросповідання в освітній сфері.

Кожна із зазначених проблем потребує вирішення, тому по чергово розглянемо сутність кожної з них та запропонуємо можливі перспективні шляхи їх подолання в Україні як на основі пропозицій вітчизняних учених, так і з огляду на досвід зарубіжних країн у релігійній сфері.

Через те що діяльність релігійних організацій обмежена та врегульована правовими нормами, тобто існує відповідно та в межах нормативної системи законодавства, на формування якої релігійні організації не мають впливу, тому

що не є суб'єктами законотворчого процесу, взаємодія держави і церкви для побудови демократичного суспільства в Україні є необхідною.

Як зазначає О. І. Биркович, сьогодні як ніколи видно, що держава і релігійні організації обопільно зацікавлені в співпраці, що проявляється в частих зустрічах представників усіх церков із представниками державних органів, допомозі релігійних громад Збройним Силам України, біженцям, іншим соціально незахищеним верствам населення [243, с. 14]. Ми погоджуємося з тим, що нині держава та релігійні організації частіше знаходять компроміс у багатьох важливих для українського народу та окремих її груп питаннях, ніж то було за часів Радянського Союзу, коли церква не допускалася до вирішення державно-політичних проблем. Покращення зв'язків між державою та церквою багато в чому пов'язано з демократизацією українського суспільства згідно зі стандартами ЄС, де вітається ліберальне ставлення до релігії та окремих релігійних груп.

Г. Л. Сергієнко висловлює думку, що в умовах проголошення курсу України на розбудову правової демократичної держави особливого значення набуває питання гарантування свободи віросповідання, стан забезпечення якої значною мірою залежить від характеру відносин держави і релігійних організацій, становлення таких взаємозв'язків та їх юридичної регламентації [229, с. 2]. Ми погоджуємося з позицією вченої і з цього приводу наведемо думку експертів Центру Разумкова, які вважають, що останнім часом декларації вищих державних осіб стосовно гармонійних, партнерських відносин держави з релігійними організаціями, врахування їх позиції у формуванні і здійсненні відповідної державної політики дедалі більшою мірою відрізняються від реальних дій. У висловлюваннях релігійних діячів та експертів ідеться про ознаки кризи в державно-конфесійних відносинах в Україні [229, с. 4]. Тобто дві останні позиції підтверджують наявність проблем співпраці між релігійними організаціями і державою. Особливої уваги заслуговують результати дослідження Центру Разумкова, оскільки вони фіксують

непоодинокі погляди релігійних діячів та експертів щодо кризи у взаємодії держави і релігійних організацій.

У структурі державно-церковної взаємодії, зокрема в соціальній сфері, досить важко визначити та виокремити межі діяльності держави та релігійних організацій, особливо в багатоконфесійній державі, в час розбудови громадянського суспільства, до якого прагне Україна, де одаково беруть участь як державні органи та державні службовці, так і релігійні організації.

Думки вчених щодо запровадження в Україні моделі «симфонії влад» є досить різними, та загалом дана модель державно-церковних відносин є предметом дискусії протягом усього періоду діяльності релігійних організацій в Україні. Основна позиція противників запровадження вказаної концептуальної моделі взаємодопомоги полягає в тому, що світський характер держави Україна не сприяє запровадженню взаємовідносин «симфонії влад» між церквою і державою, що передбачає взаємне визнання, повагу і згоду [244].

На даному етапі співпраці релігійних організацій та державних інституцій, виходячи з аналізу практичної реалізації в Україні конституційного принципу відділення та невтручання, можна стверджувати, що дотримання співвідношення церкви і держави в Україні лише фрагментарно відповідає зазначеному принципу, тоді як запровадження пропонованих змін до Конституції та встановлення концепції партнерських державно-церковних відносин нівелює вказане протиріччя.

Історично розвиток церкви та держави в Україні був взаємообумовленим та знаходився у тісному зв'язку. Тому у відношенні діяльності релігійних організацій в Україні, в перспективі розбудови демократичної держави та громадянського суспільства, враховуючи багатовікову взаємодію, варто говорити про взаємне проникнення церкви в діяльність держави та держави в діяльність церкви, а також про поєднання світського і духовного аспектів у спільній діяльності, особливо у відношенні соціальної і гуманітарної сфер.

З метою удосконалення організаційного механізму взаємодії держави та церкви можна створити відповідні структури при органах виконавчої влади та

апараті Президента України. Так, в останні роки, наприклад, актуальними були пропозиції щодо відновлення діяльності Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій при Кабінеті Міністрів України, яка, за інформацією одного з провідних релігійних інтернет-ресурсів України – сайту «Інститут релігійної свободи» [244], збиралася востаннє в 2012 році, та надання їй статусу не тимчасово діючого консультативно-дорадчого органу, а діючого на постійній основі.

Продовжуючи тему пошуку перспективних шляхів взаємодії держави і релігійних організацій, варто навести думку вчених Е. В. Дробко та Т. М. Іващук, які вважають, що Комісія з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій повинна розглядати питання передачі релігійним організаціям культових будівель та іншого майна; готувати пропозиції для врегулювання питань, пов'язаних з діяльністю релігійних організацій, сприяти здійсненню контактів Уряду з релігійними організаціями та ін. У низці міністерств і відомств можуть бути створені підрозділи для налагодження зв'язків з релігійними організаціями. Їхня діяльність і повноваження можуть регламентуватися внутрішніми актами міністерств і відомств. При апараті Президента України варто створити консультативний орган – Національну раду з питань взаємодії з релігійними організаціями, яка здійснюватиме розгляд питань і підготовку для Президента пропозицій у сфері відносин з релігійними організаціями [245]. В цілому ми підтримуємо думку вчених щодо необхідності розширення державою переліку функцій Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій, однак, відштовхуючись від нинішнього стану речей у даній сфері, потрібно обрати поетапне впровадження концепції взаємодії.

Перший крок назустріч взаємодії держави і релігійних організацій уже зроблено. Ним стало відновлення діяльності Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 4 березня 2015 року № 85 [246]. Другим важливим кроком повинно стати розширення повноважень Комісії, якій потрібно надати

право передачі релігійним організаціям культових будівель та іншого майна; готувати пропозиції для врегулювання питань, пов'язаних з діяльністю релігійних організацій, сприяти здійсненню контактів Уряду з релігійними організаціями та ін. Третім кроком повинно стати налагодження взаємодії релігійних організацій не лише з Урядом, але й з Президентом України за рахунок створення Національної ради з питань взаємодії з релігійними організаціями, через яку глава держави зможе вносити свої пропозиції щодо реформування державно-релігійних відносин.

Разом з тим вирішальний вплив на формування збалансованого функціонування релігійних організацій та державних інституцій як незалежних суспільних інститутів має соціум та рівень розвитку соціальної та релігійної свідомості громадян, які є вихідною структурною одиницею у складі вказаних інституцій.

Тому модель діяльності релігійних організацій та державних інституцій повинна ґрунтуватись на принципі толерантності та взаємоповаги, враховуючи взаємообумовленість та взаємозалежність їх діяльності.

Запропонована нами модель партнерських відносин держави і церкви загалом відповідає розробленому Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій та Українським центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова проекту Концепції державно-конфесійних відносин [247], який наразі є основним документом для модернізації загальної законодавчої системи свободи совісті і віросповідання в Україні.

Загалом проблема визначення оптимальної моделі взаємовідносин між державою та церквою на всіх етапах становлення зумовлена тим, що церква і держава є невіддільними від соціуму, який знаходиться в стані постійного розвитку й зміни релігійної та правової свідомості.

Саме розвиток правосвідомості як форми суспільної та релігійної свідомості може розглядатися як відображення культурного, ідеологічного, соціального та морального розвитку суспільства, що відображається в моделі державно-церковних відносин.

Ще однією проблемою діяльності релігійних організацій в Україні в контексті розбудови демократичного суспільства є поліконфесійність.

А. В. Арістова зазначає, що протягом ХХ століття набув визнання факт втрати релігійної однорідності, причому не як трагедія чи помилка, а як об'єктивна закономірність розвитку сучасних суспільств. Навіть у найрозвиненіших із них, попри всі спроби відшукати оптимальну модель державно-церковних відносин, втілити принципи толерантного співіснування, узгодити національні інтереси з інтересами повноцінного функціонування затребуваних у суспільстві віросповідань, поліконфесійність залишається джерелом соціальної напруженості [248, с. 213]. В цілому ми погоджуємося з ученою в тому, що поліконфесійність створює напруженість у суспільстві. У будь-якому разі одні конфесії за числом належного до них населення країни переважають інші, що може створювати ідеологічні суперечності між ними.

Якщо говорити про перехідні суспільства, до яких належить і наша держава, то в складних умовах соціально-економічної і політичної нестабільності, аномії соціальних інститутів, інтенсивної економічної і політичної стратифікації, підвищеної психологічної напруженості, високого рівня масової активності поліконфесійність, витворена за лічені роки (оскільки бурхливий приріст релігійних конфесій не просто полегшується, а стимулюється розшарованим соціумом), перетворюється на потужний конфліктогенний чинник [249, с. 214]. Поліконфесійність є своєрідним показником вседозволеності в релігійній сфері, адже поява нових релігійних організацій дає змогу людині, яка знаходиться в пошуку найбільш близького для себе трактування Бога, мати більш широкий вибір. Однак поліконфесійність створює потенційно конфліктогенне середовище, яке в будь-який момент може створити серйозні проблеми для держави та суспільства.

Розглядаючи поліконфесійність українського суспільства, можна говорити як про проблеми набуття новими релігійними конфесіями статусу релігійних організацій, так і про негативний вплив на розвиток суспільства і держави поліконфесійності як такої. Наприклад, Р. Процюк вважає, що

«конфесійна гомогенність» суспільства у країні перехідного типу була б справді великим благом. Допоки не закладені традиції віротерпимості і мирного співіснування конфесій, коли стан релігійного плюралізму ще чужорідний для суспільної свідомості, «сакральна різноманітність неминуче буде сприйматись як виклик національній ідентичності», а значить лишатиметься суттєвим дестабілізуючим чинником у суспільстві [250, с. 125]. Погоджуємося з дослідником у тому, що проблема поліконфесійності не постає так гостро у державах розвиненого типу, оскільки коли рівень матеріальної забезпеченості населення, рівень освіченості, в тому числі й щодо історичних та канонічних відмінностей релігійних організацій, знаходяться на високому рівні, то загальна благорозумність суспільства не дозволяє розгоратися міжконфесійній ворожнечі. Проблема поліконфесійності є проблемою країн із перехідною економікою або малорозвинених, де рівень ментальності не дозволяє знайти компроміс між різними релігійними організаціями. З наведеного можна дійти висновку, що державний вплив на релігійну сферу в питанні поліконфесійності має бути скоріше не прямим, а опосередкованим, тобто держава повинна створювати кращі умови життя населення, сприяти розвитку освіти та культури.

А. В. Арістова наводить такі основні проблеми поліконфесійності в Україні:

затяжний і гострий міжправославний конфлікт, котрий, без перебільшення, на десятиліття визначив міжконфесійну ситуацію в Україні;

конфлікт між православною і греко-католицькою церквами;

історично успадковані та новопосталі суперечності між православними і протестантськими конфесіями;

протистояння православних та мусульман у південних регіонах України;

конфліктні відносини між традиційними і нетрадиційними для України релігіями, культами, сектами, іноземними місіями, котрі сприймаються як небезпечний чужорідний фактор, здатний підірвати традиційні духовні цінності та патріотичні почуття, спотворити національний менталітет;

внутрішній поділ та організаційні негаразди у конфесіях етнічних меншин, зокрема мусульман та іудеїв, потенційна небезпека використання національних і релігійних почуттів екстремістськими силами [248, с. 215]. Перелічені проблеми поліконфесійності в Україні тією чи іншою мірою все ж присутні, однак великої загрози для суспільства не несуть. Більшість із наведених міжрелігійних конфліктів існує вже давно, однак серйозних наслідків ці протистояння поки що не мали, а тому не варто сприймати їх як першочергові проблеми, які потребують нагального вирішення.

Подолання міжконфесійних конфліктів в Україні можливе за рахунок співпраці представників усіх релігійних організацій у Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій, до складу якої за згодою входять представники Української православної церкви; Української православної церкви Київського патріархату; Української греко-католицької церкви; римсько-католицької церкви в Україні; Української християнської євангельської церкви; Всеукраїнського союзу об'єднань євангельських християн-баптистів; Духовного управління мусульман України, Об'єднання іудейських релігійних організацій України [251]. Шляхом ведення діалогу щодо проблемних питань релігійної сфери в цілому та проблем міжконфесійних відносин зокрема набагато легше знайти перспективні шляхи подолання проблем поліконфесійності в Україні та створити сприятливий релігійний клімат.

Узагальнюючи розглянуту проблему поліконфесійності в Україні як одну з ключових проблем діяльності релігійних організацій у контексті розбудови демократичного суспільства слід зазначити, що найбільш ефективними шляхами її подолання є наступні:

- 1) врахування Керівних принципів для аналізу законодавства стосовно релігії чи віри, які схвалено парламентською асамблеєю ОБСЄ та Венеціанською комісією у 2004 році. Зокрема, наведемо принципи, які можуть вирішити проблеми поліконфесійності: внутрішня свобода, зовнішня свобода, рівність та недискримінація, нейтральність та безсторонність, ненасильство,

права батьків та опікунів, толерантність та повага, право на об'єднання, право на ефективний захист [217]. Головним фактором у даному питанні є єдине застосування наведених принципів до всіх релігійних організацій;

2) організація роботи правоохоронних органів таким чином, щоб вони могли належно і вчасно реагувати на розпалювання релігійної ворожнечі або актів вандалізму щодо релігійних пам'яток;

3) детальна перевірка нормативно-правової бази щодо наявності актів, які можуть містити дискримінаційні норми, та недопущення прийняття таких у майбутньому;

4) проведення навчання та тренінгів із релігійної толерантності для працівників державних установ, які спілкуються або потенційно можуть спілкуватися у своїй діяльності з представниками різних релігійних організацій [252, с. 23].

Наступною проблемою діяльності релігійних організацій в Україні в контексті розбудови демократичного суспільства є проблема свободи віросповідання в освітній сфері.

Право на свободу віросповідання в освітній сфері (релігійне виховання) гарантується багатьма міжнародними договорами, ратифікованими Україною, зокрема: Загальна декларація прав людини (1948 рік), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 рік) [253], Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 рік) [254], Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 рік) [255] та іншими документами. Однак механізм реалізації права на свободу віросповідання в освітній сфері доволі вузько та в обмежувальний спосіб врегульований законодавством України [256, с. 1].

Заснування релігійними організаціями приватних навчальних закладів не передбачає виключно релігійну освіту чи підготовку священнослужителів, а, в першу чергу, стосується забезпечення реалізації права релігійних організацій нарівні з іншими суб'єктами права, зокрема громадськими організаціями,

засновувати світські навчальні заклади для загальної освіти осіб, що в них навчатимуться, у поєднанні з вихованням на основі релігійних цінностей.

Такі заклади освіти будуть недержавними, що жодним чином не суперечить Конституції України та іншим законодавчим актам. Зокрема, принцип відокремлення школи від церкви (стаття 35 Конституції [81]) стверджує світський характер системи державної освіти в Україні й означає також, що держава не має на меті формувати в учнів, студентів якесь певне ставлення до релігії, а навчально-виховний процес у державних закладах освіти вільний від втручання релігійних організацій. При цьому дані конституційні положення не виключають можливості релігійного виховання учнів саме приватних навчальних закладів, що підтверджується кількостолітнім досвідом релігійних шкіл та університетів розвинених держав Європи [249, с. 2]. Європейська Конвенція з прав людини у статті 2 Протоколу № 1, який після ратифікації Верховною Радою став частиною законодавства України, гарантує, що держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань [257]. Держава повинна не просто не забороняти батькам обирати для своїх дітей освіту і навчання, що відповідає їх релігійним переконанням, але й створювати сприятливі умови для вибору такої освіти. Таким чином, норми міжнародного та європейського законодавства вирізняються толерантністю релігійно-освітніх відносин і в разі імплементації їх в українське законодавство можуть справляти позитивний ефект.

Досвід країн західної демократії свідчить про ефективну та успішну практику реалізації подібних ініціатив, де значна кількість приватних шкіл за історичною традицією, що ретельно підтримується, належить конфесіям (як світовим релігіям, так і дрібним релігійним групам). Частка таких шкіл у приватному освітньому секторі досить суттєва: у Франції – 95 %, у Федеративній Республіці Німеччина – 80 %. Такими ж є відповідні показники у Бельгії, Ірландії, Італії та ряді інших країн [257, с. 246]. Розглядаючи досвід

європейських країн варто зазначити, що наявність великої кількості релігійних шкіл дозволяє батькам віддавати своїх дітей на навчання в школи саме їх релігійної конфесії, де вони потрапляють у середовище собі подібних і можуть більш зручно себе відчувати. В Україні подібні тенденції практично не застосовуються, що безпосередньо впливає на рівень дитячої злочинності та загальної релігійної культури, адже особи шкільного віку не завжди отримують належне моральне виховання від батьків, які теж подібного виховання могли не отримати.

Високий стандарт освіти у релігійних навчальних закладах забезпечується тим, що навчальний процес у них, як правило, включає не лише обов'язковий державний компонент, що відповідає державним вимогам, але й додаткові – факультативні курси, гурткова робота, потужний виховний компонент, спрямовані на всебічний розвиток особистості дитини. Для шкіл, заснованих релігійними організаціями, є характерним створення комфортних умов для навчання та виховання, індивідуальний підхід до кожної дитини, психологічна діагностика, поглиблене вивчення іноземних мов та формування навичок роботи з комп'ютером, формування у дітей комунікативних здібностей та поведінки на засадах релігійних цінностей, загальновизнаних норм моралі та етики [257, с. 3]. Саме в наведених умовах реалізується державна освітня політика, яка при цьому якісно переплітається з релігійною системою виховання школярів. Однією з переваг релігійних навчальних закладів перед іншими навчальними закладами є те, що процес навчання триває впродовж усього робочого дня, в процесі якого учень завжди знаходиться під спостереженням вчителів.

Однак остання перевага сприймається неоднозначно, адже існують думки щодо того, що навчання протягом повного робочого дня є складним та занадто енерговитратним для учнів. Проте, окрім усіх очевидних переваг релігійної освіти, вона розвиває також концентрацію, завзятість у навчанні, старанність та пильність в учнів.

Таким чином, включення до навчальних програм нарівні з духовно-етичними дисциплінами предметів релігійної направленості, в межах інформаційного викладу матеріалу, на основі договору між Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій України та профільним міністерством відповідатиме збереженню світського характеру освіти в Україні.

Крім того, в рамках діалогу та на основі договору між державою та релігійними організаціями може вирішуватись питання щодо визнання державою релігійних навчальних закладів, а релігійної освіти як професійної (релігійні (духовні) навчальні заклади) та загальнопросвітницької (конфесійні навчальні заклади).

Для подолання проблеми свободи віросповідання в освітній сфері як однієї з проблем діяльності релігійних організацій в Україні в контексті розбудови демократичного суспільства необхідно забезпечити можливість створення релігійними організаціями приватних освітніх закладів, які б разом із викладанням загальної навчальної програми займалися релігійним вихованням.

Зокрема, важливо відзначити, що вагомий внесок у збереження та розвиток інституту сім'ї, як фундаментальної складової правових та моральних відносин у суспільстві, зроблено завдяки створенню Всеукраїнської благодійної організації «Мама і немовля». Остання ініціювала запобігання ранньому соціальному сирітству під патронатом церкви за допомогою вирішення соціальних проблем, які пов'язані з материнством та дитинством. Важливість даної події ознаменувала напрям державної політики, що було виражено у постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового положення про соціальний центр матері та дитини».

Проаналізувавши кожну з наявних проблем діяльності релігійних організацій в Україні у контексті розбудови демократичного суспільства було виявлено такі пріоритетні шляхи їх подолання:

- 1) відновлення та розширення діяльності Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій при Кабінеті Міністрів України;

2) налагодження ефективної взаємодії релігійних організацій з державними інституціями, такими як Президент України та Кабінет Міністрів України;

3) врахування керівних принципів для аналізу законодавства стосовно релігії чи віри, які схвалено парламентською асамблеєю ОБСЄ та Венеціанською комісією у 2004 році;

4) організація співпраці правоохоронних органів з метою запобігання розпалюванню релігійної ворожнечі через акти вандалізму релігійних пам'яток та захоплення церковних будівель.

Керуючись принципом рівності перед законом та всебічного забезпечення прав всіх громадян на самовираження та свободу совісті і віросповідання, поважаючи та гарантуючи права національних та культурних меншин України, доцільним та своєчасним, за допомогою правових механізмів та юридичних конструкцій, є вироблення концепції моделі державно-церковних відносин із внесенням запропонованих змін до Конституції України, яка фундаментально заснована на побудові партнерських відносин, з використанням договірних форм, між релігійними організаціями та державними інституціями в Україні.

Потрібно не лише пам'ятати, але й розвивати давні християнські традиції ще часів Київської Русі. Так, свята православна віра освячувала всі сторони сімейного, суспільного й державного життя, побуту й моралі народу. Спосіб життя в Київській Русі від князя до простолюдина відповідав церковному розпорядку дня. Години праці, відпочинку, сну, їжі і молитви залежали від церковних служб, посту й свят. Релігійний обряд був невід'ємною частиною життя й зливався з щоденним побутом людини [256].

Також сучасна віха розвитку релігійних організацій уособлює величний символ братерства між двома великими конфесіями [258], зусилля яких було об'єднано навколо вирішення соціальних питань: захист прав і свобод християн у всьому світі, прав і свобод біженців зі Сходу в Західній Європі, зміцнення сімейних цінностей. Такі основні положення було підсумовано внаслідок першої в світі зустрічі Глави Римо-Католицької Церкви, Папи Франциска та

Глави Руської Православної Церкви патріарха Кирила. Таким чином, дана зустріч передбачає укріплення християнської релігії в майбутньому, а також поглиблення усіх зв'язків у даному напрямі щодо співпраці та взаємодії релігійних організацій та держав.

Сутнісний зміст партнерської концепції державно-церковних відносин полягає в спільній праці на принципах толерантності, взаємоповаги [259], за яких держава максимально сприяє розвитку церковних інституцій, а релігійні організації беруть посильну участь у вирішенні соціальних проблем та налагодженні діалогу між суспільством і державою.

В умовах сучасного розвитку соціальної визначеності українського народу та загальної релігійності, а також становлення якісно нового морально-духовного та морально-етичного стану соціуму виникає об'єктивно зумовлена духовно-моральним станом суспільства необхідність у посиленні державно-церковного зв'язку зі встановленням практично діючого державно-церковного механізму реалізації договірних відносин, які відображають партнерську модель співпраці релігійних організацій та державних інституцій.

Висновки до розділу 3

1. Основна мета співпраці релігійних організацій та військових формувань, що виражена у задоволенні релігійних потреб військовослужбовців, досягається за допомогою діяльності релігійних організацій у межах військових частин чи інших військових формувань та в основному проводиться у формі організації святкування релігійних свят, проведення богослужінь та інших релігійних обрядів, роз'яснення суті і змісту священних книг, релігійних свят для військовослужбовців та працівників Збройних Сил України.

2. Основним аспектом співпраці Української православної церкви з установами Державної пенітенціарної служби України є поширення православної віри, задоволення релігійних потреб віруючих, а також піклування про релігійно-моральне виховання та місіонерська діяльність у

місцях позбавлення волі для всебічного сприяння у підвищенні соціального та морального сприйняття та поведінки у соціумі.

3. Особливістю співпраці релігійних організацій та державних інституцій у сфері освіти є те, що релігійні організації не беруть участі та не можуть керувати організацією навчально-виховного процесу в світських закладах освіти, але разом з тим термінологічне визначення законодавчо встановленого світського характеру системи освіти в Україні не ототожнюється з поняттям антирелігійності, атеїстичності, що дає можливість співпраці світських закладів освіти та релігійних організацій.

4. Співпраця релігійних організацій та державних інституцій у сфері охорони здоров'я базується на фундаментальних засадах всебічного забезпечення охорони здоров'я нації, гарантування кожній особі здійснення права на духовне, фізичне, психічне здоров'я, а також виходить з доктринального принципу, який полягає в наданні медичної допомоги, у максимально ефективній і доступній для всіх членів суспільства формі, незалежно від їхнього матеріального достатку та соціального стану.

5. Особливості співпраці релігійних організацій та державних інституцій виявляються в наступних аспектах:

– основна мета співпраці релігійних організацій та військових формувань, що виражена у задоволенні релігійних потреб військовослужбовців, досягається за допомогою діяльності релігійних організацій у межах військових частин чи інших військових формувань;

– основним елементом співпраці релігійних організацій з установами Державної пенітенціарної служби України є поширення православної віри, задоволення релігійних потреб засуджених, а також піклування про релігійно-моральне виховання та місіонерська діяльність у місцях позбавлення волі, їх соціалізація після відбування покарань;

– особливістю співпраці релігійних організацій та державних інституцій у сфері освіти є те, що релігійні організації не беруть участь та не можуть керувати організацією навчально-виховного процесу в світських

зкладах освіти, але разом з тим термінологічне визначення законодавчо встановленого світського характеру системи освіти в Україні не ототожнюється з поняттям антирелігійності, атеїстичності, що дає можливість співпраці світських закладів освіти та релігійних організацій;

– співпраця між Міністерством освіти і науки та Всеукраїнською Радою Церков та релігійних організацій проводиться в аспекті спільної державно-церковної комісії, що створена з метою формування програми богословської освіти, яка повинна ґрунтуватися на спільних для всіх конфесій фундаментальних історичних принципах;

– співпраця релігійних організацій та державних інституцій у сфері охорони здоров'я, що здійснюється через надання духовної, духовно-психологічної допомоги людям, які перебувають на стаціонарному лікуванні;

– основні аспекти й напрями, як спільної, так і автономної діяльності релігійних організацій та державних інституцій, у сфері захисту прав дитини мають спільний вектор такої діяльності, який виражений у одностайності та максимальній узгодженості діяльності щодо запобігання усім формам фізичного і психічного насильства над дитиною, а також співпраці щодо протидії втягненню дітей у злочинну діяльність, залученню до екстремістських релігійних культових угруповань та течій, примушуванню до проституції, жебрацтва, бродяжництва тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукового завдання – здійснено ґрунтовне дослідження змісту діяльності релігійних організацій у демократичній державі. Відповідно до поставленої мети та сформульованих задач на основі проведеного дослідження було зроблено такі висновки:

1. Класифіковано етапи історичного формування моделі діяльності релігійних організацій та держави, причому узагальнено й охоплено виключно найбільш значущі періоди: 1) IX – XIII століття – період формування моделі діяльності релігійних організацій та держави у Київській Русі; 2) XIV – початок XX століття – період моделі діяльності релігійних організацій та держави за умов перебування територій України у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії, Австро-Угорської імперії; 3) 1917 рік – 1991 рік – період моделі діяльності релігійних організацій та держави за радянської доби; 4) 1991 рік – донині – період розвитку моделі діяльності релігійних організацій та держави в умовах незалежності України;

2. Встановлено, що методологія діяльності релігійних організацій та держави – це складний концептуальний пошук розв'язання наукової проблеми (отримання істинних об'єктивних знань) щодо теоретично-практичного стану діяльності релігійних організацій та держави, в процесі якого застосовуються різного роду прийоми, способи та методи пізнавального дослідження, котрі є невід'ємними і перебувають у взаємодії один з одним;

3. Взаємодія релігійних організацій та держави у країнах пострадянського простору характеризується відсутністю відповідного правового підґрунтя моделі діяльності релігійних організацій та держави (присутність церкви у війську, у закладах позбавлення волі тощо). Попри серйозні успіхи, яких досягли країни пострадянського простору у сфері забезпечення гарантованих Конституцією релігійних свобод, подолання наслідків тієї політики, яка здійснювалася проти церков тоталітарним режимом, незважаючи на реальну, а

не декларовану рівність релігійних організацій перед законом, ця система потребує і сьогодні більш універсального юридичного наповнення, акумуляції ефективного європейського досвіду, який накопичено країнами Європи, та обов'язкового врахування і переосмислення тих помилок, яких їм вдалося уникнути в процесі розбудови нової прогресивної моделі церковно-владних відносин.

4. Сучасні правові моделі діяльності релігійних організацій та держави європейських країн характеризуються широкою розмаїтістю та залежать від низки факторів, серед яких: особливості історичного, культурного, духовного розвитку відповідної національності, форма політичного режиму держави, конфесійна структура, позиція влади щодо церкви в цілому, взаємозв'язки соціальних та релігійних інститутів тощо. Здійснено теоретико-правовий аналіз моделей діяльності релігійних організацій та держави в країнах Європи та розкрито їх прикладний характер. Резюмовано особливості тієї чи іншої моделі взаємовідносин держави та релігійних організацій: 1) у Франції – проголошені фундаментальні права на свободу віросповідання, обмежено упереджене ставлення до представників різноманітних конфесій, за винятком територій Ельзасу та Мозеля; 2) в Італії – має місце гнучке регулювання процедури створення та діяльності релігійних об'єднань; 3) у Німеччині – існує відокремлення церкви від держави і водночас конституційно допускається співпраця між обома інститутами; 4) у Швеції – привілеї у релігійній сфері надаються лютеранській церкві, яка і є основною часткою конфесійної структури країни; 5) у Греції – сформована унікальна модель діяльності церкви та держави. Греція входить до Європейського Союзу, зберігаючи свою національну ідентичність на законодавчому рівні, виокремивши православну віру в національну та панівну релігію. В Конституції Грецької республіки чітко прописана модель відносин церкви та держави. Свята Гора Афон, яка є основним духовним стрижнем для світового православ'я, має особливий адміністративний та юридичний статус, який також прописаний у Конституції

Греції. При вирішенні питань, що стосуються її статусу та діяльності, застосовуються норми і церковного права, і національного законодавства.

5. Сучасна правова модель діяльності релігійних організацій та держави в Сполучених Штатах Америки сформувалася під впливом різноманітних чинників, що відображають її специфіку. Сьогодні дані взаємовідносини неоднозначно трактуються науковцями, відсутній єдиний підхід щодо віднесення їх до тієї чи іншої відомої класичної моделі державно-церковних взаємовідносин. Поряд з цим американська модель характеризується тим, що релігійні елементи посідають чільне місце як у системі суспільних відносин загалом, так і в освітній та політичній сферах зокрема.

6. Виділено такі особливості сучасного стану нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій в Україні, як: 1) нормативно-правове регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій є різновидом соціального регулювання, за допомогою якого відносини між релігійними організаціями та державними інституціями набувають певної правової форми; 2) має конкретно визначений та цілеспрямований характер, тобто спрямоване на регулювання діяльності зареєстрованих релігійних організацій та державних інституцій та задоволення їх законних інтересів; 3) правове регулювання здійснюється за допомогою правових засобів, системи нормативно-правових актів, які забезпечують його ефективність, а також правове регулювання гарантує доведення норм права до їх виконання, що забезпечує урегулювання діяльності релігійних організацій у правовій площині демократичної держави; 4) стан нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій знаходиться в прямій залежності від концепції взаємовідносин між релігійними організаціями та державою; 5) у сфері нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій, а також державно-церковних відносин, окрім виключних випадків, діє принцип невтручання, що нівелює можливість прямого впливу на релігійні організації з боку державних

інституцій та участь релігійних організацій у державних справах; 6) розмежування світської та духовної освіти; 7) характеризується застосуванням договірної форми для регулювання відносин між державними інституціями та релігійними управліннями й центрами, але у рамках діючого законодавства не визначено, у якій формі здійснюється така домовленість. Указана прогалина в законодавчому регулюванні діяльності релігійних управлінь та державних інституцій зумовлює необхідність розроблення методичних рекомендацій щодо регулювання вказаних відносин на договірних засадах; 8) державні інституції не користуються методами державно-правового контролю або примусу щодо регулювання діяльності релігійних організацій, якщо така діяльність не порушує законів держави та встановленого суспільного порядку; 9) нормативно-правове регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій, згідно з чинним законодавством, здійснюється не для забезпечення контролю з боку держави за діяльністю релігійних організацій та державних інституцій, а для гарантування дотримання ними законодавства щодо реалізації гарантування релігійних прав особи; 10) відділення внутрішньоцерковного або канонічного нормативного регулювання діяльності релігійних організацій від нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій у правовому полі держави, що обумовлює підпорядкованість релігійних організацій двом нормативним системам, які регулюють внутрішні та зовнішні відносини у процесі провадження релігійної діяльності; 11) варіативність нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій залежно від обраної організаційної форми реалізації такої діяльності безпосередньо релігійними організаціями; 12) нерозривний зв'язок нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій та державних інституцій з релігією та віровченнями – так дана специфічна ознака виявляється у конституційному приписі моральної відповідальності державних діячів та політиків перед Богом, а також у визнанні на державному рівні найбільших православних свят із забезпеченням надання вихідних днів для святкування найбільших релігійних свят інших конфесій.

7. Особливості співпраці релігійних організацій та державних інституцій виявляються в наступних аспектах:

– основна мета співпраці релігійних організацій та військових формувань, що виражена у задоволенні релігійних потреб військовослужбовців, досягається за допомогою діяльності релігійних організацій у межах військових частин чи інших військових формувань;

– основним елементом співпраці релігійних організацій з установами Державної пенітенціарної служби України є поширення православної віри, задоволення релігійних потреб засуджених, а також піклування про релігійно-моральне виховання та місіонерська діяльність у місцях позбавлення волі, їх соціалізація після відбування покарань;

– особливістю співпраці релігійних організацій та державних інституцій у сфері освіти є те, що релігійні організації не беруть участь та не можуть керувати організацією навчально-виховного процесу в світських закладах освіти, але разом з тим термінологічне визначення законодавчо встановленого світського характеру системи освіти в Україні не ототожнюється з поняттям антирелігійності, атеїстичності, що дає можливість співпраці світських закладів освіти та релігійних організацій;

– співпраця між Міністерством освіти і науки та Всеукраїнською Радою Церков та релігійних організацій проводиться в аспекті спільної державно-церковної комісії, що створена з метою формування програми богословської освіти, яка повинна ґрунтуватися на спільних для всіх конфесій фундаментальних історичних принципах;

– співпраця релігійних організацій та державних інституцій у сфері охорони здоров'я, що здійснюється через надання духовної, духовно-психологічної допомоги людям, які перебувають на стаціонарному лікуванні;

– основні аспекти й напрями, як спільної, так і автономної діяльності релігійних організацій та державних інституцій, у сфері захисту прав дитини мають спільний вектор такої діяльності, який виражений у одностайності та максимальній узгодженості діяльності щодо запобігання усім формам

фізичного і психічного насильства над дитиною, а також співпраці щодо протидії втягненню дітей у злочинну діяльність, залученню до екстремістських релігійних культових угруповань та течій, примушуванню до проституції, жебрацтва, бродяжництва тощо.

8. До шляхів вирішення проблем формування моделі діяльності релігійних організацій та державних інституцій в Україні в контексті розбудови демократичної держави віднесено: 1) відновлення та розширення діяльності Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій при Кабінеті Міністрів України; 2) налагодження ефективної взаємодії релігійних організацій з державними інституціями, такими як Президент України та Кабінет Міністрів України; 3) врахування керівних принципів для аналізу законодавства стосовно релігії чи віри, які схвалено парламентською асамблеєю ОБСЄ та Венеціанською комісією у 2004 р.; 4) організація співпраці правоохоронних органів з метою запобігання розпалюванню релігійної ворожнечі через акти вандалізму релігійних пам'яток та захоплення церковних будівель.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Биков О. М. Проблеми взаємовідносин держави і церкви: концептуальні засади / О. М. Биков // Юридичний вісник. – 2011. – № 2 (19). – С. 10–14.
2. Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История русской церкви / Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. – М. : Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994 – 1996. – 3053 с.
3. Знаменский П. В. История русской церкви / П. В. Знаменский. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 2000. – 462 с.
4. Огієнко І. Б. Історія українського друкарства / І. Б. Огієнко. – К. : Либідь, 1994. – 448 с.
5. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 3 / Н. И. Теодорович. – Почаев : Тип. Почаевской лавры. 1893. – 697 с.
6. Протоиерей В. Цыпин. Курс церковного права / Протоиерей В. Цыпин. – Клин : Христианская жизнь, 2004. – 700 с.
7. Титов Ф. И. Русская Православная Церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII вв. – Т. 3. Ч. 1 / Ф. И. Титов. – К., 1916.
8. Рассказов Л. П. Теория государства и права: углубленный курс: учебник / Л. П. Рассказов. – М. : РИОР: ИНФРА-М, 2015. – 559 с.
9. Деркач А. Л. Государственно-церковные отношения / А. Л. Деркач. – К. : Издат. отдел УПЦ, 2009. – 320 с.
10. Правознавство : підручник / Ред. В. В. Копейчиков. – 7-ме вид., стер. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 736 с.
11. Політологія для вчителя : навч. посіб. для студ. пед. ВНЗ / за заг. ред. К. О. Ващенко, В. О. Корнієнка. – К. : Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2011. – 406 с.

12. Андрусяк Т. Г. Теорія держави і права / Т. Г. Андрусяк. – Л. : Фонд «Право для України», 1997. – 200 с.
13. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник ; пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
14. Голобуцький П. В. Конфесія, термін / П. В. Голобуцький // Енциклопедія історії України. Т. 5: Кон – Кю / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Наук. думка, 2008. – 568 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Konfesiya>.
15. Кривенко Ю. В. Цивільно-правовий статус релігійних організацій в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ю. В. Кривенко. – О., 2007. – 18 с.
16. Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
17. Положення про Реєстр неприбуткових установ та організацій : затв. наказом Державної податкової адміністрації України від 24 жовтня 2011 р. № 37 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 12. – Ст. 541.
18. Борисова В. І. Релігійна організація – самостійний функціональний вид непідприємницьких організацій / В. І. Борисова // Юрист України. – 2013. – № 2. – С. 49–56.
19. Кривенко Ю. В. Релігійні організації як суб'єкти приватного права України / Ю. В. Кривенко // Актуальні проблеми держави і права. – 2006. – Вип. 25. – С. 225–229.
20. Міма І. В. Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / І. В. Міма. – К., 2008. – 247 с.
21. Крумаленко М. В. Правове становище населення на українських землях у XIV–XVI ст.ст.: детермінація релігійною політикою держави : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Михайло Васильович Крумаленко. – О., 2007. – 198 с.

22. Кривенко Ю. В. Цивільно-правовий статус релігійних організацій в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Юлія Василівна Кривенко. – О., 2007. – 194 с.
23. Піддубна В. Ф. Релігійні організації як суб'єкти цивільних правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В. Ф. Піддубна. – Х., 2008. – 20 с.
24. Сеницына Н. В. Симфония священства и царства / Н. В. Сеницына // Исторический вестник. – 2000. – № 9-10. – С. 64–69.
25. Академічне релігієзнавство : підручник / за наук. ред. проф. А. Колодного. – К. : Світ знань, 2000. – 862 с.
26. Сергієнко Г. Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Ганна Леонідівна Сергієнко. – Х., 2004. – 21 с.
27. Кочкадан А. Загальні засади взаємодії держави і релігійних об'єднань в Україні: новелізація правового регулювання / А. Кочкадан // Вісник Львівського університету. – Серія юридична. – 2009. – Вип. 49. – С. 95–100.
28. Саган О. Православна ідеологія: нові аспекти ХХІ століття / О. Саган // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – № 4. – С. 138–145.
29. Кулакевич О. В. Історико-правовий аспект взаємодії християнської церкви та держави і його значення для України / О. В. Кулакевич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2001. – Вип. 37. – С. 42–43.
30. Радугин А. А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии : курс лекций. – 2-е изд. / А. А. Радугин. – М. : Центр, 2000. – 238 с.
31. Толочко П. П. Древняя Русь / П. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1987. – 245 с.

32. Бальжик І. А. Відносини держави і церкви: «симфонія влад» : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Ірена Анатоліївна Бальжик. – О., 2007. – 200 с.
33. Чичуров И. С. Политическая идеология средневековья: Византия и Русь / И. С. Чичуров. – М. : Наука, 1990. – 173 с.
34. Павлова С. В. Симфония властей: историко-теоретический аспект / С. В. Павлова // Актуальные проблемы истории и теории российского права. – 2002. – № 1. – С. 41–43.
35. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 2002. – 608 с.
36. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. – Вид. друге / Іларіон, митрополит. – К. : Обереги, 1994. – 424 с.
37. Озель В. Вплив норм канонічного права православної церкви на формування та розвиток українського сімейного права (історико-правовий аспект) / В. Озель // Право України. 2010. – № 1. – С. 169–174.
38. Карпов Г. Ф. Очерки из истории российской церковной иерархии / Г. Ф. Карпов. – М. : Унив. тип., 1865. – 206 с.
39. Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посіб. : у 3-х кн. Кн. 1. Середина XV – кінець XVI століття / В. І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.
40. Піддубна В. Ф. Релігійні організації як суб'єкти цивільних правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Вікторія Федорівна Піддубна. Х., 2008. – 198 с.
41. Гениева Е. Ю. Взаимоотношение церкви и государства / Е. Ю. Гениева // Материалы конференции Межпарламентской Ассамблеи Православия (3–4 ноября 2003 г.) : тезисы докл. – М., 2003. – С. 13–17.
42. Стоглав / [сост., коммент. текста Беляев А. В.]. – СПб. : Воскресение, 1997. – 287 с. – (Собор, бывший в Москве при великом государе и великом князе Иване Васильевиче (в лето 7059) 1551 г.: Собор. Уложение)

43. Мазуринская Кормчая: Памятник межславянских культурных связей XIV–XVI вв.: Исследования. Тексты / [сост. Е. В. Беляков и др.; ред. Я. Н. Щапов]. – М. : Индрик, 2002. – 853 с.
44. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / [упоряд.: Чайковський А. С., Копиленко О. Л., Кривоніс В. М. та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
45. Чемеринская В. В. Влияние византийского права на древнерусское и российское законодательство X–XVII ст.: Опыт сравнительного анализа : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / В. В. Чемеринская. – М., 2004. – 23 с.
46. Боровой Д. Д. Каноническое (церковное) право как нормативная система социально-правового регулирования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / Д. Д. Боровой. – Ставрополь, 2004. – 25 с.
47. Березинець В. В. Історія релігії «княжої доби» на Україні в світлі історіософії та методології М. С. Грушевського / В. В. Березинець, А. О. Погорілий // Вісник Київського університету. – 1995. – Вип. 23. – С. 37–48.
48. Харишин М. В. Юридичне визнання Української Православної Церкви Польською державою в 30-х роках XVII століття // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка / М. В. Харишин. – 1996. – Вип 34. – С. 114–123.
49. Тарнопольська І. О. Релігійна боротьба у Західній Європі і Центральній Європі XVI–XVII ст.: первинні витоки сучасних демократичних ідей / І. О. Тарнопольська // Вісник Дніпропетровського університету. – 2007. – № 6. – С. 75–85.
50. Історія релігії в Україні : навч. посіб. / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. ; за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К. : Знання, КОО, 1999. – 735 с.

51. Отечественное законодательство 11–20 веков : пособие для семинаров. – Ч. 2 (20 в.) / под ред. проф. О. И. Чистякова. – М. : Юристъ, 2000. – 463 с.
52. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Фонд – Оп. 9. – Спр. 6434 – 9 арк.
53. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму / П. П. Панченко. – К. : Укр. центр духовної культури, 2003. – С. 83–86.
54. Смржевська О. О. Релігійний чинник в житті українського суспільства (90-і роки ХХ століття) / О. О. Смржевська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2004. – № 74–76. – С. 109–112.
55. Конфесійна карта Львівщини. Інформаційно-статистичний довідник / упоряд. С. Т. Боруцький та ін. – Л. : Хартія, 1997. – 98 с.
56. Є. О. Ятченко. Виникнення майнових спорів між релігійними організаціями в Україні: історично-правовий аспект / Є. О. Ятченко // Держава і право. – 2005. – № 29. – С. 419–426.
57. Нелуп Н. М. Соціологічний аналіз динамічного розвитку релігійно-церковного життя в незалежній Україні / Н. М. Нелуп // Вісник КНУ ім. Т.Г. Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – 2000. – Вип. 31. – С. 42–44.
58. Курас І. Ф. Релігія і політика в сучасній Україні / І. Ф. Курас, М. Ф. Рибачук, М. І. Кирюшко. – К. : Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. 2000. – 272 с.
59. Грушева Т. В. Взаємини держави та християнських церков у сучасній Україні (історичний аспект) / Т. В. Грушева // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIV. – С. 184–187.
60. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 № 987-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991 р. – № 25. – Ст. 283.

61. Вовк Д. О. Право і релігія дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Дмитро Олександрович Вовк. – Х., 2007. – 211 с.
62. Рассоха І. М. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» для студентів 5 курсу денної форми навчання освітнього-кваліфікаційного рівня «магістр» спеціальностей 8.050106, 8.03050901 «Облік і аудит», 8.050201 «Менеджмент організацій», 8.03060101 «Менеджмент організацій і адміністрування (за видами економічної діяльності)» / І. М. Рассоха. – Х. : ХНАМГ, 2011. – 76 с.
63. Словник української мови: у 11 т. Т. 4 / за ред. І. К. Білодід, А. А. Бурячок, В. О. Винник, Г. М. Гнатюк та ін. – К., 1973. – 840 с.
64. Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студ., курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. – К. : Центр учб. літ., 2010. – 352 с.
65. Дядюра Г. М. Організація, методологія та ведення наукових досліджень / Г. М. Дядюра, О. Е. Пчелінцева, А. М. Петренко. – Черкаси : ЧДТУ, 2008. – 96 с.
66. Мельничук О. С. Словник іншомовних слів / О. С. Мельничук. – К. : Голов. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1974. – 775 с.
67. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідної діяльності. – 2-е вид. / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. – К. : Знання-Прес, 2002. – 295 с.
68. Лазарєв В. В. Теория государства и права. / В. В. Лазарєв, С. В. Липєнь. – М. : Юристь, 2004. – 528 с.
69. Гусарєв С. Д. Теорія держави і права / С. Д. Гусарєв, А. Ю. Олійник, О. П. Слюсарєнко. – К. : Правова єдність, 2008. – 270 с.
70. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень : курс лекцій / О. В. Кустовська. – Тернопіль : Економ. думка, 2005. – 124 с.

71. Щерба С. П. Філософія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. П. Щерба, В. К. Щедрін, О. А. Заглада ; за заг. ред. С. П. Щерби. – К. : МАУП, 2004. – 216 с.
72. Сырых В. М. Логические основания общей теории права. / В. М. Сырых. – М. : Юстицинформ, 2000. – 527 с.
73. Матузова Н. И. Теория государства и права / Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М. : Юристъ, 1997. – 672 с.
74. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки / М. В. Костицький // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 3–11.
75. Максимов С. І. Проблеми методології сучасного правознавства / С. І. Максимов, М. П. Рабінович, Ю. М. Тодика, М. І. Данишин // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – Вип. 1. – С. 146–150.
76. Сагатовский В. Н. Системная деятельность и ее философское осмысление / В. Н. Сагатовский // Материалистическая диалектика и системный подход. – Л. : ЛГУ, 1982. – С. 5–18.
77. Воронкова В. Г. Управління людськими ресурсами : філософські засади : навч. посіб. / В. Г. Воронкова. – К. : Професіонал, 2006. – 576 с.
78. Бірта Г. О. Методологія і організація наукових досліджень : навч. посіб. / Г. О. Бірта, Ю. Г. Бургу – К. : Центр учб. л-ри, 2014. – 142 с.
79. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М. : Наука, 2003. – 476 с.
80. Мельничук О. П. Светский характер отношений религиозных организаций и государства на примере Франции и Германии / О. П. Мельничук // Право и политика. – 2013. – Спецвып. – С. 260–263.
81. Конституція України : від 28.08.1996 р. [станом на 15.05.2014 р.] // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – ст. 141.
82. Романюк С. Порівняльний аналіз системи державно-церковних відносин в Україні та інших посткомуністичних країнах / С. Романюк // Державно-церковні відносини в Україні у контексті сучасного європейського

досвіду : зб. наук. матеріалів / Держ. комітет України у справах релігій [та ін.] ; відп. ред. В. Д. Бондаренко. – К. : VIP, 2004. – С. 163–170.

83. Новиченко М. Релігія і церква в країнах колишнього СРСР (короткий огляд) / М. Новиченко // Державно-церковні відносини в Україні у контексті сучасного європейського досвіду : зб. наук. матеріалів / Держ. комітет України у справах релігій [та ін.] ; відп. ред. В. Д. Бондаренко. – К. : VIP, 2004. – С. 128–136.

84. О свободе совести и о религиозных объединениях : федеральный закон от 26.09.1997 № 125-ФЗ (ред. от 02.07.2013) (с изм. и доп., вступающими в силу с 01.09.2013) // Собрание законодательства РФ. – 1997. – № 51. – Ст. 63.

85. Закон Республики Беларусь от 17 декабря 1992 г. № 2054-ХІІ "О свободе совести и религиозных организациях" (в редакции Закона от 31 октября 2002 г. № 137-3) // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. – 2002. – № 123, 2/886.

86. Семенова В. Конкордати як механізм взаємодії регулювання церковно-державних відносин з католицькою церквою: досвід та перспективи для України / В. Семенова // Католицизм: традиція і сучасність : матеріали VIII міжнар. молодіж. релігієзнав. літньої шк., 2 – 18 лип. 2009 р., Київ – Львів – Краків – Рим / ред.: Владиченко, Хромець; Молодіж. асоц. релігієзнавців, Ін-т реліг. наук св. Томи Аквінського у Києві, Держ. ком. України у справах національностей та релігій, Нац. акад. наук України, Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди. – К., 2010. – С. 245–252.

87. Скрипнікова С. Співпраця між державою та католицькою церквою в освітньо-виховному контексті / С. Скрипнікова // Католицизм: традиція і сучасність: матеріали VIII Міжнар. молодіж. релігієзнав. літньої шк., 2 – 18 лип. 2009 р., Київ – Львів – Краків – Рим / ред.: Владиченко, Хромець; Молодіж. асоц. релігієзнавців, Ін-т реліг. наук св. Томи Аквінського у Києві, Держ. ком. України у справах національностей та релігій, Нац. акад. наук України, Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди. – К., 2010. – С. 189–197.

88. Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформацій центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / В. Є. Єленський. – К. : КПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – 419 с.

89. Любчик В. Конфесійно-інституційні трансформації на пострадянському просторі: взаємозв'язок та обумовленість у сьогоденні / В. Любчик // Державно-церковні відносини в Україні у контексті сучасного європейського досвіду : зб. наук. матеріалів / Держ. комітет України у справах релігій [та ін.]; відп. ред. В. Д. Бондаренко. – К. : VIP, 2004. – С. 187–194.

90. Миронович Д. Релігійний капітал і релігійна участь в країнах нової східної Європи / Д. Миронович, О. Решетняк, С. Сальникова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – Вип. 1 (4). – С. 16–28.

91. Бондаренко В. Актуальні проблеми законодавчого забезпечення свободи совісті / В. Бондаренко // Релігійна свобода. Свобода релігії і національна ідентичність – світовий досвід та українські проблеми. – 2002. – № 6. – С. 124–130.

92. Мчедлов М. П. Религиоведческие очерки. Религия в духовной и общественно-политической жизни современной России / М. П. Мчедлов. – М. : Науч. кн., 2005. – 389 с.

93. Бобохонов Р. С. Исламская общественная мысль о перспективах мирового развития / Р. С. Бобохонов // Ислам в современном межцивилизационном диалоге. – М., 2013. – 427 с.

94. Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть четвертая : [офиц. текст]. – М. : Юрайт, 2007. – 170 с.

95. Трудовой кодекс Российской Федерации: офиц. текст, действующая ред. – М. : Экзамен, 2008. – 191 с.

96. Михайлов Г. А. Нужен ли России государственный орган по делам религий? / Г. А. Михайлов // Религия и право. – 1999. – № 6. – С. 25–31.

97. Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации». – М. : Омега – Л., 2014. – 134 с.

98. Религия и общество: очерки современной религиозной жизни России (под ред. Филатова) – М., 2003. – 147 с.

99. Гриньків М. В. Політико-правовий аспект діяльності релігійних організацій України та Росії / М. В. Гриньків // Гілея : науковий вісник: історичні науки, філософські науки, політичні науки. – 2013. – Вип. 79 (№ 12). – С. 283–286.

100. Павлов С. В. Регіональний аналіз східнохристиянських традицій та особливостей церковно-державних відносин / С. В. Павлов // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – 1997. – Вип. 42. – С. 83–90.

101. Озем Г. Особливості формування конфесійної структури Гродненської області Республіки Білорусь / Г. Озем, А. Шавель // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2008. – Вип. 55. – С. 59–60.

102. Конституция Республики Беларусь 1994 года (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г.). – Минск : Амалфея, 2005. – 48 с.

103. Уголовный кодекс Республики Беларусь. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Беларусь. – Минск : Амалфея, 2007. – 647 с.

104. Дудар Н. Закони про свободу совісті у країнах колишнього СРСР (огляд) / Н. Дудар // Людина і світ. – 2003. – № 3. – С. 33–45.

105. Тихомиров Н. Исторический путь Православия в Латвии / Н. Тихомиров // Православный церковный календарь. – Рига, 1994. – С. 120–124.

106. Беднов В. Православная Церковь в Польше и Литве / В. Беднов. – Минск : Лучи Софии, 2002. – 169 с.

107. Прекуп И. Православие в Эстонии: (Краткий исторический очерк) / И. Прекуп. – Таллин, 1998. – 107 с.

108. Конституция Республики Молдова. – Кишинев : Образование, 2010. – 69 с.

109. Крылов А. Религия в общественно-политической жизни Кыргызстана / А. Крылов // Центральная Азия и Кавказ. – 2006. – № 6 (48). – С. 102–105.
110. Ислам и светское государство / под общ. ред. З. И. Мунавварова, В. Шнайдера-Детерса. – Ташкент : ТКФ, 2003. – 150 с.
111. Грабченко А. І. Методи наукових досліджень : навч. посіб. / А. І. Грабченко, В. О. Федорович, Я. М. Гаращенко. – Х. : НТУ «ХП», 2009. – 142 с.
112. Маклаков В. В. Конституции зарубежных государств: США, Великобритания, Франция, Германия, Италия, Испания, Греция, Япония, Канада : учебник. – Изд. 2-е, исправл. и дополн. / В. В. Маклаков. – М. : БЕК, 1997. – 586 с.
113. Католицизм: традиція і сучасність. Матеріали VIII міжнародної молодіжної релігієзнавчої літньої школи / наук. ред. Л. Д. Владиченко, В. Л. Хромець. – К., 2010. – 354 с.
114. Робберс Г. Государства и религии в Европейском Союзе / Г. Робберс. – М. : Ин-т Европы РАН, 2009. – 722 с.
115. Aldridge A. Religion in the Contemporary World / A. Aldridge. – Cambridge, 2007. – 256 p.
116. Протоиерей Владислав Цыпин. Каноническое право / Протоиерей Владислав Цыпин. – Сретенский монастырь. – 2009. – 864 с.
117. Титов В. Д. Релігієзнавство : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / В. Д. Титов, С. В. Качурова, О. В. Барабаш ; за ред. проф. В. Д. Титова. – Х. : Право, 2004. – 272 с.
118. Хома Н. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. – 4-те вид., стер. / Н. Хома. – Л. : Новий Світ, 2007. – 474 с.
119. Ардан Ф. Франция: Государственная система ; пер. с франц. / Ф. Ардан. – М. : Юрид. лит., 1994. – 176 с.
120. Лубський В. І. Історія релігій : підручник [для студ. вищ. навч. закл.] ; [2-ге вид.] / В. І. Лубський, М. В. Лубська. – К. : Центр учбової л-ри, 2009. – 776 с.

121. Кучер О. Н. Христианство. История и современность / О. Н. Кучер. – Ростов-н/Д : Феникс; Харьков : Торсинг, 2004. – 320 с.
122. Христианство: контекст світової історії та культури : наук. зб. / голов. ред. П. Л. Яроцький. – К. : Гнозис, 2000. – 234 с.
123. Джероза Л. Церковне право ; [пер. з нім. Н. Щиглевської] / Л. Джероза. – Л. : Свічадо, 2001. – 336 с.
124. Бурмило І. (протоієрей). Історія Церкви / І. Бурмило. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2007. – 424 с.
125. Europe, Norman Doe (ed.), *The Portrayal of Religion in Europe: the Media and the Arts*, 2004. – 337 p.
126. Dubeck & Overgaard (ed.), *Social Welfare, Religious Organizations, and the State*, Milano, 2003. – 211 p.
127. Релігія і суспільство: нові преференції: матеріали міжнар. наук. конф., 27–28 квіт. 2006 р. / Чернів. держ. ун-т ім. Юрія Федьковича [та ін.] ; ред. кол. В. О. Балух [та ін.]. – Чернівці : Рута, 2006. – 152 с.
128. Релігієзнавство : навч. посіб. – 2-ге вид. / за ред. Мозгового Л. І., Бучми О. В. – К. : Центр учбової л-ри, 2008. – 264 с.
129. Яшин П. П. Релігія, держава і право : навч. посіб. / П. П. Яшин. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1998. – 39 с.
130. Канонічне право : [навч. посібник] / уклад. М. Лагодим. – Чернівці : Вид-во Чернів. нац. ун-ту, 2010. – 400 с.
131. Лазор Л. И. Каноническое право: [учебник]. – 1-е изд. / Л. И. Лазор, В. В. Лазор, И. И. Шамшина. – Луганск : Виртуальная реальность, 2010. – 568 с.
132. Сіриченко Ю. В. Моделі взаємодії держави та церкви / Ю. В. Сіриченко // Сучасна картина світу: інтеграція наукового та позанаукового знання. – 2004. – Вип. 3. – 310 с.
133. Шумилов В. М. Введение в правовую систему ФРГ / В. М. Шумилов. – М. : ДеКа, 2001. – 140 с.

134. Суворов Н. С. Учебник церковного права ; под. ред. и с предисл. В. А. Томсинова / Н. С. Суворов. – М. : Зерцало, 2004. – 504 с.
135. Мудрий С. Публічне право церкви і конкордати / Софрон Мудрий. – Жовква : Місіонер, 2011. – 192 с.
136. Поснов М. Э. История Христианской Церкви / М. Э. Поснов. – М. : Изд-во им. святителя Льва, папы Римского, 2007. – 608 с.
137. Тихиня В. Г. Конституции зарубежных государств : сб. / авт.-сост.: В. Г. Тихиня, В. П. Серебренников. – Минск : Право и экономика, 2007. – 470 с.
138. Комаров А. С. Источники права Швеции / А. С. Комаров // Советское государство и право. – 1986. – № 6. – С. 97–102.
139. Ситар І. М. Релігійні системи: проблеми секуляризації та ре секуляризації : [навч. посіб.] / І. М. Ситар. – Л. : ЗУКЦ, 2012. – 280 с.
140. Канонічне право : [підручник] / за ред. В. І. Лубського. – К. : Центр учбової л-ри, 2012. – 572 с.
141. Чернышева О. В. Церковь в скандинавских странах / О. В. Чернышева, Ю. Д. Комаров. – М. : Наука, 1988. – 176 с.
142. Чернышева О. В. Церковь и демократия. Опыт Швеции / О. В. Чернышева. – М. : Ин-т всеобщей истории РАН. – 1994 г. – 190 с.
143. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. – 5-те вид., перероб. і доп. / В. П. Глиняний. – К. : Істина, 2005. – 767 с.
144. Мелин Я. История Швеции ; пер. со швед. Н. С. Плевако / Я. Мелин, С. Хеденборг, А. В. Юханссон. – М. : Весь мир, 2002. – 400 с.
145. Державно-церковні відносини в Україні у контексті сучасного європейського досвіду : зб. наук. матеріалів / Держ. комітет України у справах релігій [та ін.] ; відп. ред. В. Д. Бондаренко. – К. : VIP, 2004. – 356 с.
146. Белоусова К. А. Страны Северной Европы (Финляндия, Швеция, Норвегия, Дания, Исландия) / К. А. Белоусова // Новейшая история стран Европы и Америки. XX век : в 3 ч. Ч. 3 ; под. ред. Родригеса А. М., Пономарева М. В. – М., 2004. – 256 с.

147. Мельничук О. П. Правовий статус Святої Гори Афон у контексті відносин Церкви та держави в Грецькій Республіці / О. П. Мельничук // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 3 (149). – С. 69–78.

148. Мукас Г.-А. К вопросу о юридическом урегулировании отношений церкви и государства в Греции / Г.-А. Мукас // ТоАцп. – 2007. – Февр. (пер. с греч. З. Оборневой) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravoslavie.ru>.

149. Элладская Церковь ответила на развернутую против нее кампанию в СМИ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.agionoros.ru>.

150. Бегичева В. Афон / В. Бегичева // Наука и религия. – 2005. – № 1. – С. 27–30.

151. Konidaris J. Legal Status of Minority Churches and Religious Communities in Greece, in: The Legal Status of Religious Minorities in the European Union, Thessaloniki-Milano (European Consortium for Church-State Research), 1994. – P. 171–181.

152. Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення : монографія / Д. О. Вовк. – Х. : Право, 2009. – 224 с.

153. Мишин А. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Приложение. М., 2004. – 325 с.

154. Філатов Б. А. Держава та церква в період становлення конституційного ладу в США : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Борис Альбертович Філатов. – О., 1997. – 21 с.

155. Каррі Д. П. Конституція Сполучених Штатів Америки : посіб. для всіх ; пер. з англ. О. М. Мокровського / Д. П. Каррі. – К. : Веселка, 1993. – 192 с.

156. Релігія як чинник політичного життя суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/5070/44/>.

157. Берман Г. Дж. Вера и закон: примирение права и религии / Г. Дж. Берман. – М. : Ad marginem, 1999. – 431 с.

158. Токвиль Алексис де. Демократия в Америке ; пер. с франц. ; предисл. Гарольда Дж. Ласки / Токвиль Алексис де. – М. : Прогресс, 1992. – 554 с.

159. Андреева Л. А. Христианство и власть в России и на Западе: компаративный анализ / Л. А. Андреева // Общественные науки и современность. – 2001. – № 4. – С. 85–102.

160. Филатов Б.А. Влияние идей кальвинизма на формирование национальной психологии североамериканцев / Б.А. Филатов // Национальная психология и проблемы ее исследования : тезисы докл. на регион. науч.-практ. конф. – Д. : ДГУ, 1991. – С. 89–91.

161. Царевский А. Н. Роль религиозных организаций в политической жизни США / А. Н. Царевский // Нижегородский журнал международных отношений. – 2010. – Осень – зима. – С. 104–108.

162. Недошитко І. Р. Роль церкви в житті української діаспори США (кінець ХХ – ХХІ ст.) / І. Р. Недошитко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2012. – № 10 (235). – С. 63–72.

163. Свобода релігії. Рішення Верховного Суду США – Freedom of there ligion decision ns of the United States upreme court / Харківська правозахисна група ; під ред. М. Гаррісон та С. Гілберта ; [пер. з англ. Н. Комарової ; наук. ред. В. Речицький]. – К. : Оптима, 2005. – 256 с.

164. Шишкін В. І. Забезпечення прав людини в судочинстві США (організаційні і процесуальні засади) / В. І. Шишкін. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.

165. Практика Верховного Суду США по разрешению дел, касаемых свободы вероисповедания и отправления религиозных обрядов // Вестник ДГУ. Правоведение. – 1996. – Вып. 3. – 137 с.

166. Морозова Л. А. Государство и церковь: особенности взаимоотношений / Л. А. Морозова // Государство и право. – 1995. – № 3. – С. 86–95.

167. Кипшидзе В. Церковь и права человека / В. Кипшидзе // Фома. – 2006. – № 7 (39). – С. 15–26.
168. Романова О. Релігія в державних школах США: протистояння чи взаємодія? / О. Романова // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10). – С. 122–126.
169. Кислова А. А. Религия и церковь в общественно-политической жизни США первой половины XIX в. / А. А. Кислова. – М. : Наука, 1989. – 238 с.
170. Пилипенко С. П. Про деякі особливості взаємодії релігії та політики в США / С. П. Пилипенко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – 1998. – Вип. 27. – С. 53–56.
171. Corrigan J. Religion in America / J. Corrigan. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall. – 2004. – 208 p.
172. Осиповский С. Н. Классификация моделей государственно-церковных отношений / С. Н. Осиповский // Актуальные проблемы политики. – 2001. – Вып. 10–11. – С. 398–403.
173. Царевский А. Н. Влияние религиозных организаций на институционализацию политических процессов в США / А. Н. Царевский // Политические институты в современном мире : материалы Всерос. науч. конф. с междунар. участием 10 – 11 декаб. 2010 г. ; под общ. ред. С. Г. Еремеева, О. В. Поповой. – СПб. : Аллегро, 2010. – С. 366.
174. Потанина С. В. Некоторые аспекты взаимоотношений государства и религии за рубежом / С. В. Потанина // Журнал российского права. – 2001. – № 4. – С. 105–113.
175. Царевский А. Н. Религиозные организации в современном политическом процессе: на примере протестантских организаций США : автореф. дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 / Андрей Николаевич Царевский. – Нижний Новгород, 2013. – 27 с.

176. Филатов Б.А. Правосознание в структуре национальной психологии североамериканцев / Б.А. Филатов // Национальная психология и духовные ценности народа. – Д. : ДГУ, 1994. – С. 102–105.

177. Останин А. В. Светское государство и демократия /А. В. Останин // Вестник Томского государственного университета. – 2009. – № 325. – С. 104–107.

178. Николин А. Церковь и государство (история правовых отношений) / А. Николин. – М. : Изд-во Сретенского монастыря, 1997. – 430 с.

179. Berger P., Davie G., Fokas E. Religious America, Secular Europe? A Theme and Variations. Ashgate. – 2009. – 168 p.

180. Ammerman N. Observing Modern Religious Lives // Everyday Religion: Observing Modern Religious Lives / Ed. N. Ammerman. Oxford University Press. – 2007. – P. 3–20.

181. Wuthnow R. America and the Challenges of Religious Diversity. Princeton: Princeton University Press. – 2005. – 416 p.

182. Casanova J. Public Religion in the Modern World. University of Chicago Press. – 1994. – 330 p.

183. Casanova J. Immigration and the New Religious Pluralism: A European Union/United States Comparison // Democracy and the New Religious Pluralism / Ed. T. Banchoff. Oxford University Press. – 2007. – P. 59–84.

184. Звернення Церков і релігійних організацій щодо дискусії про європейські цінності в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1281&Itemid=78. – Назва з екрана.

185. Конституція Пилипа Орлика. Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького: Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали : довідник : у 2 ч. Ч. 1 / за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К. : Вища шк., 1997. – С. 209–225.

186. Загальна теорія держави і права : підручник / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
187. Общая теория права и государства : ученик. – 3-е изд., перераб. и доп. / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Юристъ, 2001. – 520 с.
188. Теория государства и права : курс лекций. – 2-е изд, перераб. и доп. / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юристъ, 2001. – 776 с.
189. Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. наук. статей / за ред. Ю. С. Шемшученка, О. В. Кресіна ; упоряд. О. В. Кресін, О. М. Редькіна, за участі К. О. Черніченка. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського, Київ. ун-т права НАН України, 2006. – 432 с.
190. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / [О. В. Зайчук [та ін.]] ; ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.
191. Конституція України. Науково-практичний коментар: Академія правових наук України / ред.: К. К. Гулий, А. В. Єфименко. – Х., 2003. – 805 с.
192. Про освіту : Закон від 23.05.1991 № 1060-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 34. – Ст. 451.
193. Загальна декларація прав людини : міжнародний документ від 10.12.1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
194. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Х. : Право, 2011. – 1128 с.
195. Підсумковий документ Віденської зустрічі держав-учасниць наради з безпеки та співробітництва в Європі (Витяг): ООН; Принципи, Витяг, Міжнародний документ від 15.01.1989 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_081/card6#Public.

196. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні / Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році / Гуманітарний поступ України: національні пріоритети та європейські очікування / Здобутки та виклики у гуманітарній сфері: підсумки 20-ліття Незалежності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/pro-vnutrishne-ta-zovnishne-stanovishe-ukrayini-v-2012-roci-doc103135.html>.

197. Господарський кодекс України : від 16.01.2003 № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19-20, № 21-22 – Ст. 144.

198. Податковий кодекс України : від 02.12.2010 № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13-14, 15-16, 17 – Ст. 112.

199. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України : від 09.12.2010 № 1085/2010 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 94. – С. 15.

200. Про Положення про Міністерство культури України : Указ Президента України : від 06.04.2011 № 388/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 29 – Ст. 1226.

201. Коцаба В. Державотворення святого князя Володимира в контексті сучасності / В. Коцаба [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kdais.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3281:-----q-----q&catid=2:news-all&Itemid=44&lang=uk.

202. Блаженніший Митрополит Володимир. Церква, держава, суспільство / Блаженніший Митрополит Володимир // Печерський благовестник. – № 1. – С. 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lavra.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=48&Itemid=99999999&limit=1&limitstart=.

203. Розбудова партнерської моделі державно-конфесійних відносин та утвердження Української Помісної Православної Церкви в Україні. Аналітична доповідь / [С. І. Здіорук, В. В. Токман]. – К. : НІСД, 2009. – 316 с.

204. Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2013 рік (релігійні організації) : наказ Міністерства культури України від 19.03.2014 р. № 167 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/354806;jsessionid=E3BAA67DE495E4DC1C1C1BAFDF65B3D8.app2>.

205. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності священнослужителів (капеланів) в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України : Закон України від 14.05.2015 № 419-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 28. – Ст. 254.

206. Інформація про ВРЦіРО: Всеукраїнська Рада Церков і Релігійних організацій. – Офіційне інтернет-представництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vrciro.org.ua/ua/council/info>.

207. Положення про Всеукраїнську Раду Церков і релігійних організацій : затв. на засіданні Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, протокол № 1 від 17 лютого 1998 р. (зі змінами: протокол № 2 від 29 травня 2001 р.; протокол № 3 від 25 жовтня 2005 р.). // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://vrciro.org.ua>

208. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви. – К. : Інформ.-вид. центр УПЦ. – 2002. – 80 с.

209. Про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України : меморандум від 10.11.2008 / Міністерство оборони України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyuu/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/normativni-dokumenty-ta-metodichni-rekomendaczii/2014/07/08/memorandum-pro-spivpraczyu-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-vijskovosluzhbovcziv-zs-ukraini/>.

210. Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України : наказ Міністерства оборони України від

17.03.2009 № 115 // Міністерство оборони України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua>

211. Про військовий обов'язок і військову службу : закон України від 25.03.1992 р. № 2232–ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 385.

212. Про впорядкування питань задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних Сил України : директива Міністерства оборони України від 21.04.2006 № 25 // Міністерство оборони України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua>.

213. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : закон України від 20.12.1991 № 2011-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 15. – Ст 190.

214. Ситник В. Духовно-гуманітарна політика у Збройних Силах України та шляхи її вдосконалення / В. Ситник // Армія і духовність: свобода совісті та віровизнання. – К., 1995. – С. 15–16.

215. Про затвердження Концепції душпастирської опіки у Збройних Силах України : наказ Міністерства оборони України від 22.04.2011 № 220 // Міністерство оборони України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua>

216. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями: ООН; Правила, Міжнародний документ від 30.08.1955 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_212.

217. Угода про співробітництво Української Православної Церкви та Державної пенітенціарної служби України: Угода від 26.08.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/11631-penitenciarna-sluzhba-i-upc-mp-domovilisya-pro-spivpracyu.html.

218. Синодальний відділ УПЦ у справах пастирської опіки пенітенціарної (тюремної) системи: Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prisondep.church.ua/>.

219. Українська Православна Церква Київський Патріархат: Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/uk/kartaeparhij/29/28-patriarkhia.html>.

220. Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : постанова Кабінету Міністрів України від 26 листоп. 2009 р. № 1302 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1302-2009-%D0%BF>.

221. Гаталяк Т. Громадські ради: історія створення, реальний стан речей, проблеми та перспективи : текст доповіді під час Круглого столу «Створення та налагодження роботи громадських рад при органах виконавчої влади» від 14 квіт. 2011 р. / Тарас Гаталяк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gromrady.org.ua/2011/04/hromadski-rady-istoriya-stvorenyyarealnyj-stan-rechej-problemy-ta-perspektyvy/>.

222. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : постанова Кабінету Міністрів України від 3 листоп. 2010 р. № 996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF/print1289287029742995>.

223. Громадські ради в цифрах : загальнонаціональний звіт із моніторингу формування громадських рад при центральних та місцевих органах виконавчої влади / [М. В. Лациба, О. С. Хмара, А. О. Красносільська та ін.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/monitoring-CC2011.pdf>.

224. Портал громадських рад України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gromrady.org.ua/2011/04/hromadski-rady-istoriya-stvorenyyarealnyj-stan-rechej-problemy-ta-perspektyvy/>.

225. Положення про Раду голів громадських рад при органах виконавчої влади : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 20 черв. 2012 р. № 658 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws-/show/658-2012-%D0%BF>.

226. Віхляєв М. Ю. Громадські ради при органах виконавчої влади України та роль громадських об'єднань у їх діяльності / М. Ю. Віхляєв // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 36–43.

227. Влада і суспільство: діалог через громадські ради : монографія / [Шайгородський Ю. Ж., Андрійчук Т. С., Дідух А. Я. та ін.] ; за заг. ред. Шайгородського Ю. Ж. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2011. – 148 с.

228. Інформація про служіння в'язничних капеланів УГКЦ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prison-pastoral.blogspot.com/>.

229. Сергієнко Г. Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Г. Л. Сергієнко. – Х., 2004. – 209 с.

230. Про співпрацю Міністерства освіти і науки України, Державного комітету України у справах релігій та Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій : меморандум Міністерства освіти і науки від 18.04.2000 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua>

231. Про створення при Міністерстві освіти і науки України громадської ради з питань співпраці з Церквами та релігійними організаціями : наказ Міністерства освіти і науки України від 20.10.2008 р. № 941. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua>

232. Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів з етики віри і релігієзнавства : наказ Міністерства освіти і науки України від 26.07.2005 р. № 437 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=711%3A1&catid=63%3Ava&Itemid=86&lang=uk.

233. Про внесення змін до деяких законів України (щодо визнання документів про освіту та наукові ступені, що видаються духовними навчальними закладами) : проект Закону від 20.06.2013р. № 2380а

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47520.

234. Про створення Громадської ради при Міністерстві охорони здоров'я України з питань співпраці з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій : наказ Міністерства освіти і науки України від 22.05.2009 № 358 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=302%3A1&catid=63%3Ava&Itemid=86&lang=uk.

235. Кашинцева О. Ю. Право пацієнта на духовну підтримку: принцип толерантності в біоетичній доктрині / О. Ю. Кашинцева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-prensa.com/article-829.html>.

236. Про Громадську консультативну раду з питань захисту прав дитини : розпорядження Глави Адміністрації Президента України від 14 листоп. 2011 р. № 105 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/content/gkr_pd_sklad.html.

237. Сіра І. Б. Становлення інституту Уповноваженого з прав дитини в Україні / І. Б. Сіра // Державне управління: теорія та практика. – 2012. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Dutp_2012_2_20.pdf.

238. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : закон від 21.06.2001 № 2558-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 42. – Ст. 213.

239. Синодальний відділ Української Православної Церкви у справах сім'ї: Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://family.church.ua/>.

240. Українська Греко-Католицька Церква Львівська Архієпартія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ugcc.lviv.ua>.

241. Про охорону дитинства : закон України від 26.04.2001 № 2402-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.

242. Решетніков Ю. Є. Питання класифікації світових моделей державно-конфесійних відносин / Ю. Є. Решетніков // Ефективність державного управління. – 2014. – Вип. 38. – С. 74–84.

243. Биркович О. І. Роль релігійних організацій як інститутів громадянського суспільства в розбудові української державності / О. І. Биркович // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2015. – Вип. 30. Т. 1. – С. 14–17.

244. Кабмін відновлює міжвідомчу Комісію з прав релігійних організацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1524%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk.

245. Дробко Е. В. Удосконалення організаційного механізму взаємодії державної влади і церкви у сфері свободи совісті та віросповідання в Україні / Е. В. Дробко, Т. М. Іващук // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2014. – № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Duur_2014_12_7.pdf.

246. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2008 р. № 953 : постанова Кабінету Міністрів України від 04.03.2015 р. № 85 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/85-2015-%D0%BF>.

247. Концепція державно-конфесійних відносин : проект / Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2011. – № 1-2 (119-120). – С. 50–58.

248. Арістова А. В. Поліконфесійність як феномен сучасності: Україна і світовий контекст / А. В. Арістова // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2006. – Вип. 55. – С. 213–222.

249. Колодний А. М. Україна в її релігійних виявах : [монографія] / А. М. Колодний. – Л. : Сполом, 2005. – 336 с.

250. Процюк Р. Релігійна ідентичність нації як чинник становлення громадянського суспільства / Р. Процюк // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2004. – Вип. 6. – С. 122–130.

251. Про затвердження Положення про Комісію з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій та її складу : постанова Кабінету Міністрів України від 30 жовт. 2008 р. № 953 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/953-2008-%D0%BF>.

252. Мельничук О. П. Шляхи подолання проблем діяльності релігійних організацій в Україні / О. П. Мельничук // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право». – 2015. – Вип. 1. – С. 18–25.

253. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний документ від 04.11.1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

254. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права : міжнародний документ від 16.12.1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

255. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права : міжнародний документ від 16.12.1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

256. Пропозиції щодо забезпечення права на свободу віросповідання у сфері освіти / Дослідження коаліції громадських організацій «Роль релігійних цінностей у вихованні високоморальних громадян», грудень 2011 р. – Київ, 2011. – 9 с.

257. Лузан П. Г. Історія педагогіки та освіти в Україні : навч. посіб. – [2-ге вид., доп. і перероб.] / Лузан П. Г., Васюк О. В. – К. : ДАКККіМ, 2010. – 296 с.

258. Підписаний по итогам первой в истории встречи понтифика и патриарха документ размещен на сайте Московского патриархата

[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://112.ua/statji/polnyy-tekst-deklaracii-papу-franciska-i-patriarha-kirilla-my-ne-soperniki-a-bratya-291574.html>.

259. Конференція присвячена 1026-річчю хрещення Київської Русі (доповідь Високопреосвященнішого Амвросія) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orthodox.com.ua/uk/pravyashhij-arxierej/propovedi/konferenciya-posvyashhennaya-1026-letiyu-kreshheniya-kievskoj-rusi-doklad-vysokopreosvyashhennejshego-amvrosiya>.